

**KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ESKİÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

ORTA VE SON TUNÇ ÇAĞI'NDA ORTA ARAS HAVZASI

Ayhan YARDİMCİEL

DOKTORA TEZİ

Tez Yöneticisi

Yrd.Doç.Dr. Akın BİNGÖL

Kars-2015

**KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ESKİÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

ORTA VE SON TUNÇ ÇAĞI'NDA ORTA ARAS HAVZASI

Ayhan YARDİMCİEL

DOKTORA TEZİ

JÜRİLER

Danışman: Yrd.Doç.Dr. Akın BİNGÖL

Başkan: Prof.Dr. Mehmet KARAOSMANOĞLU

Üye: Prof.Dr. Selçuk URAL

Üye: Doç.Dr. Mehmet IŞIKLI

Üye: Yrd.Doç.Dr. Halim KORUCU

Bu çalışma *Kafkas Üniversitesi B.A.P.* tarafından 2012 FEF 76 numaralı Doktora tez projesi olarak desteklenmiştir.

Kars-2015

KAFKAS ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Ayhan Yardimciel tarafından hazırlanan *Orta ve Son Tunç Çağı'nda Orta Aras Havzası* başlıklı bu çalışma, 03.03.2015 tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonucunda oybirliği ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Eskişehir Anabilim Dalı'nda Doktora tezi olarak (oy birliğiyle) kabul edilmiştir.

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ (Unvanı, Adı ve Soyadı)

Başkan : Prof. Dr. Mehmet KARAOSMANOĞLU

İmza:

Danışman : Yrd.Doç.Dr. Akın BİNGÖL

İmza:

Üye : Prof.Dr. Selçuk URAL

İmza:

Üye : Doç.Dr. Mehmet IŞIKLI

İmza:

Üye : Yrd.Doç. Dr. Halim KORUCU

İmza:

ONAY

Bu Tez, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun/...../ 2015 tarih ve Sayılı oturumunda belirlenen jüri tarafından kabul edilmiştir.

Unvanı Adı Soyadı

Doç.Dr. Mustafa ÖZDEMİR

Enstitü Müdürü

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Doktora tezi olarak hazırladığım *Orta ve Son Tunç Çağı'nda Orta Aras Havzası* adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlanmasına kadar geçen süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığım bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

SCIENTIFIC ETHIC STATEMENT

Thesis I declare that I Middle and Last Bronze Age in Middle Aras Basin complied with the rules of academic and scientific ethics from the proposal stage to the process of completion of the study titled (Project Title) as a Phd. Thesis I prepared, that I obtained all information in term Project with the framework of scientific ethics and traditions, that I showed sources to the each quotation I made directly or indirectly in this study I prepared as a term Project in accordance with the writing rules and Works which I used have been shown in the bibliography.

09/ 03/2015

İmza

Ayhan YARDİMCİEL

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	I
ABSTRACT	II
ÖNSÖZ.....	III
KISALTMALAR	IV
KATALOG LİSTESİ.....	V

GİRİŞ	1
1 Amaç	3
2 Yöntem.....	5
3 Bölgenin Araştırma Tarihçesi	6
4 Problemler	11
5 Aras Boyalıları Kültürü Kronolojisi	13

BİRİNCİ BÖLÜM

ORTA ARAS HAVZASI'NIN COĞRAFİ ÖZELLİKLERİ

1.1 Orta Aras Havzası'nın Ayrımı	25
1.2 Aras Nehri ve Orta Aras Havzası'nın Coğrafi Özellikleri	26

İKİNCİ BÖLÜM

ORTA ARAS HAVZASI'NIN ARKEOLOJİK VE KÜLTÜREL GEÇMİŞİ

2.1. Hurrilerin ile Karaz-Erken Transkafkasya Kültür İlişkisi	41
2.2. İlk Tunç Çağı'nda Hurriler	42
2.3. Orta ve Son Tunç Çağı'nda Hurriler.....	42
2.4. Orta ve Son Tunç Çağı'nda Orta Aras Havzası Ölü Gömme Geleneği.....	46
2.5. Orta Ve Son Tunç Çağı'nda Orta Aras Havzası'ndaki Alt Kültür Bölgeleri	49
2.5.1. Sevan-Üzerliktepe Kültürü.....	49
2.5.2. Tazekent (Karmir-Berd) Kültürü	50
2.5.3. Trialeti Kültürü.....	51
2.5.4. Van-Urmiye Kültürü	52

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ORTA VE SON TUNÇ ÇAĞI'NDA ORTA ARAS HAVZASI'NDAKİ MERKEZLER

3.1 İlk Tunç Çağı'ndan Orta Tunç Çağı'na Geçiş.....	54
3.2 Orta ve Son Tunç Çağı'nda Orta Aras Havzası	58
3.3 Orta Aras Havzası Orta ve Son Tunç Çağı Merkezleri	61
3.3.1 Kars'taki Merkezler.....	63
3.3.1.1 Ani Nekropolü.....	63
3.3.1.2 KuzeyhanNekropolü	64
3.3.1.3 Küçük Çatma Nekropolü.....	65
3.3.2 Iğdır ve Doğubayazıt'ta Bulunan Merkezler.....	66
3.3.2.1 KırmızıtepeNekropolü	66
3.3.2.2 Hasankent Kurganı.....	66

3.3.2.3 Deliklitaş Kalesi	66
3.3.2.4 Suluçem Kurganı.....	67
3.3.2.5 Bozkurt Kurganı.....	67
3.3.3 Ermenistan’da Bölgesi Merkezler	68
3.3.3.1 Ketı Nekropolü.....	68
3.3.3.2 KirovakanNekropolü.....	68
3.3.3.3 Ariç Höyüğü ve Nekropolü	69
3.3.3.4 LçaşenNekropolü	69
3.3.3.5 Verin NaverNekropolü.....	69
3.3.3.6 Tazekent (Karmir- Berd) Nekropolü.....	70
3.3.3.7 Elar Yerleşimi ve Nekropolü	70
3.3.3.8 Mukhannettepe Höyüğü	71
3.3.3.9 Garni Yerleşimi ve Höyüğü	71
3.3.3.10 EçmiadzinNekropolü	72
3.3.3.11 Metsamor Yerleşimi ve Höyüğü	72
3.3.4 Nahçıvanda Bulunan Merkezler	74
3.3.4.1 Şorteppe Höyüğü ve Nekropolü.....	74
3.3.4.2 Ernevurd Nekropolü.....	75
3.3.4.3 Şahtahtı Kalesi ve Höyüğü.....	75
3.3.4.4 Kızılvanlı Höyüğü ve Nekropolü	77
3.3.4.5 Kültepe I Höyüğü.....	78
3.3.4.6 Kültepe II Höyüğü.....	79
3.3.4.7 Yaycı	80
3.3.4.8 Çalhankale Kalesi ve Kurganları	81
3.3.4.9 Nahçıvan Nekropolü	81
3.3.4.10 Sarıdere Yerleşmesi ve Nekropolü.....	81
3.3.4.11 Kükü Yerleşmesi ve Nekropolü	82

3.3.4.12 Kerki Yerleşmesi ve Nekropolü.....	82
3.3.4.13 Mehecir Yerleşmesi ve Nekropolü.....	82
3.3.4.14 Kuyuludağ Yerleşmesi ve Nekropolü	83
3.3.5 Kuzeybatı İran Bölgesi Merkezleri	84
3.3.5.1 Haftavantepe	84
3.3.5.2 Kordlartepe.....	84
3.3.5.3 Kul Tepe (Hadishahr).....	84

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ORTA VE SON TUNÇ KERAMİKLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

4.1. Orta Tunç Çağı Keramikleri	85
4.1.1 Siyah Açıklı Keramikler	85
4.1.2 Monokrom Aras Boyalıları	85
4.1.3 Polikrom Aras Boyalıları	86
4.2. Son Tunç Çağı Keramikleri	87
4.2.1 Siyah ve Kahverengi Açıklı Keramikler	87
4.2.2 Polikrom Boyalı Keramikler	87
GENEL DEĞERLENDİRME/SONUÇ	89
TABLolar	91
MÜZELER	104
MERKEZLER.....	118
EKLER	154
HARİTALAR	173
KAYNAKÇA	179
ÖZGEÇMİŞ.....	193

KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ESKİÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI
ORTA VE SON TUNÇ ÇAĞI'NDA ORTA ARAS HAVZASI
DOKTORA TEZİ
Ayhan YARDİMCİEL
Yrd.Doç.Dr. Akın BİNGÖL
2015- XI+195

ÖZET

Orta ve Son Tunç Çağı'nda Orta Aras Havzası isimli doktora tez çalışmasında ana konu olarak Aras Boyalıları Kültürü incelenmiştir. Aras Boyalıları Kültürü'nün öncesinde Erken Taranskafkasya Kültürü ve sonrasında Erken Demir Çağı Kültürü ile ayrımları ve ortak noktaları incelenen diğer konulardandır. Ayrıca kültürün keramik kültürü ve ölü gömme geleneği de değinilmiştir. 2014 yılında Yrd.Doç.Dr. Akın Bingöl başkanlığından gerçekleştirdiğimiz Kars ve Iğdır İl ve İlçeleri Yüzey Araştırmasının sonuçları ile Iğdır'dan satın alma yolu ile Kars Müzesi'ne kazandırılan 10 adet monokrom Orta Tunç Çağı Aras Boyalıları çalışmamız açısından oldukça faydalı sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Bununla birlikte Kars-Erzurum ve Ahlat müzelerinde bulunan, monokrom ve polikrom Aras Boyalıları üzerinde envanter fotoğraf çekimi ve çizim çalışmaları yapılmıştır. Aras Boyalıları Kültürü'nün Orta ve Son Tunç Çağı keramik tipolojisi incelendiğinde Orta Tunç Çağı'ndan Son Tunç Çağı'na geçişin izleri belirgin olmakla birlikte bezeme ve figürlerde de bir sürekliliğin olduğu gözlemlenebilir. Erken Transkafkasya Kültürü'nün izlerini taşınmakta olan siyah ağıllı taraz baskı bezemeli keramikler Orta Tunç Çağı boyunca boyalıları paralel olarak kullanılmıştır. Son Tunç Çağı'nda ise boyalılardan ayrı olarak bu kez ağız kenarı bir ya da iki sıra yivli siyah veya kahve-kiremit astarlı çanak ve çömleklerin kullanıldığı görülmektedir. Yaşam şekli ve ekonomik modele ilişkin olarak yapılan tartışmalar ve elde edilen bulguların değerlendirilmesine göre kültür, Orta Aras Havzası olarak tanımladığımız; Kars, Iğdır, Kuzeybatı ve Batı Ermenistan, Kuzeybatı İran ve Nahçıvan bölgelerinde aynı anda hem yerleşik hem göçebe ve hem de yarıgöçebe bir hayat tarzı hüküm sürmüştür. Aras Boyalıları Kültürü, Orta Aras Havzası'nda göçebe, yerleşik ve yarıgöçebe toplulukların siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel işbirliği ile şekillenip gelişen bir kültür özelliği göstermektedir.

ANAHTAR KELİMELEER: Orta Tunç Çağı, Son Tunç Çağı, Göçebe, Aras Boyalıları Kültürü, Orta Aras Havzası

**KAFKAS UNIVERSITY
INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES
DEPARTMENT OF HISTORY
FIELD OF ANCIENT HISTORY
MIDDLE ARAS BASIN IN MIDDLE AND LATE BRONZE AGE
DOCTORAL THESIS
By Ayhan YARDIMCIEL
Asst.Prof. Dr. Akın BİNGÖL**

ABSTRACT

In this doctoral thesis (phD.) named Central Aras Basin in Middle and Late Bronze Age, the Culture of Aras Painted has been investigated. Distinctions and common points of Culture of Aras Painted with first Early Transkafkasya Culture and later with the Early Iron Age Culture are other issues that have been examined. In addition, ceramics culture and burial traditions of the culture have also been mentioned. 10 monochromes bought from Igdir were brought to Kars Museum with the results of Kars and Igdir Provincial and District Surface Research conducted in 2014 with assistance of Assist. Prof. Doc. Akın Bingöl, presented beneficial findings in terms of our Middle Bronze Age Aras painted were search. However, inventory photo graphing and drawing were conducted on monochrome and polychrome Aras painted wares that are located in Kars-Erzurum and museums of Ahlat. Examining the Middle and Late Bronze Age ceramic typology of Aras painted wares culture, it is in evidence that there is a continuum in the decoration and figures, and also the traces of the transition from the Late Bronze Age to the Middle Bronze Age are clear. Ceramics decorated with black burnished karaz printing that carries the traces of the Early Transcaucasian Culture were used in parallel with the painted wares during the Middle Bronze Age. In the Late Bronze Age, this time apart from painted Pottery who serimare grooved black in one or two rows or brown-tile-lined Pottery are used. Based on the evaluation of findings obtained through debates that were held regarding lifestyle and economic model, culture originated settled, nomad and semi-nomad in the regions that we define as Central Aras Basin; Kars, Igdir, North west Western Armenia, North western Iran and Nakhchivan. Aras Painted culture shows a culture characteristics that was shaped and developed with political, social, economic and cultural cooperation of settled, nomad and semi-nomad communities of Central Aras River Basin.

KeyWords: Middle Bronze Age, Late Bronze Age, Nomad, Aras Painted Wares Culture, Middle Aras Basin

ÖNSÖZ

“Orta ve Son Tunç Çağı’nda Orta Aras Havzası” isimli çalışmamızın zaman ayırımı genel hatlarıyla İlk Tunç Çağı’nda var olan Karaz-Erken Transkafkasya Kültürü ile Erken Demir Çağı arasındadır. Mekân ayarımı ise Nahçıvan, Kuzey ve Batı Ermenistan, Kuzeybatı İran ve Iğdır ile Kars bölgeleridir. Ana Konu olarak bahsi geçen coğrafyalarda ve zaman aralığında etkili olan Aras Boyalıları Kültürü incelenmiştir. Bu kültürün yayılım alanı, bölgeler arası ilişkiler, önceki ve sonraki kültürlerle ilişkileri, ölü gömme geleneği, keramik repertuarı diğer incelenen konulardır. Aras Boyalıları Kültürü, öncesinde var olan Karaz-Erken Transkafkasya Kültürü kadar geniş bir alana yayılmamış olsa da Kura ile Aras Nehirleri (Bk. Harita 1) arasında genel anlamda etkili olan bir kültürdür.

Şimdiye kadar yapılan araştırmalar ve elde edilen bilgiler doğrultusunda kültürün merkezi Nahçıvan Bölgesi olarak görülmektedir. Ancak arkeolojik, coğrafi ve iklimsel şartlar göz önüne alındığında Iğdır Bölgesi’nin bu merkezden soyutlanamayacağı anlaşılmaktadır. “Aras Boyalıları Kültürü”, Doğu Anadolu Bölgesi’nde yayla kültürü veya göçebe kültürü özelliği göstermesine rağmen, Nahçıvan ve Ermenistan bölgelerinde ova yerleşmelerine, dağ kaleleri ve kale eteği yerleşmelerine sahiptir. Erken Transkafkasya Kültürü’nde olduğu gibi aslında kültür bölgelere ve iklimsel şartlara göre; ova, kale ve kale eteği yerleşmelerine sahiptir. Aynı anda yerleşik, göçebe ve yarıgöçebe halkların benimsediği ortak bir kültür olan Aras Boyalıları Kültürü, ekonomik ve siyasi açıdan bu halkların işbirliğini esas almış ve bu doğrultuda şekillenmiştir. Kültür için atfedilen kurgan mezarlar konu ile ilgili en yoğun tartışmaların yaşandığı bölümdür. Aras Boyalılarının “Kurgan” olarak tanımlanan nekropol alanlarında mezarlardan ele geçirilmeleri bu ilişkiyi destekler niteliktedir. Ancak bu ilişkinin iki farklı kültürün henüz belli olmayan bir zaman diliminde birbirlerini benimsemeleri ile alakalı olduğu düşünülebilir.

Kültürün Orta Tunç Çağı periyodunda boyalıları ile birlikte tespiti yapılan siyah açıkli parlak olmayan baskı ve tarak bezemeli keramikleri ise Erken Transkafkasya Kültürü ile ilişkili olduğuna veya Erken Transkafkasya Kültürü’nün bu çok sevilen keramik geleneğin gelişip değişerek bir süre daha devam ettiğine işaret etmektedir. Bununla birlikte Aras Boyalıları Kültürü Orta Tunç Çağı’nda ilkin monokrom sonrasında ise polikrom boyalıları ile temsil edilirken Son Tunç Çağı’nda tamamen polikrom

boyalılar ile kendini temsil ettirmiştir¹. Son Tunç Çağı'ndaki polikrom boyalılar iki aşamalı olup birinci aşamada Orta Tunç Çağı'nın alışlagelmiş motifleri kullanılmıştır. İkinci aşamada ise derin tabak ve çaydanlık türü malzemeler görülmeye başlanmıştır. Son Tunç Çağı'nda kullanılan polikrom boyalılarda siyah boya terk edilmiştir. Hem bu siyah boyadan vazgeçilmesi ve hem de Orta Tunç Çağı'nın karakteristik motiflerinin kullanılması, Aras Boyalıları Kültürü'nün Orta ve Son Tunç Çağı ile ayırımını ve aynı zamanda iki dönem arasında kültürün kesintisiz devamına işaret etmektedir.

Aras Boyalıları Kültürü, Orta Aras Havzası'nda Orta ve Son Tunç Çağı'nda etkili olan bir kültürdür. Genel anlamda Orta Aras Havzası'nda kültür kendisini, ova tipi yerleşme, dağ kaleleri ve kale eteği yerleşmelerde ve nekropol alanlarda temsil ettirmektedir. Bundan dolayı yukarda bahsi geçtiği üzere Orta Aras Havzası'nda yerleşik yaşam ile birlikte göçebe ve yarıgöçebe toplulukların aynı anda bu havzayı kullandıkları anlaşılmaktadır. Aksi halde monokrom boyalılarıdaki aşırı benzerlik ile polikromlar keramiklerdeki yüksek sanat zevkinin başka bir şekilde açıklanması mümkün görünmemektedir.

Tez çalışmam sırasında her türlü imkanı sağlayan danışmanım Yrd.Doç.Dr. Akın Bingöl'e sonsuz teşekkür ederim. Zaman zaman yaptığımız sohbetlerle çalışmamıza renk katan Doç.Dr. Mehmet Işıklı'ya da teşekkür bir borç bilirim. Jüri üyelerimiz, Prof.Dr. Mehmet Karaosmanoğlu, Prof.Dr Selçuk Ural, Yrd.Doç.Dr. Halim Korucu'ya teşekkür ederim. Kaynak temini konusunda yardımlarını esirgemeyen meslektaşlarım Dr. İsmail Ayman ile Öğr. Gör. Evren Belli'ye teşekkür ederim. Yüzey araştırmalarımız sırasında yardımlarını esirgemeyen inşaat teknikeri Hasan Namlı ile Ali Namlı, Sara Namlı, Leyla Namlı, Muhammet Namlı, Zehra Namlı'yaHüsnü Yardımcıel, Ergün Yardımcıel ve HanifiYardımcıel'e sonsuz teşekkürler. Kafkas Üniversitesi BAP görevlisi Kublay Ablak'a, yardımları ve sabrından dolayı ayrıca teşekkür ederim. Her zaman birlikte çalışmaktan zevk aldığım, çalışmamın yabancı dil çevirilerini yapan, Enstitü Müdürümüz Doç.Dr. Mustafa Özdemir'e, Tarih Bölümü öğretim üyelerinden Yrd.Doç.Dr. Ş.CemTuysuz ile Yrd.Doç.Dr. Oktay Kızılkaya'ya, Araştırma görevlileri Mustafa Karageçi, Süleyman Tekir, Ersin Doğantekin Tolga Akay'a teşekkür ederim. Annem Hanife

¹ Belli-Bahşaliyev 2001: 32-45

Yardımcıel, Ağabeyim Mahmut Yardımcıel ile Yakup Eren Yardımcıel'e teşekkür ederim. Başta Kars Müzesi Müdürü Necmettin Alp olmak üzere Sanat Tarihçisi Kaptan Zeynel Abidin Yaşlı ile Erzurum ve Ahlât Müzesi müdür ve çalışanlarına sonsuz teşekkür ederim. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Arkeoloji Bölümü öğretim elamanı arkadaşım Gulan Ayaz'a teşekkür ederim.

Lisans öğrenimim ilk senesinden itibaren bana inanıp güvenen ve hiçbir zaman yalnız bırakmayan, gerek yüksek lisans ve gerekse doktora tez çalışmamı her aşamasında yardımcı olup yol gösteren, hocam Prof.Dr. Oktay Belli ile eşi Güzin SühranBelli'ye ne kadar teşekkür etsem azdır.

Tez çalışmam boyunca yanımda olan katkıları dışında varlığı ile her zaman bana güç veren, yol gösteren bilgisi ve becerisi ise sonuca ulaşmamı sağlayan Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Eskiçağ Tarihi Yüksek Lisans öğrencisi çok kıymetli Özlem Toy'a sabrı ve inancı için teşekkür ederim

KISALTMALAR

AAA	:	Annals of Archaeology and Anthropology.
AA	:	Archäologischer Anzeiger.
Ac Ant Hung	:	Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae.
AfO	:	Archiv für Orientforschung.
AfO-NF	:	Archiv für Orientforschung-Neue Folge.
AJA	:	American Journal of Archaeology.
Bk	:	Bakınız
AST	:	Araştırma Sonuçları Toplantısı
ETR	:	Erken Transkafkasya Kültürü
E.T.Ç.	:	Erken Tunç Çağ.
O.T.Ç	:	Orta Tunç Çağı
S. T. Ç.	:	Son Tunç Çağ.
IRAN	:	Journal of the British Institute of Persian Studies.
IRAQ	:	Published by the British School of Archaeology in Iraq.
İA	:	Türkiye Diyanet Vakfı, İslam Ansiklopedisi.
JA	:	Journal Asiatique.
JAOS	:	Journal of the American Oriental Society.
JCS	:	Journal of Cuneiform Studies.
Lev	:	Levha
MTA	:	Maden Tetkik Arama Enstitüsü Dergisi.
O.Ç.	:	Orta Çağ.
RA	:	Revue Archéologique, (Nouvelle Série).
TAD	:	Türk Arkeoloji Dergisi.
TTK	:	Türk Tarih Kurumu
TÜBA-AR	:	Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi.
UKN	:	Urartskie Klioobraznyne Nadpisi.
VDI	:	Vestnik Drejnev Istorii.
WVDOG	:	Wissenschaftliche Veröffentlichungen der Deutschen Orient-Gesellschaft.
ZA	:	Zeitschrift für Assyriologie.
ZE	:	Zeitschrift für Ethnologie.

KATOLOG LİSTESİ

1- TABLOLAR

Tablo 1: Kars Müzesi 7.7.2010 Envanter numaralı monokrom keramik/Iğdır

Tablo 2: Kars Müzesi 4.7.2010 Envanter numaralı monokrom keramik/Iğdır

Tablo 3: Kars Müzesi 1.7.2010 Envanter numaralı monokrom keramik/Iğdır

Tablo 4: Kars Müzesi 5.7.2010 Envanter numaralı monokrom keramik/Iğdır

Tablo 5: Kars Müzesi 2.7.2010 Envanter numaralı monokrom keramik/Iğdır

Tablo 6: Kars Müzesi 1.2.2011 Envanter numaralı monokrom keramik/Kars

Tablo 7: Kars Müzesi 1.8.2010 Envanter numaralı monokrom keramik/Iğdır

Tablo 8: Kars Müzesi 3.7.2010 Envanter numaralı monokrom keramik/Iğdır

Tablo 9: Kars Müzesi 8.7.2010 Envanter numaralı monokrom keramik/Iğdır

Tablo 10: Kars Müzesi 6.7.2010 Envanter numaralı monokrom keramik/Iğdır

2- LEVHALAR

Levha I: Kars Müzesi

Levha I: 1,2,3,3 Orta Tunç Çağı Monokrom Keramikler

Levha II: Ahlat Müzesi

Levha II: 1,2 Orta Tunç Çağı Monokrom Keramikler

Levha III: Erzurum Müzesi

Levha III: 1 Orta Tunç Çağı Siyah Açıklı Keramikler

Levha III: 2 Orta Tunç Çağı Monokrom Keramikler

Levha III: 3 Orta Tunç Çağı Monokrom Keramikler

Levha III: 4 Orta Tunç Çağı Polikrom Keramikler

Levha III: 5 Son Tunç Çağı Polikrom Keramikler

Levha III: 6 Son Tunç Çağı (2.Dönem) Polikrom Keramikler

Levha III: 7 Son Tunç Çağı Polikrom Keramikler

Levha III: 8 Son Tunç Çağı Polikrom Keramikler

Levha IV: Merkezler

Levha VI: 1 Ani Nekropolü

Levha VI: 2 Kuzeyhan Nerkopolü

Levha IV: 3 Küçük Çatma Nekropolü

Levha IV: 4 Kırmızıtepe Nekropolü

Levha IV: 5 Hasankent Kurganı

Levha IV: 6 Deliklitaş Kalesi

Levha IV: 7 Suluçem Kurganı

Levha IV: 8 Bozkurt Kurganı

Levha IV: 9 Ketı Nekropolü

Levha IV: 10 Kirovakan Nekropolü

Levha IV: 11 Ariç Höyük ve Nekropolü

Levha IV: 12 Lçaşen Nekropolü

Levha IV: 13 Verin Naver Nekropolü

Levha IV: 14 Tazekent (Karmir-Berd) Nekropolü

Levha IV: 15 Elar Yerleşmesi ve Nekropolü

Levha IV: 16 Mukhannettepe Höyüğü

Levha IV: 17 Garni Yerleşmesi ve Nekropolü

Levha IV: 18 Eçmiadzin Nekropolü

Levha IV: 19 Metsamor Yerleşmesi ve Nekropolü

Levha IV: 20 Şortepel Yerleşmesi ve Nekropolü

Levha IV: 21 Ezneburd Nekropolü

Levha IV: 22 Şahtahtı Kalesi ve Nekropolü

Levha IV: 23 Kızılvanlı Höyüğü ve Nekropolü

Levha IV: 24 I. Kültepe Höyüğü

Levha IV: 25 II. Kültepe Höyüğü

Levha IV:26 Yaycı Nekropolü
Levha IV:27 alhankale Kalesi ve Kurganları
Levha IV:28 Nahçıvan Nekropolü
Levha IV:29 Sarıdere Yerleşmesi ve Nekropolü
Levha IV:30 Kükü Yerleşmesi ve Nekropolü
Levha IV:31 Kerki Yerleşmesi ve Nekropolü
Levha IV:32 Mehecir Yerleşmesi ve Nekropolü
Levha IV:33 Kuyuludağ Yerleşmesi
Levha IV:34 Haftavantepe
Levha IV:35 Kordlartepe
Levha IV:36 Kul Tepe (Hadishahr) Höyük

3- Ekler

- Ek 1: Kızılburun ve Çalhankale nekropol buluntuları. *Bahşaliyev 2006: 172-173*
- Ek 2a: Borluk mevki, Acem Yaylası
- Ek 3: Meydan Yaylası. *Sevin 2011: 343*
- Ek 4: Büyük ve Küçük Ağrı dağları, Aralık-Iğdır'dan
- Ek 5: Aras ile Arpaçay nehirlerinin birleşme yeri, *Google Maps*
- Ek 6: Aras Nehri ve Ağrı Dağı, Hasret Köprüsü Nahçıvan-Türkiye sınırı
- Ek 7: Türbe Höyük, II. binyıl mimari kalıntıları, *Sağlamtimur 2012: 403*
- Ek 8a: Bozkurt nekropol alanı, *Özfırat 2010: 43*
- Ek 8b: Kuzeyhan nekropol alanı, *2014 Yılı Kars ve Iğdır İl ve İlçeleri Yüzey Araştırması*
- Ek 9: Bozkurt kurgan 7 numaralı mezar, *Özfırat 2009: 69*
- Ek 10: Ani taş sandık mezar, *Balkan-Sümer 1967: s.112*
- Ek 11: Bozkurt 7 numaralı kurgan OT keramik
- Ek 12: Bozkurt 5 numaralı kurgan OT keramik

- Ek 13: OTÇ Siyah açkılı baskı tarak bezemeli keramikler Erzurum Müzesi
- Ek 14: Farklı merkezler ve müzelerdeki monokrom ve polikromlar arasındaki Benzerlikler
- Ek 15: I. ve II. Kültepe ile Yaycı merkezlerindeki monokromlar
- Ek 16: OT  polikrom boyalılar
- Ek 17: Hayvan figürlü monokromlar
- Ek 18: ST  boyalı olmayan çanaklar Kars Müzesi
- 1- 2.1.2011 Envanter numaralı  anak
 - 2- 3.1.2011 Envanter numaralı  anak
 - 3- 9.4.2009 Envanter numaralı  anak
 - 4- 10.4.2009 Envanter numaralı  anak
 - 5- 11.4.2009 Envanter numaralı   mlek
 - 6- 16.4.2009 Envanter numaralı  anak
 - 7- 17.4.2009 Envanter numaralı   mlek
- Ek 19: ST  boyalı çaydanlıklar
- 1- Çizim 1-2 Nahçıvan Nekropolü. 3-4-5-6 Kızılburun Nekropolü. *Halilov 2011: 175*
 - 2- Resim 1 Kızılvan -Kızılburun Nekropolü. *Belli-Sevin 2001: ekler*
 - 3- Resim 2 A ca Bedir Nekropolü. *Belli-Sevin 2001: ekler*
- Ek 20: ST  ikinci dönem boyalılar
- 1- II. Kültepe Höyüğü. *Belli-Sevin 2011: ekler*
 - 2- II. Kültepe Höyüğü. *Belli-Sevin 2011: ekler*
 - 3- II. Kültepe Höyüğü. *Belli-Sevin 2011: ekler*
 - 4- Nahçıvan Nekropolü. *Belli-Sevin 2011: ekler*
- Ek 21: Ani ile Metsamor'da bulunan küplerin benzerliği
- Ek 21-1 Metsamor Ek 21-2 Ani
- Ek 22: Badalyan-Avetisyan-Smith, *Tsaghkahovit Plain Survey*
- 1- Orta Tunç  a ı I keramikleri
 - 2- Orta Tunç  a ı II keramikleri
 - 3- Orta Tunç  a ı III keramikleri *Badalyan-Avetisyan-Smith 2009*
- Ek 23: Hayvan figürlü polikromlar

Haritalar

- Harita 1: Kura Aras Havzası
- Harita 2: Ermenistan ve Nahçıvan Orta ve Son Tunç Çağı Yerleşmeleri, *Özlem Toy-Ayhan Yardimciel*
- Harita 3: Doğubayazıt-Iğdır konum
- Harita 4a: Erken Transkafkasya Kültürü yayılım alanı
- Harita 4b: Aras Boyalıları Kültürü yayılım alanı
- Harita 5: Arpaçay ile Aras nehirleri ayırımı
- Harita 6: Doğu Anadolu ile Fırt-Dicle Nehirleri
- Harita 7: Aşağı Aras Havzası- Güney Ermenistan, Kuzey İran, Azerbaycan
- Harita 8: Aras Boyalıları Kültürü alt yayılım bölgeleri, *Aynur Özfirat*
- Harita 9: Kars'ın Aras Havzası ile bağlantı yolları, *Ayhan Yardimciel*

Babam Yakup Yardimci' e...

En büyük sırlar, güçler ve etkiler (...) sözlerde, otlarda ve taşlarda gizlidir.
J. Wolfgang von Goethe

GİRİŞ

Orta ve Son Tunç Çağı, Aras Boyalıları Kültürü, Eski Ön Asya Coğrafyası içinde kalan en muallâkı konulardan biridir¹. Tıpkı İlk Tunç Çağı'nda var olan Erken Transkafkasya Kültürü'nde olduğu gibi kültürün merkezi ve yayılım noktaları gibi konularda tartışmalar devam etmektedir. Buna rağmen Erken Transkafkasya Kültürü daha belirgin durumdadır. Bu kültür genel olarak ova kültürü olup², tespit edilen keramik repertuarı, sivil mimari yapıları ile yerleşik bir kültür olduğunu ortaya koymuştur³. Ancak genel yapısı ile kültür, kırsalcılık ve yaylacılığın da benimsendiği karma çiftçilik yapan dağ topluluklarına benzemektedir⁴. Kültür ile ilgili olarak şu an için en sıkıntılı konu, tıpkı Aras Boyalıları Kültürü'nde olduğu gibi orijin bölgesinin tespit edilmemesiyle ilgilidir. Orta ve Son Tunç Çağı ile ilgili yapılan son arkeolojik çalışmalar bizi bu konuyla ilgili olarak Güney Kafkasya'nın Ermenistan ve Nahçıvan bölgelerine sürüklemektedir⁵. Bu bölgeleri özel kılan sebepler, buralarda I. Kültepe, II. Kültepe ve Metsamor gibi yerleşim yerlerinde tabakalı kazıların yapılmış olması ve Orta ve Son Tunç Çağı'nda var olan Aras Boyalıları Kültürü'nün bu tabakalarda net şekilde temsil edilmiş olmasıdır⁶.

Yıllardır yapılan arkeolojik çalışmalarda kültürün Türkiye sınırları içerisinde yayılımına yönelik birçok tespit yapılmıştır⁷. Çalışmamız sırasında teyit ettiğimiz üzere, Orta ve Son Tunç Çağı Aras Boyalıları, Erzurum, Kars ve Ahlât müzelerinde oldukça yaygın durumdadır. Gaziantep ve Van müzelerinde de bu dönem malzemesi yoğun olarak bulunmaktadır. Bu tespit bize bir coğrafi yayılım alanı vermekle birlikte sağlıklı bir değerlendirme yapmaktan uzaktır, esasında bu malzemelerin çoğu satın alma yolu ile veya kaçak kazılardan ele geçirilmiştir. Satın alma yoluyla gelen malzemelerde ise lokalizasyon sorunu bulunmaktadır. Genellikle satıcılar yer gösterme hususunda yanlış bilgi vermektedirler. Aras Boyalıları Kültürü ile ilgili

¹ Orta ve Son Tunç Çağı'nda Orta Aras Havzası'nda görülen kültür için "Aras Boyalıları Kültürü" adlandırması tarafımızca uygun görülmüştür. Aras Boyalıları Kültürü ifadesi daha önce de değerli bazı bilim insanlarınca kullanılmıştır. Özfirat 2004: 119.

² Aynur Özfirat Atom Yaylası'nda da kültüre ilişkin keramik verisine ulaşmıştır. Özfirat 1998: 1.

³ Sevin 2011: 344-345.

⁴ Sagona 2006: 16-17.

⁵ Çalışmamın başlangıç aşamasında dikkatimi Güney Kafkasya'ya çekerek doğru yolda ilerlememi sağlayan sevgili hocalarım Prof.Dr. Oktay Belli ile Doç.Dr. Mehmet Işıklı'ya birebir sohbetlerinden dolayı teşekkür ederim.

⁶ Bahşaliyev 1997: 2, Belli-Bahşaliyev 2001: 14, Bahşaliyev 2006: 120, Piliposyan 2014: 43.

⁷ Çilingiroğlu 1983: 25-28, Erzen 1992: 20, Özfirat 2001b: 1-2, Sevin 2011: 342.

olarak daha sağlıklı bir değerlendirme yapmak için bu verilerden daha fazlasına ihtiyaç duyulmaktadır.

Orta ve Son Tunç Çağı'ndaki Aras Boyalıları Kültürü için yüksek yayla kültürü, göçebe veya yarı göçebe kültürler, gibi tanımlamalar kullanılmaktadır⁸. Çünkü kültüre ait izler ovalardan ziyade yüksek rakımlı yaylalarda görülmektedir. Kurgan tipi ölü gömme geleneği ile bu kültür arasında da organik bir bağ bulunduğu belirtilmektedir. Aynur Özfirat, kültüre ilişkin keramik verisine ulaştığı Sütay Yaylası'ndaki M.Ö. 2. binyıl mezarlarının kurgan türünde olduğunu ve bunların benzerlerinin Gürcistan'ta Trialeti, Azerbaycan'da Berkinağzı ve Nahçıvan'da Ezneburd olduğunu belirtmektedir⁹. Bu kurganların çoğunda Aras boyalıları tespit edilmektedir. Boyalılarla birlikte, kurgan tipi gömü geleneği bu kültürün karakteristik özelliği gibi görülmektedir. Aslında kültüre ait ölü gömme geleneğinin "Kurgan" olarak tanımlaması, kültürün orijininin Orta Asya Coğrafyası'na bağlanması anlamına gelmektedir. Burada sorulacak soru acaba, tespit edilen nekropol alanlarındaki mezarlar kurgan mıdır? Ya da Tümülüs olarak tanımlamak daha doğru olur mu? Tümülüs ise daha büyük yapılardan oluşmaktadır. Aynur Özfirat'ın bahsettiği bazı mezarlar da Tümülüs büyüklüğünde olsa da aslında bölgenin genelinde tepe üstü yığma taş mezarlar daha yaygın kullanılmaktadır¹⁰. Bu mezarlık alanlarında, boyalılarla birlikte Orta ve Son Tunç Çağı'na tarihlenen siyah açkılı baskı tarak bezemeli, ağız kenarı bir ya da iki sıra çizgili ya da düz mallar da bulunmaktadır. Bu mal grubunun sayısı da oldukça fazladır. Orta Tunç Çağı'nın keramik repertuarını bu bağlamda monokrom boyalıları, polikrom boyalıları ve siyah açkılılar olmak üzere üç ana gruba ayırabiliriz. Son Tunç Çağı'nın keramik repertuarı da üç grupta incelenebilir. Siyah ve kahve-kiremit astarlı çanaklar, Orta Tunç Çağı'nın geleneksel motiflerinin kullanıldığı polikromlar ve kırmızı boya kullanımının giderek arttığı, siyah boyanın neredeyse kullanılmamaya başladığı polikromlar.

⁸ Özfirat 2001b: 114-115, Sevin 2011: 342-343.

⁹ Özfirat 1993: 361.

¹⁰ 2014 Yılı Kars ve Iğdır İl ve İlçeleri Yüzey Araştırması, Kafkas Üniversitesi Tarih Bölüm Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi Yrd.Doç.Dr. Akın Bingöl başkanlığında gerçekleştirilmiştir. Yüzey Araştırması sonuçları 2015 yılında Erzurum'da yapılacak olan Uluslararası Kazı ve Araştırma Sonuçları Toplantısı'nda tebliğ edilecektir. Kuzeyhan Nekropolü alanı olarak tanımladığımız mezarlık alanında tepe üstü yığma mezarlar tespit edilmiştir.

Aras Boyalıları Kültürü'nün, Doğu Anadolu Bölgesi içindeki sorunlarının başında ova tipi yerleşmelerde bu kültürün mimari tabakalar ile ilişkilendirilmemesi gelmektedir, ancak kültürün Ermenistan ve Nahçıvan bölgelerindeki durum daha farklı görülmektedir. Nahçıvan bölgesinde bulunan I. Kültepe ve II. Kültepe yerleşmelerinde kültürün tabaka olarak bulunması bu kültürün bölgede yüksek yayla kültürü olmadığını göstermektedir¹¹. Bu bölgede Aras Boyalıları Kültürü daha çok bir yerleşik kültür özelliği göstermektedir. Ancak aynı bölgede kültürün izlerinin yüksek dağ kaleleri ile dağ eteği yerleşmelerinde ve bu yerleşmelere ait olduğu düşünülen nekropollerde de tespit edilmesi, kültürün “yerleşik kültür” gibi bir adlandırma ile tanımlamayı da uygun hale getirmemektedir. Yüksek yerlerdeki nekropol alanlarının varlığı Doğu Anadolu Bölgesi ile büyük benzerlik göstermektedir. Ermenistan'da bulunan Metsamor yerleşmesi de Nahçıvan Bölgesi ile uyumluluk göstermektedir. **Bk. Harita 2.** Burada Orta Tunç Çağı M.Ö. 19-18. yüzyıllar arasına Son Tunç Çağı ise M.Ö. 16-15, 13-12. yüzyıllar arasına tarihlenmiş ve tabaka halinde tespiti yapılmıştır¹². Ancak burada irdelenmesi gereken konu, Nahçıvan bölgesi ile Ermenistan bölgesi ve Doğu Anadolu arasında bir kültür birliği var mı yok mu sorusudur. Bu kültür her bölgede ayrı mı gelişti yoksa bir merkezi bulunmakta mıdır?

Bu çalışmada bu soruların cevabı aranmaya çalışılmıştır. Elimizde Nahçıvan bölgesi arkeolojik kazı ve yüzey araştırmalarına ilişkin bilgiler ile Ermenistan bölgesinde yapılan arkeolojik kazı ve yüzey araştırmalarının bilgileri bulunmaktadır. Orta Aras Havzası'nın Doğu Anadolu Bölgesi için ise araştırmalarımız biraz daha sınırlı durumdadır. Yüzey araştırmaları fazla olsa da tabakalı kazı sayısı diğer bölgelere nazaran bir elin parmak sayısını geçmeyecek kadar azdır. Bundan dolayı Doğu Anadolu Bölgesi ile Nahçıvan, Ermenistan ve Kuzeybatı İran bölgelerindeki merkezlerin mukayesesi ve tarihlendirilmesi yapılamamaktadır.

1-Amaç: Müze çalışmalarımız sırasında monokrom ve polikrom Aras Boyalıları ilgimizi çekmişti. Biraz araştırma yaptıktan sonra bu keramiklerin Kura ile Aras nehirleri arasında, İlk Tunç Çağı Kültürü olan Erken Transkafkasya Kültürü ile Erken Demir Çağı arasında yani Orta ve Son Tunç Çağı'nda kullanıldıkları

¹¹ Belli-Sevin 1999: 17, Belli-Bahşaliyev 2001: 14-17, Özfırat 2001b: 51-52.

¹² Pilipposyan 2014: 45.

anlaşılmıştır. Kültürün keramik repertuarında, monokrom ve polikrom boya bezemeli keramikler dışında, siyah ve kahverengi astarlı açkılı keramikler de bulunmaktaydı.

Öncelikle tanımlama ve adlandırmaların vermiş olduğu karışıklığa değinilmiştir. Çalışma içinde tutarlı ve tek bir dil kullanma adına bu tespitin yapılması tarafımızca zorunluluk göstermiştir. 2. Binyıl Boyalıları Kültürü, Aras Boyalıları Kültürü, Van-Urmiye Boyalıları, Orta ve Son Tunç  ağı Yayla Kültürü, gibi farklı isimlendirmeler kültür için önerilen adlandırmalardır. Ancak bu tanımlamalar aynı şeyi kast etmekle birlikte kavram karmaşasına yol açmaktadır. Kültür esasen II. Binyıl'a tarihlenmesinden dolayı II. Binyıl Kültürü olarak adlandırılmıştır. Aynı karmaşıklık İlk Tunç  ağı Kültürü için de geçerlidir. Erken Transkafkasya Kültürü, Karaz Kültürü, Kura Aras Kültürü gibi. İlk Tunç  ağı için Erken Transkafkasya Kültürü bağdaşıklığından hareketle, Orta ve Son Tunç  ağı'nda var olan bu kültür için acaba, Aras Boyalıları, Yayla Kültürü, Boyalıları Kültürü, Trialeti Kültürü, Van-Urmiye Kültürü, Sevan- zerliktepe Kültürü, Nahçıvan Kültürü gibi adlandırmalardan hangisi uygun düşmektedir. Bunun ile ilgili görüş bildiren bilim insanları ile bunların görüşlerine kronoloji bölümünde değinilecektir.

Tüm yayınlar araştırıldıktan sonra, kültürün ancak alt ve yerel uzantıları olan, Trialeti, Van- Urmiye, Nahçıvan, Sevan- zerliktepe gibi yerel adlandırmalardan sıyrılarak, Kültür için, Aras Boyalıları K lt r ¹³ ismi uygun g r lm ştir. Tarafımızca bu ismin benimsenmesinin nedenleri yine bizim araştırmalarımıza göre şu şekilde izah edilebilir; Orta Aras Havzası olarak ayırımını yaptığımız coğrafi bölgeye tekabül eden Kuzey ve Kuzeybatı Ermenistan, Nahçıvan, Kuzeybatı İran ve Anadolu'nun Iğdır ve Kars şehirleri arkeolojik buluntular açısından ortak bir payda da buluşmaktadır. Ayrıca bahsi geçen yerlerin ortak özelliklerinden bir diğeri Aras Nehri ve Arpaçay Nehri ile şarki Arpaçay ve diğer küçük kollar aracılığı ile birbirlerine bağlanmalarıdır.  n Asya Coğrafyası'nın en önemli dört tuz yatağı da Orta Aras Havzası'nda bulunmaktadır. Bu tuz yatakları Kuzeybatı İran'da bulunan Khoy, Nahçıvan'da bulunan Duzdağ, Kars'ta bulunan Kağızman tuz yatakları ve Iğdır'daki Tuzluca tuz yataklarıdır. Orta Aras Havzası sahip olduğu su kaynaklarından dolayı kil yatakları açısından da oldukça zengindir. Monokrom Aras Boyalıları da, Orta Aras Havzası'nda oldukça yaygın kullanılmıştır. Bu ayırım

¹³ Özfirat 2004: 119.

yapıldıktan sonra, Orta ve Son Tunç Çağı, Aras Boyalıları Kültürü'nün Orta Aras Havzası'nda yayılım noktalarının tespiti ana hedefimiz olmuştur. Bu çalışmada Orta ve Son Tunç Çağı'nda Orta Aras Havzası'nda Aras Boyalıları Kültürü'nün yayılım alanı, ölü gömme gelenekleri, keramik repertuarı, araştırılmaya çalışılmıştır.

2-Yöntem: Çalışma konumuzun başlığı “Orta ve Son Tunç Çağı'nda Orta Aras Havzası” olarak belirlendikten sonra, coğrafi ve kültürel açıdan sınırlarımızı çizmeye çalıştık. Araştırmalarımızın odak noktasını araştırmaların daha az yapıldığı Kars ve Iğdır il ve ilçeleri oluşturmuştur. Bu iki ilde yüzey araştırması yapılmıştır¹⁴. Nahçıvan, Kuzeybatı ve Batı Ermenistan ile Kuzeybatı İran'ın anahtar yerleşmeleri incelenmiştir. **Bk. Harita 3.** Nahçıvan'a geçilmiş yeni yayınlardan istifade edilmiş, coğrafi ve kültürel açıdan inceleme ve araştırma yapılmıştır.

Çalışmanın konusu ve kapsadığı alan tespit edildikten sonra, öncelikle bu alanda ve konuyla ilgili yapılmış çalışmalar bir araya toplanarak incelenmiştir. Eldeki kaynaklar ve bilgiler ışığında Orta ve Son Tunç Çağı- Aras Boyalıları Kültürü'nün Türkiye sınırlarında farklı, Aras Nehri'ne katılan Arpaçay Nehri'nin doğu yakası ile Aras Nehri'nin kuzey kesiminde yani Batı Ermenistan ile Nahçıvan'da farklı veriler sunduğu fark edilmiştir. Bu yüzden Güney Kafkasya'nın Nahçıvan ve Ermenistan kısımları üzerinde daha ciddi durulması gerektiği anlaşılmıştır. Dolayısıyla bu bölgelerdeki bilimsel faaliyetler araştırılmaya başlanmış güncel çalışmalardan yararlanılmıştır. Yabancı yayınların çevirisi yapılarak, arkeolojik kazılar, yüzey araştırmaları, konu ile alakalı sempozyumlar ve bireysel yayınların hepsi bir araya getirilmiştir. Çalışmamızın ilk bölümünde konunun zaman ve mekân sınırlamaları üzerinde durulmuş, terminoloji ve kronoloji konuları işlenmiştir. Doğu Anadolu Bölgesi ile Kars, Iğdır, Aras Nehri, Orta Aras Havzası ayırımı, Ermenistan ve Nahçıvan coğrafyaları incelenerek çalışmanın ikinci bölümü tamamlanmıştır. Çalışmanın üçüncü bölümünde Hurrilerin İlk- Orta ve Son Tunç Çağı'ndaki varlıklarına ilişkin kısa bir değerlendirme yapılmıştır.

Bir sonraki bölümde bahsi geçen coğrafyalarda bulunan, kale, yerleşme, nekropol alanları merkez adlandırması ile ayrı ayrı tespit edilmiş ve ilgili başlık altına yerleştirilerek çalışmanın dördüncü bölümü oluşturulmuştur. Kaynak taramasından

¹⁴ Yrd.Doç.Dr.Akın Bingöl başkanlığında 2014 yılında Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın izni ile Kars-Iğdır İl ve İlçeleri Yüzey Araştırması gerçekleştirilmiştir.

sonra bölge müzeleri dolaşılmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda Ahlât, Kars ve Erzurum müzelerine gidilmiş, gerekli tespitler yapıp bilgiler alınmıştır. Erzurum Müzesi'nde gözlem ve fotoğraf çekimi, Ahlat ve Kars müzelerinde ise envanter çalışması yapılmıştır. Ek olarak, Kars Müzesi'ne Iğdır'dan satın alma yolu ile kazandırılan 10 monokrom Aras Boyalısı için fotoğraf çekimi ve çizim çalışması yapılmıştır. Keramikler ile ilgili çalışmalar ve ayrımlar çalışmanın beşinci bölümünü oluşturmaktadır. Bu bölümde özellikle monokrom boyalıların yayılım alanı ile ilgili benzerlik ve ayrımlardan yola çıkılarak bir yayılım haritası çıkarılmaya çalışılmıştır.

Orta ve Son Tunç Çağı'nın, İlk Tunç Çağı Erken Transkafkasya Kültürü'nden ayırım noktasında Mehmet Işıklı'nın Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü isimli çalışması ile Aynur Özfirat'ın Van-Muş ve Iğdır İlleri'nde gerçekleştirmiş olduğu yüzey araştırması ve Nahçıvan ile Ermenistan bölgelerinde yapılan güncel arkeoloji çalışmaları sonuçlarından yararlanılmıştır. 2014 yılında Akın Bingöl başkanlığında gerçekleştirdiğimiz Kars ve Iğdır İl ve İlçeleri Yüzey Araştırması sırasında da kültüre ilişkin izlerin tespiti yapılmıştır.

3-Bölgenin Araştırma Tarihçesi: Orta Aras Havzası'nın Orta ve Son Tunç Çağı'nı Aras Boyalıları Kültürü temsil eder¹⁵. Tarafımızca bu ismin benimsenmesinin nedenleri yine bizim araştırmalarımıza göre şu şekilde izah edilebilir; Orta Aras Havzası olarak ayırımını yaptığımız coğrafi bölgeye tekabül eden Kuzey ve Kuzeybatı Ermenistan, Nahçıvan, Kuzeybatı İran ve Anadolu'nun Iğdır ve Kars şehirleri arkeolojik buluntular açısından ortak bir payda da buluşmaktadır. Ayrıca bahsi geçen yerlerin ortak özelliklerinden bir diğeri Aras Nehri, Arpaçay Nehri, Şarki Arpaçay ve diğer küçük kollar aracılığı ile birbirlerine bağlanmalarıdır. Ön Asya Coğrafyası'nın en önemli dört tuz yatağı da Orta Aras Havzası'nda bulunmaktadır. Bu tuz yatakları Kuzeybatı İran'da bulunan Khoy, Nahçıvan'da bulunan Duzdağ, Kars'ta bulunan Kağızman tuz yatakları ve Iğdır'daki Tuzluca tuz yataklarıdır. Orta Aras Havzası sahip olduğu su kaynaklarından dolayı kil yatakları açısından da oldukça zengindir. Monokrom Aras Boyalıları da, Orta Aras Havzası'nda oldukça yaygın kullanılmıştır. Kars Ani, Iğdır ve Nahçıvan ile Ermenistan'da tespit edilen,

¹⁵ Özfirat, Orta Tunç Çağı'nın çanak çömleğinin Aras Boyalıları Kültürü'ne ait olduğu tanımını yapmıştır. Özfirat 2004: 119. Özfirat 2008: 348

konsantrik (Belli bir merkeze bağlı iç içe yarım halkalar) bezemeli monokrom keramikler sanki aynı çömlekçi çarkından çıkmışçasına benzerdir. **Bk. Ek 14- 1.2.3.**

Aras Boyalıları Kültürü, oldukça geniş bir coğrafyaya yayılmış durumdadır. Bazen, örneğin Kars Ani Nekropolü ile Nahçıvan Kerki Nekropolü'nde tespiti yapılan keramiklerden ağzı içe dönük konsantrik çanaklar sanki aynı çömlekçi çarkından çıkmış form ve bezeme yönünden birebir benzerlik göstermektedirler. Monokrom keramiklerde benzerlik daha fazla ve daha yaygın olmakla birlikte polikromlar için aynı genelleme söz konusu değildir.

Türkiye'de bu konu ile ilgili ilk çalışmalar Kars'a bağlı olan Ani Kenti'nde yapılmıştır. 1944 yılında Kılıç Kökten tarafından ve 1964-1967 yılları arasında ise K. Balkan tarafından kazı çalışmaları yapılmıştır. Her iki araştırmacı da çalışmalarında taş sandık mezarların varlığından söz etmektedir¹⁶. Bununla birlikte yeterli derecede bilgi bulunmamaktadır. Bölge de birçok defa kazı çalışması yapıldığı halde çalışmamız içinde levhalar kısmında bulunan Ani monokrom boyalıları K. Balkan ile köylülerin yaptığı kaçak kazılara aittir. Ancak bu kazı çalışmaları geniş kapsamlı olmayıp ve direkt kültüre yönelik değildir. Orta ve Son Tunç Çağı'na ilişkin ilk açılım 1983 yılında Altan Çilingiroğlu tarafından yapılmıştır¹⁷. Çilingiroğlu, I. Araştırma Sonuçları Toplantısı'nda "M.Ö. 2. Bin Kültürüne Ait Bazı Veriler" ismiyle bir bildiri sunmuştur¹⁸. Çilingiroğlu, Van ve Urmiye Bölgeleri'nde yaygın olan kültüre ilişkin yaptığı çalışmalarla, kültürün kronolojisini şu şekilde öngörmüştür. Edwars'ın, Haftavantepe, Hasanlu ve Dinkhatepe'nin C14 verilerine göre Urmia Ware için M.Ö. 1900- 1450 tarihlerini dikkate alan Çilingiroğlu ilk kez, Van- Urmiye tanımlamasını yapmıştır. Monokrom boyalıları ile polikrom boyalıları ayırımını yaptıktan sonra, monokrom boyalıları daha önce çekerek, Haftavantepe VIB bulgularına göre M.Ö. 1900-1450 tarihini göz önüne alarak, M.Ö. 1900-1800 tarihleri arasına yerleştirmiştir¹⁹. Çilingiroğlu, sonraki çalışmalardan yola çıkarak ise Haftavantepe VIB-C ile Trialeti Kurganlarını karşılaştırarak monokrom boyalıları

¹⁶ Balkan-Sümer 1965: 104,112

¹⁷ Çilingiroğlu 1983: 25, Çilingiroğlu 1986: 169-170.

¹⁸ Çilingiroğlu 1983: 25-29.

¹⁹ Çilingiroğlu 1986: 171.

M.Ö. 1900-1700\1650 tarihleri aralığına polikrom boyalıları ise M.Ö. 1650-1450\1400 tarihleri aralığına yerleştirmektedir²⁰.

1993 yılında aynı bölgede araştırma yapan Aynur Özfirat, konsantrik yarım daire bezemeli Aras Boyalıları çanaklarının, Trialeti Kültürü ile benzerliğine dikkat çekmiştir²¹. Aynur Özfirat tarafından bu konu ile ilgili doktora çalışması yapılmış ve daha popüler hale gelmiştir.

Kültürün Urmiye Gölü civarına yayılmış olduğunun ispatı ise T. Burton tarafından Geoytepe kazıları sayesinde yapılmıştır²². C.A.Burney ise gölün kuzeybatı kısmında Haftavantepe’de kazı çalışmaları yapmıştır²³. Edwars, Haftavantepe, Hasanlu ve Dinkhatepe’nin C14 verilerine göre, Urmia Ware için M.Ö. 1900- 1450 tarihlerini önermektedir. Kuşnareva, Tazekent ile bağlantılı gördüğü Van- Urmiye Boyalıları için M.Ö. 1900-1700 tarihlerini önermiştir²⁴. Görüldüğü üzere kültürün kronolojine yönelik tarihleme konusunda farklı merkezlerin tabakalarına göre farklı tarih aralıkları öngörülmektedir. Ancak buradan anlaşıldığı kadarıyla Aras Boyalıları Kültürü, kabaca Erken Transkafkasya Kültürü ile Erken Demir Çağı Kültürü arasına yerleştirilmektedir. O. H. Habibullayev, I. Kültepe Höyüğü’nün tabakalanmasına bağlı olarak boyalıları dört bölüme ayırmıştır. Birinci bölüme dâhil ettiği monokromlar için, M.Ö. 1700-1600 tarihlerini önermektedir. İkinci bölüm için uygun gördüğü tarih, M.Ö. 1600-1400, üçüncü bölüm için 1400-1100 ve dördüncü bölüm için ise 1000-800 tarihlerini önermektedir. Kars ve Iğdır bölümlerinde tabakalı kazı yapılmadığı için bu önermelerin Doğu Anadolu Bölgesi için geçerli olup olmadığı hususunda bilgi sahibi olamıyoruz.

Nahçıvan Bölgesi çalışmaları ise bir inşaat çalışması sırasında tesadüfen başlamıştır. Kızılvan’da bulunan boyalıları N.V. Fiodorov tarafından Moskova’ya gönderilmiştir²⁵. Fiodorov’un 1896 yılında başlattığı kazılar aralıklı olarak bir süre devam etmiştir. Ancak bu kültürün daha geniş bir alanda tanınması B.A. Kuftin’in 1936-1940 Trialeti’deki kurgan kazıları sayesinde olmuştur. Trialeti Kültürü’nün daha iyi tanınması ise O. M. Djaparidze’nin 1970-77 yıllarındaki Meskheti kurgan

²⁰ Özfirat 2001b: 25-26.

²¹ Özfirat 2001b: 69-70.

²² Özfirat 2001b: 3.

²³ Çilingiroğlu 1990: 25.

²⁴ Özfirat 2001b: 26.

²⁵ Özfirat 2001b: 3, Halilov 2011: 166.

kazıları ile olmuştur. Kültürün yayılım alanı ile ilgili çalışmalar ise, E.V. Khanzadyan ile T.S. Kha atriyan tarafından Ermenistan'da bulunan, Elar, Metsamor, Ari  ve Garni kazılarında yapılmıştır.

Bahşaliyev, Nahçıvan, Urmiye ve Doğu Anadolu ile özdeşleştirdiği Boyalı Kültür için “yerli ahalinin yeniden yükselişi” tabirini kullanmaktadır²⁶. A.A. Yessen ile K.K. Kuşnareva tarafından Azerbaycan'da  zerliktepe Höyüğü'nde yapılan kazılar ve burada boyalı çanak çömlek kültürünün höyükte tabakada temsil edilmesi dikkatleri bu bölgeye yoğunlaştırmıştır. 1960 yılından itibaren ise Nahçıvan'da şahtahtı ile II. Kültepe Höyüğü kazıları bu kültürün yerleşik bir kültür olduğunu göstermesi açısından son derece  nemlidir²⁷. Diğer bir sorun çalışmamız içinde bahsi geçen Aras Boyalıları Kültürü'n n alt kültür bölümlerinden olan Trialeti, Van-Urmiye, Sevan-  zerlik ve Tazekent gibi merkezlerin hangisinin lokomotif olduğu ile alakalıdır. Genel olarak konuya bakış açısı araştırmacıların mensubiyetleri ile  akişan bir paralellik göstermektedir. K. X. Kuşnareva, Trialeti Kültürü'n n merkez olduğunu ve boyalı keramik kültürünün bu bölgeden Van, Urmiye ve Nahçıvan bölgelerine yayıldığını belirtmektedir. Ancak araştırmalar ışığında elde edilen verilere bakılırsa Trialeti alt kültür bölgesinde yüzlerce kurgan içinde sadece belli başlı kurganlarda bu boyalı keramik verisine ulaşılmaktadır. Siyah açkılı çizgi bezemeli keramikler bu kültür bölgesi için daha karakteristik g r nmektedir²⁸.

Farklı bölgelere göre farklı kronoloji tespitlerinin yapılma geleneği Nahçıvan Bölgesi için de geçerlidir. Ancak burada tespiti yapılan arkeolojik verilerin hem h y klerden sağlanması ve hem de bu höyüklerin tabakalarının Erken Tunç  ağı'ndan Erken Demir  ağı'na kadar kesintisiz yerleşim göstermesi daha bilimsel sonuçları ortaya koymaktadır.

II. Kültepe Höyüğü'n n Orta Tunç  ağı tabakasında V. H. Aliyev tarafından dört yapı katı tespit edilmiştir. Haftavantepe'nin geç VIB katı ile  ağdaş olan, II. Kültepe Höyüğü'n n Orta Tunç  ağı tabakasının ikinci yapı katı C14 verilerine göre M. . 1800 tarihini vermektedir. O. A. Abibullayev, I. Kültepe Höyüğü'n n Orta Tunç  ağı tabakasının üçüncü katında bulunan monokrom boyalıları için M. . 1800- 1600,

²⁶ Bahşaliyev 2006: 171.

²⁷  zfırat 2001b: 3.

²⁸ Bahşaliyev 2006: 171.

polikrom boyalılar için 1600-1400 tarihlerini vermektedir. Bununla birlikte Son Tunç Çağı'na ait boya bezemeli keramikler için ise M.Ö. 1400-1100 tarihlerini vermektedir. V.H. Aliyev aynı zamanda Orta Tunç Çağı boya bezemeli keramikleri için topluca M.Ö. 2000- 1500 tarihlerini de önermektedir. Bu önerisini, II. Kültepe Höyüğü'nün tabakalarına ilişkin olarak sunmaktadır²⁹.

Bahşaliyev, ise Erken Transkafkasya Kültürü'nün bitiş tarihi ve Nahçıvan- Urmiye merkezlerinden yapılan kömür analizlerine dayanarak boyalı keramik kültürünün başlangıcını 3. binyılın ortalarına çekmektedir. Bahşaliyev'in en önemli dayanak noktalarından biri de boyalıların tespit edildiği Kızılburun ve Çalhankale nekropollerinde bulunan metal eserlerin (hançer, iğne) Yakın Doğu'daki benzerlerinin III. binyıla tarihlenmesidir. **Bk. Ek 1.** II. Kültepe Höyüğü'nden alınan kömür analizleri M.Ö. 1800 tarihini vermektedir. Buna bağlı olarak Bahşaliyev Orta Tunç Çağı'nın başlangıcına denk getirdiği monokrom boyalılar için M.Ö. 2300-1900 tarihlerini önermektedir³⁰.

Her şeye rağmen sağlıklı verilerin en çok araştırma yapılan Nahçıvan Bölgesi'nden gelmesi olasıdır. Bu bölgede en önemli yerleşim merkezleri I. Kültepe ve II. Kültepe höyükleridir. Bu höyüklerinin en önemli özelliği, Erken Tunç Çağı ile Orta Tunç Çağı arasındaki geçişin net bir şekilde tespit edilmiş olmasıdır. Bu tespit doğrultusunda Erken Transkafkasya Kültürü'nün hemen sonrasında Orta Tunç Çağı'nın başlangıcı ile birlikte Aras Boyalıları Kültürü kendini temsil etmeye başlamıştır. Orta Aras Havzası'nın Kars ve Iğdır bölgelerinde tabakalı bir yerleşme yerinin kazılmamış olmasından dolayı kültürün bu bölge ile ilgili kronolojisi hakkında bilgi verilememektedir. Bazı bilim insanlarında Kura Aras Kültürü\Erken Transkafkasya Kültürü'nün devamı gibi görülen Aras Boyalıları Kültürü şuan elde edilmiş bilgiler doğrultusunda, öncesi gibi geniş alana yayılamamıştır. **Bk. Harita 4.**

Ermenistan ile Türkiye sınırını çizen Arpaçay Nehri'nin doğu tarafı ile Aras Nehri'nin Doğu Anadolu Bölgesi'nden ayrıldıktan sonraki kuzey kısımları, Doğu Anadolu Bölgesi'nden farklı veriler ortaya koymaktadır. **Bk. Harita 5.** Arkeolojik veriler, coğrafi şartlar, yer şekilleri ve iklim yapısı gibi etkenler göz önünde tutulursa Aras Boyalıları Kültürü'nün merkezi bölgesinin Kars Iğdır ve Nahçıvan yani Orta

²⁹ Belli-Bahşaliyev 2001: 59.

³⁰ Bahşaliyev 2006: 172-173.

Aras Havzası'nda olabileceği görülmektedir. Hali hazırda Kars ve Iğdır bölgesinin başlıca sorunu araştırma yetersizliği gibi görülmektedir. 2014 yılında Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın izni ile Yrd.Doç.Dr. Akın Bingöl başkanlığında gerçekleştirdiğimiz Kars ve Iğdır İl ve İlçeleri Yüzey Araştırması sırasında doktora tez konum olmasından dolayı aynı zamanda Orta ve Son Tunç Çağı, Aras Boyalıları ve siyah açkılı keramikler üzerine de çalışma fırsatı sağlanmıştır. Bu çalışmalar sırasında, Hasancan Köyü ile Sıçanlı Köyü arasında bir nekropol tespit edilmiştir. Nekropol alanındaki mezarlar yığma taş mezarlardır. Yapısal benzerliklerinden dolayı tarafımızca bu kültür ile ilişkilendirilmiştir. Ancak nekropol alanında keramik verisine rastlanılmamıştır. Aynı şekilde Aynur Özfirat'ın da keramik verisine ulaşmadığı halde yapısal benzerlikle Orta Tunç Çağı'na tarihlediği Iğdır Tuzluca Hasankent Kurganı'nda ise 2014 yılında yaptığımız yüzey araştırması sırasında siyah açkılı parlak olmayan keramik verisine ulaşabildik. Dolayısıyla Özfirat'ın öngörüsünde haklı olduğu ortaya çıkmıştır. Muhtemelen bölgede kaçak kazı yapılmaya devam etmiştir. Özfirat ayrıca Ağı Dağı etekleri ile Iğdır Ovası arasında bulunan Kırmızıtepe'de Orta Tunç Çağı'na tarihlediği siyah açkılı ve boyalı keramik verisine ulaşmıştır. Günümüzde hem Iğdır ve hem de Doğubayazıt halkı tarafından kullanılan otlak alanların bulunduğu Sinek Yaylası'nın batı ucunda bulunan Suluçem Kurganları'nda da Aras Boyalıları'nın tespiti yapılmıştır. Hem 2014 yılında gerçekleştirdiğimiz yüzey araştırmamız ve hem de doktora tez konumuz bağlamında bölgede iki yıldan fazladır yaptığımız araştırmalarda bölgenin kurgan olarak tanımlanan tepe üstü yığma taş mezarları açısından zengin olduğu anlaşılmıştır.

4-Problemler: Orta ve Son Tunç Çağı'nda Orta Aras Havzası'nda etkili olan Aras Boyalıları Kültürü'nün³¹ özellikle orijin bölgesi hususunda çeşitli öneriler yapılmaktadır. Gürcistan, Nahçıvan, Ermenistan ve Türkiye'deki bilim insanları, araştırmalarında kültürün orijin bölgesini kendi coğrafyalarına yerleştirmektedirler. Ancak bunlar sağlıklı ve bilimsel değerlendirmelerden uzaktır. Bugünkü siyasi sınırların o dönemlerde olmadığı göz önüne alınacak olursa merkez arama noktasından vazgeçilmeli ve kültürün daha anlaşılır hale gelmesi için çaba sarf edilmelidir. Kaldı ki bir orijin bölge aramak gerekiyorsa bu çabayı daha bilimsel bir hale getirmek gerekmektedir.

³¹ Belli-Bahşaliyev 2001: 14-23.

Orta ve Son Tunç Çağı'nda Kura ile Aras nehirleri arasında yaşayan halkların geride bıraktıkları arkeolojik bilgiler/veriler ile tespitler daha bilimsel hale getirilebilir. Ancak bunun için yeterli araştırma yapılması gerekmektedir. Bahsi geçtiği üzere Kars ve Iğdır bölümünde sadece birkaç sondaj ve bir nekropol kazısının yapıldığı göz önüne alındığında bu tartışmalardan kaçınılmasının faydalı olacağı kanaatindeyim. Orta ve Son Tunç Çağı toplumları için atfedilen monokrom ve polikrom boyalıları³² için de aynı sorunlar devam etmektedir. II. Binyıl Boyalıları³³, Aras Boyalıları³⁴, Van Urmiye Boyalıları³⁵ ve Nahçıvan Boyalıları³⁶ gibi birçok isim ile anılmakta olan bu keramikler için en uygun adlandırma Aras Boyalıları olarak görülmektedir. Çünkü bu adlandırma hem daha genel ve hem de coğrafi açıdan keramiğin yayılımı ile doğru orantılıdır. Ayrıca Aras Vadisi'nde bu keramiklerden çokça miktarda bulunmaktadır. Diğer şekilde keramiklerin bulunduğu her yer için ayrı bir adlandırma konu hakkında kavram karmaşasına yol açmaktadır.

Biz çalışmamız içinde bu keramiklerden Aras Boyalıları olarak bahsedeceğiz. Ancak Aras Boyalıları'nın Orta ve Son Tunç Çağı keramik repertuarının iki ayağından birini oluşturduğunun altını çizmekte fayda vardır. Diğer taraftan siyah ağızlı baskı bezemeli, ağız kenarları bir veya iki çizgili veya çizgisiz mallarda bu dönem kültürüne aittir. Arkeolojik çalışmalarla elde edilen bilgilerin bilimsel değerlendirmesine göre, Orta ve Son Tunç Çağı, Aras Boyalıları Kültürü, İlk Tunç Çağı Kültürü olan Erken Transkafkasya Kültürü'nün bitmeye başladığı M.Ö 2300-2200 tarihlerinden sonra başlayıp biraz Erken Demir Çağı'na karışmakla birlikte M.Ö. 1450- 1200- 1100 Tarihlerinde son bulmaktadır. Bir anlamda biz kabaca Erken Transkafkasya Kültürü ile Erken Demir Çağı arasında kalan kısmı incelemeye çalışacağız. Orta Aras Havzası için Orta Tunç Çağı ve Son Tunç Çağı ayrı ayrı mı ele alınmalı mı yoksa bir bütün halinde mi değerlendirmeli sorusu akla gelmektedir. Ya da Orta Tunç Çağı ile Son Tunç Çağı arasındaki geçişi belirgin kılan gelişme nedir. Doğu Anadolu Bölgesi'nde bu konu ile ilgili fazla bir bulgu yoktur. Bundan dolayı Nahçıvan ve Ermenistan bölgelerindeki verileri inceleyeceğiz. Bu geçiş ile ilgili Metsamor yerleşmesinde bazı ipuçları bulunmaktadır. Son Tunç Çağı'nda

³² Özfirat 2008: 348

³³ Çilingiroğlu 1986: 15-18, Özfirat 2001b: 1.

³⁴ Özfirat 1998: 1, Yardimciel-Toy 2014: 1

³⁵ Çilingiroğlu 1990b: 169.

³⁶ Halilov 2011: 165-166.

yerleşmenin etrafının surlarla çevrelendiği ve metalürji alanında atılım yapıldığı bildirilmektedir³⁷. Bazen bu ayırım, Orta Tunç Çağı ve Son Tunç- Erken Demir Çağı şeklinde yapılmaktadır. Böyle bir ayırımın gerekçesi tartışılabilir. Ancak Son Tunç- Erken Demir gibi bir ayırımı yapmak aynı zamanda Son Tunç Çağı ile Erken Demir Çağı kültürlerini yaratan halkları bütünleştirmek anlamına gelmektedir. Bu sağlıklı olur mu? Bununla ilgili de bir bilgi bulunmamaktadır. Aynı açıdan, İran Bölgesi'nde gri ve Doğu Anadolu Bölgesi'nde yivli keramik ile başladığı artık birçok bilim insanınca kabul edilen Erken Demir Çağı'nı hangi gerekçe ile Son Tunç Çağı ile sentezleyebiliriz.

Bölge ile alakalı yapılan yayınların birçoğunda kalelerin çoğu Son Tunç Erken Demir Çağı'na tanımlanmaktadır. Bu kalelerin aslında çoğu daha önceki zamanlarda da kullanılmıştır. Bölgede "Diauehi" kale tipolojisi³⁸ tam olarak tespit edilememiştir. Erken Demir Çağı kaleleri ile ilgili tartışmalar devam etmektedir. Dolayısıyla Urartu Krallığı'ndan önce de var olan birçok kalenin Orta Tunç Çağı ayrı tutularak Son Tunç ve Erken Demir Çağı'na tarihlenmesi tutarlı gözükmemektedir. Bunun gibi benzer sebeplerden dolayı Orta ve Son Tunç Çağı'nın bir bölümde incelenmesi bizce uygun gözükmemektedir. Bundan dolayı çalışmamızın ismi, "Orta ve Son Tunç Çağı'nda Orta Aras Havzası" olarak şekillenmiştir. Orta Aras Havzası'nın kapsamı olarak Kars, Iğdır ile Nahçıvan ve Kuzeybatı ve Batı Ermenistan bölgeleri belirlenmiştir. Bu ayarım yapılırken coğrafi, iklimsel ve kültürel veriler göz önüne alınmıştır. Bu tespitten sonra Kuzeybatı İran'da bulunan bazı merkezler, bütünlük sağlanması açısından konuya dâhil edilmiştir.

5-Aras Boyalıları Kültürü ve Kronolojisi

Orta Aras Havzası'nın oluşturduğu kültürel pota içine, Kars, Iğdır, Nahçıvan ve Kuzeybatı- Batı Ermenistan girmektedir. Nahçıvan, Ermenistan ve Iğdır birbirlerine komşu oldukları yerde bir çukur alanı bölüşmüşlerdir. Bu çukur alanı neredeyse ortadan ikiye bölen Aras Nehri, Sürmeli Çukuru ve Sahat Çukuru ismiyle anılan iki

³⁷Piliposyan 2014: 42-43.

³⁸Diauehi Kaleleri ile ilgili son zamanlarda Prof.Dr. Oktay Belli'nin çalışmaları bulunmaktadır. Çalışmalar yeterli olmasa da bu bağlamda önemli bir başlangıç olarak kabul edilebilir. Oktay Belli'nin Ardahan-Çıldır bölgesinde yaptığı araştırmalarda Diauehi Kaleleri ile Urartu Kaleleri arasında yapım malzemeleri kalelerin büyüklüğü ile alakalı olarak bir ayarım önerisinde bulunmuştur. Diauehi'nin Urartu yazıtlarında bahsinin birçok defa geçmesi ve aynı metinlerde kale sayısının çokluğu ile ilgili bahislerin geçmesi hali hazırda Diauehi kalelerinin bölgede var olabileceği ihtimalini güçlendirmektedir. Kars: II. Kent Kurultayı Sempozyumu.

bölge oluşturmuştur. Sürmeli Çukuru diğer ismi ile Iğdır Ovası Türkiye sınırlarında kalırken Sahat Çukuru yani Ararat Ovası ise Ermenistan tarafında kalmıştır. Sürmeli Çukuru'nun Türkiye sınırlarında kalan kısmı “Dil” şeklinde Nahçıvan'a uzandığından Dil Ovası ismi ile de anılır. Bu ovanın bir kısmı da Nahçıvan Bölgesi'nde kalmıştır.

Dönemimiz Doğu Anadolu Bölgesi dışında, Orta Anadolu'da net olan Hitit Krallık ile Hitit İmparatorluk Çağı'na, Doğu Anadolu'nun güneyi ile Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Hurri- Mitanni ve zaman zaman bu bölgelerin bir kısmında etkili olan Assur Krallığı ile eş zamanlıdır. II. binyılın ilk çeyreğinde Assur tüccarlarınca yazının aktarılması sebebiyle yazılı vesikalar Anadolu'nun bu kısmında yoğundur. Dolayısıyla yazılı vesikalar ve arkeolojik bulgular eşliğinde Anadolu'nun özellikle orta kısmında Orta ve Son Tunç Çağı daha sağlıklı bir değerlendirme yapma imkânı bulunmaktadır. Doğu Anadolu'nun bu dönemi ile ilgili bilinen ilk vesikalar II. binyılın ikinci yarısından sonraki Assur vesikalarıdır. Assur Krallığı, Doğu Anadolu'nun dağlık kesimlerinde Uruatri olarak tanımladığı bir toplumdan bahsetmektedir. Bu dönemin hemen akabinde Hitit ve Hurri-Mitanni gibi güçlü siyasi organizasyonların çözülmeye başladığı görülmektedir.

Bu boşluğu değerlendiren Assur Krallığı, Doğu Anadolu'ya doğru yayılmaya çalışacaktır. Bilindiği üzere bu yayılma karşısında ise yine Assur vesikalarından bildiğimiz Nairi Konfederasyonu ile Uruatri Konfederasyonu birleşip Urartu Krallığı'nı kuracaklardır³⁹. Uruatri ve Nairi Konfederasyonları dönemi Urartu Krallığı'nın arkaik çağı olarak tanımlanmaktadır. Bu dönem yaklaşık 300 yıl boyunca Assur'a karşı yerel beyliklerin mücadele ettiği dönemdir. Bu bilgiler eşliğinde Urartu Krallığı'nın kurulduğu dönemlerde Orta Aras Havzası'nda Etiuni ve Diauehi gibi bazı yerel krallıklar dışında merkezi bir gücün olmadığı bunların dışında kalan bölgelerde aşiret düzeni içinde beylik sisteminin var olduğu anlaşılmaktadır. Bu bilgilerle ulaşılmayacak sonuç bütün aşiret tipi beylik organizasyonlarının Urartu Krallığı'nın kurulmasında etkili olduğu ve/veya bunların Orta ve Son Tunç Çağı, Aras Boyahıları Kültürü'nü oluşturan halklar olduğudur. Ancak kuvvetle muhtemel bu organizasyon içinde de bulunmaktaydılar. Anlaşılan o ki, Orta ve Son Tunç Çağı'nda, Orta ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde merkezi siyasi organizasyonlar

³⁹ Erzen 1992: 25.

varken, Doğu Anadolu'nun büyük kısmında feodal beylerin oluşturduğu karma ekonomili bir düzen kurulmuştur.

Özellikle Nahçıvan'da bulunan merkezlerden elde edilen C14 verileri ile Metsamor verileri göz önüne alındığında bu kültürün M.Ö. 2200 civarlarında şekillenmeye başladığı görülmektedir. Aras Boyalıları Kültürü'nün süresini Urartu Krallığı'nın kuruluş sürecine kadar uzatan⁴⁰ bilim insanları olmasına rağmen Erken Demir Çağı ile birlikte hem Urmiye Bölgesi'nde ve hem de Doğu Anadolu Bölgesi'nde yeni keramik geleneklerinin meydana çıktığı anlaşılmaktadır. Ancak bunların burada yaşayan halkların kendi dinamiklerinden mi kaynaklandığı, yoksa dışarıdan bir göç dalgası ile mi şekillendiği hali hazırda cevaplanabilmiş değil. Elimizdeki veriler Nahçıvan Bölgesi merkezlerinin İlk Tunç Çağı'ndan Orta Tunç Çağı tabakasına geçişi sırasında bir zorlamanın veya yangın izinin olmadığını göstermektedir⁴¹.

Çalışmalar, Orta ve Son Tunç Çağı, Aras Boyalıları Kültürü'nün kendisini ilkin monokrom boyalı keramikler ile temsil ettirmeye başladığını göstermektedir. Kültürün merkezi olmaya namzet bölge eldeki veriler ışığında Nahçıvan Bölgesi'dir. Burada bulunan I. Kültepe, II. Kültepe gibi merkezlerde Kars ve Iğdır'da henüz ulaşılamayan tabakalı merkezlere ulaşılmıştır.

Kültürün başlangıcı ve bitimine ilişkin somut bilgiler bulunmaktadır. Bu bilgiler Nahçıvan bölgesinde yer alan Şortepe, I. Kültepe ve II. Kültepe gibi merkezlerden sağlanmaktadır⁴². Ancak aynı bilgiler bahsi geçtiği üzere Doğu Anadolu Bölgesi'nde çok net değildir. Van Gölü Havzası'nda, Erken Transkafkasya Kültürü'nün çok net temsil edildiği Karagündüz⁴³, Dilkaya⁴⁴ ve Tilkitepe gibi yerleşmelerde bu kültür tabakasından sonra merkezlerin Urartu Krallığı'na kadar boş kaldığı görülmektedir. Aras Boyalı Kültürü'ne ilişkin keramik verisine ulaşılmasına rağmen kesinlikle tabaka ile ilişkilendirilecek mimari verilere ulaşılmamıştır⁴⁵.

Yukarı Aras Havzası içinde bulunan merkezlerden, Sos Höyük'de de buna benzer görünümüdür. Sos Höyüğü, IV. tabakası radyon karbon tarihlenmesine göre, 2200-

⁴⁰ Alpman 1981: 283.

⁴¹ Belli-Sevin 1999: 14-21.

⁴² Belli-Sevin 1999, Belli-Bahşaliyev 2001, Baxşaliyev 2006.

⁴³ Sevin 2011: 450, Özfirat 2001b: 83.

⁴⁴ Çilingiroğlu 2012: 83.

⁴⁵ Çilingiroğlu, Van Dilkaya Höyüğü Ön Çalışması, s. 160-161

1500 tarihlerini işaret etmektedir. Bu tabakalar ile ilgili verilerde Orta Tunç Çağı'na ait siyah açkılı keramikler ile monokrom ve polikrom birkaç parçaya ulaşılmıştır⁴⁶. Arkeolojik kazıların ve araştırmaların yetersiz olması kanımızca Kars ve Iğdır için en belirleyici ayırımdır. Diğer türlü Arpaçay Nehri ile Aras Nehri'nin doğal bir sınır çizmiş olması fikrini düşünmek zorunda kalıyoruz.

Orta ve Son Tunç Çağı Kültürü'nü oluşturan insanların, pastoral ya da yarı pastoral, göçebe, yaylacı, konargöçer, yarı göçebe gibi birçok isimle tanımlanmaya çalışıldığı bilinmektedir. Aynı kültür coğrafyası içinde bulunan Nahçıvan'daki I. Kültepe ve II. Kültepe gibi merkezlerde kültür güçlü arkeolojik tabakalarla kendini temsil ettirmektedir. Durum Ermenistan'da bulunan Metsamor'da da aynıdır. Arpaçay Nehri'nin Çıldır Gölü'nden kaynağını alan Çıldır Suyu ile Ermenistan tarafından gelen Akhuryan Suyu'nun birleştiği Arpaçay Barajı'ndan sonra nehrin doğusu ile Aras Nehri'nin Nahçıvan sınırlarına girdikten sonra kuzeyinde kalan bölge ayrı veriler sunarken, bu bölgenin diğer tarafında yer alan Kas ve Iğdır ayrı veriler sunmaktadır⁴⁷. En basit hali ile bu sular ve acaba bir sınır mı çizmekteydi? Kars ve Iğdır bölgelerinde Orta ve Son Tunç Çağı'na ilişkin tabakalı yerleşim merkezlerinin tespit edilememesinin nedeni bu mudur?

Van Gölü Havzası'nda bulunan Karagündüz ve Dilkaya ve Tilkitepe gibi yerleşmelerden elde edilen bilgilere göre bu toplulukların bu dönemde höyükleri terk edip yüksek yaylalara doğru çekilmesi mevcut güncel önerilerden birisidir. Bu konu ile ilgili ilk yorumsal tanımlamayı yapan bilim insanı Afif Erzen'dir. Erzen, hayvancılıkla geçinen bölge halklarının, artan nüfus potansiyeli karşısında yeni otlaklar bulmak amacıyla hayvanlarıyla birlikte yüksek yaylalara göç etmek zorunda kaldıklarını belirtirken, bu durumu yarı-göçebelik olarak tanımlamakta ve köy ile bağlantının kopmadığını bunun köy yaşamının bir parçası olduğunu belirtmektedir⁴⁸.

Konu ile ilgili yorum yapan diğer bir bilim insanı Veli Sevin'dir. Sevin, yerleşik yaşam kültürü özelliği gösteren İlk Tunç Çağı köylerindeki yaşam şeklinin bir nedenle değişmeye başladığını, küçükbaş hayvan besiciliğine dair ekonomik faaliyet sürdüren insanların, ot bakımından zengin yüksek yaylara taşındığını

⁴⁶ Özfirat 2001b: 70.

⁴⁷ Bkz. Harita 2.

⁴⁸ Erzen 1992: 20.

belirtmektedir⁴⁹. Pastoral veya yarı göçebe hayat tarzı bu insanların benimsediği model olarak sunulmaktadır.

Benzer bir tanımlama yapan Özırat, Orta Tunç Çağı'ndan itibaren Doğu Anadolu Bölgesi yüksek yaylalarında pastoral yaşam tarzı ile yerleşik olmayan göçebe bir kültürün varlığına işaret etmektedir. Çanak çömlek ve ölü gömme geleneği ile bu kültürü, Erken Transkafkasya Kültürü'nden ayırmaktadır⁵⁰.

Konu ile ilgi diğer bir tanımlama yakın zamanda Semih Güneri'den gelmiştir. Güneri, Sos Höyük ve Bulamaç Höyük verileri ışığında Orta ve Son Tunç Çağı'nda Karaz Kültürü'nün devam ettiğini belirtmektedir⁵¹.

Van Bölgesi ile Urmiye Bölgesi arasındaki kültüre ilişkin benzerlikler ışığında Van-Urmiye Boyalıları tanımlamasını yapan Çilingiroğlu, yeni bir kültürün bu bölgede II. binyıl başlarında görülmeye başladığını ancak Van Gölü Havzası'nda bu kültürün sadece boyalı malzeme ile temsil edilemeyeceğinin de altını çizmiştir. Buna rağmen Çilingiroğlu, Erken Tunç Çağı ve Urartu Dönemlerinde kullanılan bazı yerleşme yerlerinin Orta ve Son Tunç Çağı'nda kullanılmamış olmasını ise bölgede başlayan karışıklıklar ve göç dalgaları ile nüfusun azalmasına bağlamıştır⁵². Nüfusun azalması fikri Erzen'in nüfusun artmasına bağlı olarak yüksek yaylalara göç etme fikri ile zıtlık göstermektedir. Çilingiroğlu, başka bir açıklamasında Urmiye Bölgesi'nde höyüklerde tabakalarda tespit edilen bu boyalı malzemenin Van Bölgesi'nde höyüklerde değil de mezarlarda temsil edilmesinin ilginç olduğuna vurgu yaparak, bu durumda bu boyalıların, yaylalarda yaşayan insanlar tarafından mezar sunağı olarak üretildiğini söylemiştir⁵³.

Nahçıvan Bölgesi arkeolojisi ve aynı zamanda konu ile ilgili çalışmalar da yapan Veli Bahşaliyev ise Van, Urmiye ve Doğu Anadolu ile özdeşleştirdiği II. binyıl kültürü için, “yerli ahalinin yükselişi” ifadesini kullanmaktadır⁵⁴. Bahşaliyev bu ifadesi ile II. binyıl kültürünün yeni bir kültür olmakla beraber önceki kültürün gelişimsel devamı olduğunu vurgulamaktadır.

⁴⁹ Sevin 2011: 342.

⁵⁰ Özırat 2001b: 1-2.

⁵¹ Güneri 2008: 11.

⁵² Çilingiroğlu 1983: 25-28.

⁵³ Çilingiroğlu 1990 173.

⁵⁴ Bahşaliyev 2006: 211.

Sagona, Anadolu'nun kuzeydoğusu, Doğu Gürcistan ve Ermenistan topraklarında Son Tunç ve Erken Demir Çağı Kültürü'nün M.Ö. 2. binin yarısından M.Ö. 7. yy'a kadar sürdüğünü belirtmektedir⁵⁵. Sagona'nın yukarda bahsi geçen bölgeler için öngördüğü ve Son Tunç-Erken Demir Çağı Kültürü olarak tanımladığı kültür, Sos Höyük IVB tabakasında son bulan ve M.Ö. 1500 yıllarına denk gelen Erken Transkafkasya Kültürü ile Urartu Krallığı arasına tarihlenmiş ve oturtulmuş bir kültürdür. Ancak bu tabakada siyah açkılı keramikler ile monokrom ve polikrom birkaç parça Aras boyalısi tespit edilmiştir. Aras Boyalıları Kültürü'nün burada cılız materyaller ile temsil edilmesi ve aslında bu tabakanın Geç Karaz Evresi'ne ait olması ticari bir etkileşimle açıklanabilir. Bu bağlamda Sagona'nın Anadolu'nu kuzeydoğusunda bulunan Erzurum ve Kars'ı Orta ve Son Tunç Çağı, Aras Boyalıları Kültürü'nden ayırması mantıklı görünebilir. Keza Erzurum Yukarı Aras Havzası'nda yer almaktadır. Erken Transkafkasya Kültürü'nün buradaki tutuculuğu bilinmektedir. Ancak Erzurum bölgesi ile Ermenistan'ı kendi tanımıyla Son Tunç-Erken Demir Çağı Kültürü potası içine sokması arkeolojik veriler ışığında uygun görülmemektedir. Ermenistan bölgesinde Metsamor yerleşmesi, Nahçıvan bölgesi ile birebir uyum içerisinde. Bu bağlamda bahsi geçen bölgeler arasında tanımlanan isim ile bir kültür birlikteliği söz konusu görünmemektedir. Son zamanlarda bölge ve konu ile ilgili çalışmalar yapan A. Simith'de çalışmalarında Orta Tunç Çağı'nın Son Tunç Çağı'ndan ayrı tutarak Son Tunç Çağı ile Erken Demir Çağı'nı birlikte değerlendirmektedir⁵⁶. Ancak çalışmamızın çatısını Nahçıvan merkezli kurduğumuz için ve Nahçıvan bölgesinde Aras Boyalıları Kültürü'nün izleri M.Ö. 1100 tarihlerine kadar uzandığı için biz Orta ve Son Tunç Çağı'nın beraber değerlendirmek zorundayız. Son Tunç Çağı'nı Erken Demir Çağı ile birlikte ele aldığımız zaman, Doğu Anadolu Bölgesi'nde M.Ö. 1200'e tarihlenen yivli keramik geleneği ile Kuzeybatı İran'da aynı dönemlerde ortaya çıkan gri keramik geleneği ve Nahçıvan'da aynı dönemde devam eden Aras Boyalıları Kültürü'ne ait polikrom boyalı keramik geleneğini bir kültürel pota içerisine yerleştirmemiz gerekecektir.

Tam bu aşamada bahsi geçen tanımlar içindeki pastoral ve yarı göçebe gibi kavramlara bakmak gerekmektedir. Orta ve Son Tunç Çağı, Aras Boyalıları Kültürü'nün izlerinin Doğu Anadolu Bölgesi'nde daha çok yüksek yaylalarda

⁵⁵ Sagona 2006:

⁵⁶ Smith 2012: 679-683.

görülmesi, bu kültüre mensup toplulukların pastoral ya da yarı pastoral yaşam biçimi ile bağlantılı olarak ekonomi ve materyal kültürde baskın olduğu sonucunu ortaya çıkarmaktadır.

Bununla birlikte tarımcı, karma ve transhümanist, nomadist tipi yaşam şekilleri de bulunmaktadır. Transhümanizm, iyi otlaklar için sürülerin mevsim göçünü tanımlama için kullanılmaktadır. Bununla birlikte nomadizm ise göçebe ve göçerlik kelimelerini ifade etmek için kullanılmaktadır. Transhümanizm, çiftçilerin kış aylarında hayvanları için mevsimsel yer değiştirmesi iken, nomadizm ise hayvancılıkla uğraşan toplumların hep beraber yeni bir yerleşim yerine taşınması için kullanılır. Her iki kavram farklı iki ekonomik modeli karşılamaktadır⁵⁷.

Bu kavramlardan sıyrılarak bundan sonra, yerleşik, göçebe ve yarı göçebe kavramları kullanılacaktır. Buna göre yarı göçebe toplumlar belli bir yerleşmeye sabit kalmakla birlikte hayvancılık için gerekli ot ihtiyacından dolayı mevsimsel, süreli ve sınırlı yer değiştirmeler yapılmaktadır. Bu toplumlar hem çiftçilikle ve hem de hayvancılık ile uğraşmaktadırlar. Ancak göçebe toplumlar sadece hayvancılık ile uğraştıklarından belli bir merkeze bağlı kalmadan sürekli yer değiştiren gruplardan oluşmaktadır. Tüm bu tanımlamalar ışığında İlk Tunç Çağı'nda bölgede var olan yerleşik ve yarı göçebe grupların Orta Tunç Çağı ile birlikte göçebe gruplara dönüştüğü görülmektedir. Ancak, Aynur Özfirat bu dönem için önerdiği yaylacılık ve göçebe yaşam tarzının izi sürerek günümüzde de aynı bölgelerde var olan gelenekle bağlantılar kurmuştur. Özfirat, yaylalardaki yerleşim biçiminin birkaç çeşit olduğunu, bölgelere göre isminin değişse de kıl çadırlar ve basit taş evler ile hayvanlar için yapılan üstü açık barınaklardan oluşan yerleşme modelini yayla olarak tanımlamıştır. Bu aşamada tamınlar doğrultusunda Erken Transkafkasya Kültürü ile Orta ve Son Tunç Çağı, Aras Boyalıları Kültürü'nün yaşam tarzı arasındaki fark nedir. Keza Özfirat yaptığı yüzey araştırmalarında yüksek yaylalarda Karaz seramiğini de tespit etmiştir.

Bu halde iki kültür grubunun da yüksek yaylaları kullandığı görülmektedir. Eğer ki, Orta ve Son Tunç Çağı toplumları sadece hayvancılıkla uğraşmış ve sürekli yer değiştirmişlerse göçebe grup içine alınmalılar. Ancak Özfirat bu kültürü,

⁵⁷ Baysal 2012: 257- 259.

transhümanist-yarı göçebe grupların kültürü olarak tanımlamaktadır⁵⁸. İlk Tunç Çağı, Erken Transkafkasya Kültürü toplumları da yerleşik yaşamla birlikte yayla kullanımını sürdürdüklerine göre, yarı göçebe gruba dâhil edilmelidirler. O halde, iki kültür arasında yaşam tarzı ve ekonomik faaliyetlerde bir fark görülmemektedir. Ancak, Kars ve Iğdır coğrafyaları ile çalışma alanımızın dışında olan Van Gölü Havzası'nda şu ana kadar tespit edilmiş Orta ve Son Tunç Çağı yerleşme tabakası olmaması bu iki kültürü bu bağlamda ayıştırmaktadır. Orta ve Son Tunç Çağı toplumları için göçebe terimi daha uygun görülmektedir.

Bu aşamadan sonra, yerleşik yaşam şeklinin daha baskın olmasından yola çıkarak, boyalı keramik kültürünü ortaya çıkaran ve göçebe ya da yarı göçebe olarak tanımlanan toplumların monokrom ve polikrom boyalı oldukça zevkli özenilmiş bazen sürrealist çalışmaları içinde barındıracak bir sanat zevkine nasıl sahip oldukları konusu ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte bu keramikler günlük kullanım için mi yoksa ölü hediyesi olarak mı üretilmiştir⁵⁹. Tespit edilen keramiklerin çoğu tutamaksız ve kulpsuzdurlar.

Göçebe toplumlara ait olduğu düşünülen nekropol alanları ile ilgili ise ayrı bir sıkıntı bulunmaktadır. Göçebe olarak düşünülen bu toplumlar, hayvanları için sürekli otlak aramakla meşgul oldukları halde ölülerini ise aynı mezarlık alanına gömmüş gibi görülmektedirler. Yoğun mezarların bulunduğu nekropol alanlarının yanında yerleşim yerlerinin tespit edilmeyişi de bu sıkıntıyı destekleyen bulgulardandır. Erzen'in hayvancılığa yönelmekle birlikte köy yaşantısının terk edilmemesi fikri benimsediğimiz görüşlerdendir. Aynı şekilde Semih Güneri, de konu ile ilgili çalışmasında bu fikre katılmakla birlikte, ortaya çıkan boyalı kültürün Karaz Kültürü ile bağdaştırılmaması gerektiğini, bu kültürün küçük bir grubun bölgeden geçmesi ile açıklanması gerektiğini belirtmiştir⁶⁰.

Karaz Kültürü ya da Erken Transkafkasya Kültürü ile Boyalılar arasında bir ilişkinin olabileceği fikrin yukarıda belirttiğimiz üzere, Veli Bahşaliyev benimsemektedir. Aynur Özfirat'ın yüksek yaylalarda Karaz Keramiği tespit etmesi⁶¹ ayrıca Karaz Keramiği'ni meydana getiren halkların Erzurum, Kars, Van Gölü Havzası, Nahçıvan

⁵⁸ Özfirat 2001b: 16.

⁵⁹ Baysal 2012: 264.

⁶⁰ Güneri 2008: 11.

⁶¹ Özfirat 1998: 1.

ve Ermenistan’da höyük yerleşmelerinde tespit edilmesi bu kültürün yerleşik olmakla birlikte yüksek yayları da kullandıklarına işaret etmektedir. Bununla birlikte Orta ve Son Tunç Çağı, Aras Boyalıları Kültürü’nü meydana getiren halkların da Ermenistan ve Nahçıvan bölgelerinde ova yerleşmesi aynı yerlerde dağ eteği yerleşmeleri ile Kars ve Iğdır’da olduğu gibi yüksek yaylaları kullanmaları iki kültürde de yerleşik, göçebe ve yarı göçebe yaşam şeklinin var olduğunu göstermektedir⁶².

Orta Demir Çağı’nda Urartu Krallığı’nın inşa yazıtlarında sık sık tarıma vurgu yapılması, aslında bölgenin yerleşik yaşamının tam anlamıyla oluşmadığını göstermektedir. Ayrıca Urartu Krallığı döneminde bile yerleşik yaşama geçme teşebbüslerine rağmen dağ kaleleri ve kale altı yerleşmelerin varlığı bilinmektedir. Urartu döneminde bile mutlak bir yerleşik yaşamın olmadığı anlaşılmaktadır⁶³. Urartu Krallığı’nın yapmış olduğu nüfus aktarımları da göz önüne alındığında⁶⁴ Çilingiroğlu’nun Orta ve Son Tunç Çağı için öngördüğü azalmış nüfus öngörüsü akla yatkın gelmektedir⁶⁵.

Döneme ait yazıtlarda, Erzurum bölgesinin de dahil olduğu Hayaşa ile yine Erzurum ve Kars bölgelerine lokalize edilen, Diauehi krallıkları bölgede Urartu öncesi var olan siyasi otoritelerdir⁶⁶. Urartu Krallığı’nca Diauehi olarak tanımlanan krallığın Assur vesikalarında bahsi geçen Dayaeni olduğu üzerinde büyük orada görüş birliği sağlanmıştır. Bu bağlamda II. binyılın ortasından sonra yazılı kaynakların işaret ettiği bu oluşumlar ile göçebelerin bağlantıları nelerdir. Ayrıca Metsamor yerleşmesinin Son Tunç Çağı tabakasından sonra Urartu Krallığı’nın egemenliğine kadar Etuini denen bir siyasi organizasyondan da bahsedilmektedir. Ermenistan’da Badalyan, Smith ve Avetisyan öncülüğünde yapılan Tsaghahovit Ovası’nda yaptıkları araştırmalar sonuçları açısından oldukça ilginçtir. Bu sonuçları göre; Orta Tunç Çağı üç alt döneme ayrılarak Orta Tunç Çağı I, Erken Tunç Çağı IV ile aynı görülerek Erken Kurganlar periyoduna dâhil edilmiştir⁶⁷. Bu döneme dâhil edilen keramik repertuarı tamamen Kura-Aras keramiği form ve bezemelerine sahiptir. **Bk. Ek. 22-1** Orta Tunç Çağı II ise Sevan Üzerlik I ile Trialeti Vanadzor kültürleri ile

⁶² Belli-Bahşaliyev 2011: 22-25.

⁶³ Belli 2011: 440.

⁶⁴ Konakçı 2006: 176.

⁶⁵ Çilingiroğlu 1983: 25-28.

⁶⁶ Belli 2012: 27.

⁶⁷ Badalyan-Avetisyan-Smith 2009: 52

bütünleştirilmiştir⁶⁸. Bu döneme dâhil edilen keramik repertuarı arasında örneğinin Ani’de bulunduğu bizimde benimsediğimiz Trialeti küpleri bulunmaktadır. Ancak araştırmacılar Orta Tunç Çağı için belirgin olan konsantrik monokrom malzemeyi de bu gruba dâhil etmişlerdir. Bkz. Lev. Orta Tunç Çağı III aynı araştırmacılar tarafından Geç Trialeti Vanadzor, Karmirberd, Karmir Vank ve Sevan Üzerlik kültürleri ile bütünleştirilmiştir⁶⁹. Bu dönem malzeme olarak ise Van Urmiye tarzı üçgen bezemeli keramiklerle dalgalı zikzak bezemelere sahip keramikler sunulmuştur. **Bk. Levha II- 1.2- Bk. Ek 22-3** Araştırmacıların bezeme ve form üzerinden yaptıkları bu ayırımlar bilimsel görünmemektedir. Bununla birlikte hiçbir şekilde tarihleme verilmemiştir. Ayrıca Son Tunç Çağı, Orta Tunç Çağı’ndan ayrı değerlendirilmiştir. Ayrıca eldeki malzemelerin tamamına yakını mezar hediyeleri olup bu yönü ile Nahçıvan’dan farklılık göstermektedir. Orta Tunç Çağı, aynı şekilde Adam Smith farklı bir çalışmasında Kuzey Kafkasya’ya daha ön plana çıkarırken Güney Kafkasya’da bulunan Kültepe ve Üzerliktepe gibi yerleşmelerde kültürün Orta Tunç Çağı’nın cılız olduğunu burada bulunan arkeolojik buluntuların bir avuç dolusu olmadığını iddia etmektedir⁷⁰.

II. binyılın ortaları aynı zamanda çalışmamız içinde bahsettiğimiz Hurri topluluklarının Mitanni yöneticiler önderliğinde Doğu Anadolu Bölgesi’nin bu kısmının dışında kalan yerleri ile Güney Doğu Anadolu Bölgesi ve bir kısım Orta Anadolu Bölgesi ile Hititlere rakip olduğu güçlü bir krallık\imparatorluk çağıdır. Bugün birçok bilim insanı Erken Transkafkasya Kültürü’nü oluşturan topluluklar ile Hurrilerin ilişkisini benimsemektedir. Bu bağlamda net bir göçebe yaşamdan bahsetmek mümkün değil gibi görünmektedir. Özellikle Diauehi Krallığı gibi bir organizasyonun varlığına ilişkin olarak bölgede şehirlerin yolların ticari ilişkilerin varlığının muhtemel olması gerekmektedir. Kral Menua dönemine ait olan Solagert Yazıtı’nda Iğdır bölgesi civarında Erikuahi ve Luhiuni gibi ülkelerde bahsedilmektedir. Tüm bu bilgiler ışığında mutlak bir göçebelikten bahsedilmesinin olanaksız olduğu düşünülebilir.

Güneri, Özfırat’ın aksine sadece Van Gölü’nün dar çevresine lokalize ettiği II. binyıl boyalıları ile ilgili bahsin başka bir yerinde bu kez boyalıların büyük çoğunluğunun

⁶⁸ Badalyan-Avetisyan-Smith 2009: 55

⁶⁹ Badalyan-Avetisyan-Smith 2009: 66

⁷⁰ Smith 2012: 679

Kafkasya ve İran üzerinden yurda sokulduğunun belirtmesi de pek kabul edilebilir görünmemektedir⁷¹. Tüm bu bilgiler ışığında bölge coğrafyasında iklimin ve fiziki şartların da etkisi ile aynı anda hem yerleşik yaşamın hem göçebe yaşamın ve hem de yarı göçebe bir yaşamın var olduğu ve bu grupların birbirleriyle ticari ve kültürel alış veriş içinde oldukları anlaşılmaktadır. Ayrıca Kars ve Erzurum’u Van Bölgesi’nden ayırmak bir yere kadar kabul edilebilir olsa da Nahçıvan ile birebir benzerlik gösteren Iğdır’ın bahsinin geçmemesi de ayrı bir sıkıntı oluşturmaktadır. Çalışma konumuz içinde bulunan keramikler ile Nahçıvan Bölgesi keramiklerinin benzerliği üzerinde durulmuştur. Aynı zamanda Ani Nekropolü’nden elde edilen malzemenin Nahçıvan Bölgesi ile benzerliği de hayret vericidir. Bu benzerlikler özellikle monokrom boyalıları grubunda görülmektedir⁷². Tüm bu veriler ışığında Orta ve Son Tunç Çağı için önerilen Aras Boyalıları Kültürü ile ilişkilendirilen Aras boyalı keramiklerin bir kısmının sahte ve bir kısmının da Kafkasya ve İran üzerinden ülkeye sokulmuş olduğu fikri sorunu sumen altı etmektedir⁷³. Hali hazırda, Küçük Çatma Kurganı, Ani Nekropolü ve Azat Höyük gibi yerlerde tesadüf ve sınırlı yapılan çalışmalarda bile bu keramik verilerine ulaşılmış iken. Tamda bu aşamada Özfirat çalışmasını, “M.Ö. 2000 Doğu Anadolu Yayla Kültürleri” olarak adlandırmıştır. Keza, Doğu Anadolu’da hali hazırda elde edilen veriler kültürün “yayla kültürü” izlenimi vermektedir. Ancak Iğdır’a yakın olan Nahçıvan’daki I. Kültepe ve II. Kültepe höyüklerindeki tabakalı mimari yapılarla temsil edilen II. binyıl boyalı kültürünün göç ile geçici bir süre zarfında Doğu Anadolu Bölgesi’nde temsil edildiği fikri de askıda kalmaktadır⁷⁴.

II. Kültepe yerleşmesi birçok yönü ile Ermenistan’da bulunan Metsamor yerleşmesine benzemektedir. Her iki yerleşmede birer merkez görünümündedirler. II. Kültepe’de bulunan keramik fırınları ile imalathaneleri bu yerleşmenin bir üretim

⁷¹ Güneri 2008: 15.

⁷² Bk. Ek 14-1.2.

⁷³ Güneri 2008: 15.

⁷⁴ Güneri’nin (Güneri 2008: 13-16) Sos Höyük ve Bulamaç Höyük verileri ile yaptığı genelleme, Özfirat’ın Doğu Anadolu Yayla Kültürleri genellemesi ile aynı mantıkta olmasına rağmen, Özfirat’ın tanımlamaları Güneri tarafından eleştirilmiştir. Tamda bu aşamada çalışmamızın isminin Orta ve Son Tunç Çağı’nda Orta Aras Havzası olarak belirlenmiş olmasının ne kadar önemli olduğu göze çarpmaktadır. Bölge müzelerinde var olan monokrom ve polikrom boyalıların yoğunluğu dikkate alınırsa bunun kısa süreli bir göç olgusu ile açıklanamayacağı görülmektedir. Ya da Nahçıvan bölgesinden yayıldığı muhtemel olan kültüre Iğdır ve Van aracılığı ile Doğu Anadolu’nun bu kadar kayıtsız kalması muhtemel olur muydu? Özellikle Ani Nekropolü’nde Trialeti Kültürü benzeri küplerin varlığı tespit edilmişken, bu kadar zorlu bir coğrafyada bile etkileşimin devam ettiği görülmüşken. Bk. Ek 21.

merkezi olduğunu göstermektedir⁷⁵. Belki de Aras Boyalıları Kùltürü'nün çıkış noktası olarak nitelendirilebilir. Hali hazırda eldeki bilgiler ve arkeolojik materyaller bunu işaret etmektedir.

⁷⁵ Halilov 2013: 204.

BİRİNCİ BÖLÜM

ORTA ARAS HAVZASI'NIN COĞRAFI ÖZELLİKLERİ

1.1 Orta Aras Havzası'nın Ayırımı

Bahsi geçen yüzey araştırmamız sırasında daha önce gidilmemiş kaynaklarda bahsi geçmeyen bölgeleri tercih etmiş bulunmaktayız. Bu yöntem ile amacımız hem yeni arkeolojik verilere ulaşmak hem de Orta ve Son Tunç Çağı Aras Boyalıları Kültürü'ne ilişkin izlere ulaşmaktır. Çalışmalarımız sırasında envanterlerde kaydı olmayan Kars coğrafi sınırları içinde üç kaleye, Iğdır coğrafi sınırları içinde ise iki kaleye ulaşılmıştır. Ancak bu kalelerde yaptığımız yoğun yüzey araştırması sırasında Orta ve Son Tunç Çağı'na ait Aras Boyalıları'na rastlanmamıştır.

Kale etraflarında yaptığımız detaylı incelemelerde kalelerle alakalı nekropol alanlarına ulaşılmıştır. Bunlardan Kuzeyhan Kalesi'ne yaklaşık 500 metre mesafede bulunan Kuzeyhan Nekropolü, Özırat'ın çalışmalarında sıkça bahsettiği kurgan görünümlü mezarlara benzemektedir. Biçimsel benzerliklerinden dolayı tarafımızca Orta Tunç Çağı'na tarihlenmiş ve konuya dâhil edilmiştir.

Orta Aras Havzası'nın sınırlarını tespit etmeye çalışırken öncelikle coğrafi ve kültürel yakınlıktan dolayı sadece Iğdır ve Kars bölgeleri değil kısmen Doğubayazıt ile Aras Nehri Havzası'na giren Kuzeybatı ve Batı Ermenistan ile Nahçıvan bölgeleri de çalışma konusuna dâhil edilmiş böylelikle kültürel ve coğrafi bir bütünlük oluşturulmuştur. Bu ayırımın yapılmasında kültürel ve coğrafi benzerliklerden farklı olarak uydu görüntülerinden de yararlanılmıştır. Ayrıca Sürmeli Çukuru olarak bilinen Iğdır Ovası'nın doğal uzantısının Nahçıvan Bölgesi'nde Dilucu Ovası ve Ermenistan tarafında ise Ararat Ovası olarak devam ettiği anlaşılmıştır.

Aras Nehri, Kars'ın Sarıkamış İlçesi'ne bağlı Karakurt Köyü civarından Kars topraklarına girip Dilucu sınır kapısından Nahçıvan topraklarına girinceye kadarki kısmının Türkiye sınırları içinde kalan kısmına Kars, Iğdır ve Doğubayazıt Ovası'nın bir kısmı dâhil olmaktadır. Batıdan doğuya doğru akan Aras Nehri'ni kuzeyden güneye neredeyse dikine kesen Arpaçay Nehri'nin doğusu ile ülkemiz dışında Aras Nehri'nin kuzey tarafında Ermenistan ve Nahçıvan toprakları bulunmaktadır. Aşağı Aras Havzası'nda ise Ermenistan'ın güneyi, İran'ın kuzeyi ve Azerbaycan toprakları

bulunmaktadır. **Bk. Harita 7.** Kars, Aras Havzası'na Karakurt, Halıkışla ve Kağızman dolamaçları¹ üzerinden bağlanmaktadır. Bu dolamaçlar aracılığı ile ortalama 1800 rakımdan ortalama 850 rakıma geçilmektedir. Ayrıca diğer bir bağlantı yolu da **Bkz. Harita: 9.** Digor'un Kesko Köyü içinden Kağızman'a doğru Aras Nehri sahiline inmektedir. Ancak bu yol dik olup araç ulaşımına uygun değildir. Doğu Anadolu için son derece önemli olan bu nehir, aynı zamanda bu bölgeler içinde çok önemlidir. Bu durum Eskiçağ'dan itibaren devam etmektedir. Bu güzergâhı sırasında başta Arpaçay olmak üzere birçok nehir, ırmak ve dereyi kendisine katmakta ve tüm havzada coğrafi ve buna bağlı olarak da bir kültür birlikteliği oluşturmaktadır. Aras Nehri'nin uzunluğu toplam 1059 kilometredir². Kaynak sularını toplayarak akmaya başladığı Erzurum'un 60 km. kadar doğusunda bulunan Bingöl Dağları'nın zirveye yakın kısmında 3194 m. rakıma sahip olan nehir, Iğdır Ovası'na girdiğinde 900 metrenin de altına düşmektedir. Havza'nın genel olarak denizden yüksekliği ise 1250-900 metredir. Aras Nehri'nin Türkiye sınırları içinde kalan bölümü, 548 km.dir³.

1.2 Aras Nehri ve Orta Aras Havzası'nın Coğrafi Özellikleri

Mezopotamya için Dicle ve Fırat Nehri ne anlam taşıyorsa, Doğu Anadolu Bölgesi'nin bir kısmı ile Güney Kafkasya için de Aras Nehri aynı şekilde anlamlıdır. Oktay Belli'nin deyişiyle Aras Nehri, Erzurum'dan Bakü'ye uzanan bir "Kültür Köprüsü" görevi de üstlenmektedir.

Aras Havzası'nın Anadolu toprakları içinde iki önemli ovası bulunmaktadır. Bunlardan ilki, Erzurum Coğrafyası içinde kalan Pasinler Ovasıdır. Diğeri ise Sürmeli Çukuru olarak da bilinen Iğdır Ovası'dır. Pasin Ovası bugünkü konumuyla üzerinde Hasankale İlçesi'nin bulunduğu ovadır. Burası Yukarı Pasin Ovası'dır. Aras Nehri bu ovanın kenarından geçmektedir. Ovanın kuzeydoğusunda Aras Nehri üzerinde bulunan Çobandere Köprüsü'nün ayırdığı ovaya Aşağı Pasin Ovası denir. Bu iki ovaya birlikte Pasinler Ovası denmektedir. Bu ovanın bulunduğu kısım yukarı Aras Havzası içinde yer almaktadır⁴.

Aras Nehri, Bingöl Dağları'nın Erzurum'a bakan yamaçlarında birçok kaynak suyu topladıktan sonra, Tekman Yaylası'nın sularını içine katarak kuzeye doğru akar.

¹ Burada bahsi geçen dolamaç kavramı kara yollarının tanımlaması olup, virajlı yolu karşılamaktadır. Yüksek rakımlı Kars ile bahsi geçen bölgeler arasına ulaşımın en rahat yapıldığı yerlerdir.

² Belli 2013: 81.

³ Tuncel 1991: 332.

⁴ Tuncel 1991: 332-334.

Mescitli Boğazı'nı geçer. Burada; Yukarı Pasin Havzası'nın sularını toplayan Pasinler Çayı'nı kendine katarak Erzurum sınırlarından çıkar. Kars sınırlarına girdikten sonra, Karakurt Boğazı'na ulaşır. Burada Zaraphane Deresi ile birleştikten sonra, batıdan doğuya doğru akmaya devam eder. Karakurt Boğazı'nı geçtikten sonra, Sarıkamış'ta; Zivin Çayı, Saat, Mamaç, Çardaklı, Şehithalit, Yağlıdere, Eski Karakurt, Keklik, Iğırbiğir, Karaköse, Armutlu, ve Zaraphane gibi irili ufaklı bir çok dereyi kendine katar⁵.

Bu bölgeler iklimin ılımanlaştığı coğrafyalardır. Kağızman kısmında iki vadiden Aras Nehri'ne iki dere akmaktadır. Bunlar Karakurt ve Bayram dereleridir. Aras Nehri, Kağızman'daki Kötek Köprüsü'nden sonra yatak olarak genişlemeye başlar⁶.

Halıkışla Köyü'nde Arpaçay ile birleştikten sonra, **Bk. Ek 5.** doğuya doğru akıp sonra kuzeydoğuya doğru döner. Arpaçay'ından sonra Aras'a solundan yani kuzey sahilinden dökülen nehirler, Elagiz Dağı'nın eteğinden inen Goca Göl sularını indiren Kartıçor (Azat Nehri) ile Nahcivan, Alince ve sağından yani güney sahilinden de İran toprağından gelen Balık Suyu ve Aksu Çay'dır. Bu son çayın karışmasından sonra Aras Nehri, Ordabat ile Mikri (Mekri) arasında Arasbar isminde gayet müthiş bir boğazdan geçer. Sonra Kür nehri ile birleşinceye kadar 240 km'lik mecrasında sağ tarafında İran, sol tarafı Karabağ bulunur. Bu mesafe sırasında dahi sağından Ahir ile Karasu'yun birleşmesinden oluşan Deharyor Çayı ve bir takım küçük dereler Aras'a dökülür. Ordubat'tan Mekri'ye kadar birbirini müteakip bir takım şelaleler teşkil ederek 17 km'lik mesafede 425 metre aşağı düşer, düşerken uzaktan duyulacak bir gürültü oluşturur. Arasbar Boğazı'nı dahi geçtikten sonra düz yere düşüp geniş bir mecrada birçok adalar teşkil ederek, Bahr-i Hazar'dan 27 km yukarda Kur nehri ile birleşir ve her ne kadar Aras'ın suyu daha fazla ise de birleşme noktasından sonra Kura ismini alır⁷.

Aras Nehri antik çağlardan beri, ismi en çok zikredilen nehirlerden biridir. **Bk. Ek 6.** Herodotos, Herodot Tarihi isimli eserinin birkaç yerinde Aras Nehri ile ilgili bilgiler vermektedir. Yazar, Aras Nehri'nin İskit'ler ile Med'ler arasında sınır teşkil ettiğini belirttikten sonra, nehrin kendisiyle ilgili olarak şu bilgileri vermektedir⁸.

⁵ Ceylan 2001: 18.

⁶ Tuncel 1991: 332-334.

⁷ Şemsettin 1890: 72-73.

⁸ Herodotos I. 202.

"Arax, kimilerine göre İster'den daha büyük, kimilerini göre daha küçüktür; anlaşıldığına göre, içinde, aşağı yukarı Lesbos büyüklüğünde takımadalar vardır, orada yaşayan insanla, yazın yerden söktükleri kökleri yerler ve mevsiminde ağaçlardan topladıkları yemişleri de bir kenara koyup kış için saklarlar. Bir de derler ki, yemişleri başkalarına benzemeyen birtakım ağaçlar da bulmuşlardır: Bir yerde buluşup toplaşıyor, ateş yakıp çevresinde oturuyorlarmış; bu yemişleri ateşe atıp, yanan yemişlerin kokusunu çekiyorlarmış, Yunanlılar şarapla nasıl sarhoş oluyorsa, bunlarda bu kokuyla sarhoş oluyolarmış; daha çok yemiş atarlarsa daha çok sarhoş oluyolarmış; o kadarki sonunda kalkıp oynamaya, türküler söylemeye başlıyorlarmış. Yaşayışları böyleymiş, öyle söylerler. Kyros'un üç yüz altmış kanala böldüğü Gyndes gibi, Arax da, Matien'lerin ülkesinden kaynar; suları kırk ağızdan dökülür, bunların biri dışında hepsi de sığ bataklıklardır, burada çiy balık yiyerek geçinen ve giyim olarak, fok balığı derileri örtünen haklar yaşarlar. Arax'ın yalnız bir ağız, bir engele çarpmadan Hazer Denizi'ne dökülür.

Görüldüğü üzere Herodotos sayesinde Aras Nehri'nin konumu ile ilgili birçok bilgi edinilmektedir. Eserin bir başka bölümünde ise Aras Nehri ile ilgili şu bilgilerle karşılaşmaktayız⁹.

" Kyros, Babil işini bitirdikten sonra, Massaget'leri de buyruğu altına almak istedi. Bu ulus,söylentilere bakılırsa büyük ve güçlüdür, tanyerinin ağardığı ve güneşin doğduğu yönde, Arax'ın öbür yanında, İssedon'ların karşısında otururlar. Bunların Skyth soyundan olduklarını söyleyenlerde vardır".

Herodotos, Aras Nehri ile ilgili eserinin bir başka yerinde ise daha farklı bilgiler vermektedir¹⁰.

" Massaget'ler, kocasının ölümünden sonra tahta geçmiş olan bir kraliçenin yönetiminde bulunuyorlardı; adı Tomris'di. Kyros, elçiler gönderi, kendisiyle evlenmeyi çok istediğini bildirdi. Ama Tomris biliyordu ki, onun asıl istediği kendisi değil, Massaget Krallığı'ydı ve kabul etmedi. Kyros, hileyi söktüremeyince, ordusunu Arax üzerine vurdu ve Massaget'lere karşı açıktan sefer hazırlığına girişti; ordu geçebilsin diye, Irmak üzerine köprüler atıyor, kayıklar üzerine kuleler yükletip ırmağı aşırıyordu".

⁹ Herodotos I. 202.

¹⁰ Herodotos I. 205.

Herodotos, Aras Havzası'nda yaşayan insanlar hakkında ise şu bilgileri vermektedir¹¹.

“ ... hastalıktan ölenler yenmez gömülür, kurban edilecek yaşa ulaşmamak büyük talihsizlik sayılır. Toprağı ekip biçmezler; sürü hayvanlarıyla ve Arax Irmağı'nın bol balıklarıyla geçinirler; içkileri süttür. Taptıkları tek tanrı güneştir ve ona at kurban ederler; bu kurban şu düşünceyle yapılır: Ölümlülerin en hızlısı, tanrıların en hızlısına adanmıştır”.

Üzerinde sıkça durduğumuz üzere Aras Nehri'nin jeopolitik konumu ile alakalı devletler ve kültürler arasında çoğu zaman doğal sınır olma konumu ile ilgili Herodotos şu bilgileri vermektedir¹².

“ İran'dan batıya doğru Asya ülkeleri bunlardır. İranlılardan daha uzakta Med'ler, Saspeir'ler ve Kolhis'liler, tanyeri ve gündoğusu bölgelerine doğru Asya, güneyden Erythreia deniziyle, kuzeyde Hazar Denizi ve doğuya doğru akan Araxes ile sınırlıdır.

Antik Çağ'ın diğer önemli bir yazarı olan Strabon'da Aras Nehri (Arax) şu ifadelerle yer almaktadır¹³.

“ ... söylendiğine göre Arax Irmağı birçok kollarına ayrılarak memleketi sular altında bırakıp; kollarından biri Caspia Denizi'nde Hirkanya Körfezi'ne dökülür...”

Aras Nehri'nin önemi Antikçağ'da bile kavranmış olup, görüldüğü üzere bahsi farklı yazarlarca kaynaklara konu edilmiştir. Herodotos'un bahsini ettiği üzere Aras Nehri o dönemde olduğu gibi bugün dahi Kars- Ermenistan, Ermenistan- Azerbaycan ve Azerbaycan- İran sınırlarını doğal olarak çizmiş bir nehirdir. Aras Nehri, Güney Kafkasya'nın Kura ile birlikte en önemli su kaynaklarından biridir. Bu bağlamda iki nehir arasında kabaca Tunç Çağı'nın başlangıcından beridir bir kültür birlikteliği oluşmuştur.

Tarih boyunca, Kafkaslar, İran ve Kuzey Mezopotamya arasında kendine özgü dinamikleriyle Yakın Doğu'nun en önemli kültür bölgesi olan Doğu Anadolu Bölgesi¹⁴, Batı'da Uzunyayla'dan Doğu sınırlarımıza kadar uzanır ve 157.000 kilometre karelik bir alan kaplar¹⁵. Doğu Anadolu Bölgesi Türkiye'ni yaklaşık %20'

¹¹ Herodotos I. 216.

¹² Herodotos IV. 40.

¹³ Ceylan 2001: 19.

¹⁴ Işıklı 2014:1.

¹⁵ Saraçoğlu 1989: 1.

sini oluşturur¹⁶. Anadolu yarımadasının en yüksek bölümüdür¹⁷. En önemli özellikleri 3000 metreyi aşan dağlar, yüksek platolar ve yaylarının olmasıdır. Bu sert coğrafyayı yaran ve derin vadiler oluşturan akarsuların sayesinde yerleşime açık ve alçak düzlükler meydana gelmiştir. Doğu Anadolu Bölgesi aynı zamanda Mezopotamya Uygarlığı'na can veren Fırat ile Dicle Nehirleri'nin de kaynak bölgesidir¹⁸. **Bk. Harita 6.**

Bingöl Dağları'nın Erzurum'a bakan yamaçlarında 3000 metre yükseklikte kaynak sularını toplayan Aras Nehri'nin, 548 kilometresi de Doğu Anadolu Bölgesi'nde bulunmaktadır¹⁹. Erzurum, Kars ve Iğdır illeri Aras Nehri'nden faydalanan Kuzeydoğu Anadolu şehirleridir. Aras Nehri, ülkemiz sınırları dışında Ermenistan, İran ve Azerbaycan coğrafyalarını da besleyen önemli bir nehirdir. Doğu Anadolu Bölgesi yüksek bir ülke görünümünde olmakla birlikte tamamen dağlarla kaplı değildir. Kuzeydoğuya doğru dağ sıraları, yüksek düzlüklü platolar arasında yer alır. Bu platolar arasında birçok çukur alanlar bulunmaktadır. Bu çukur alanlarının bir kısmı göller tarafından işgal edilmiş olup diğer kısımlar ise ovaları oluşturmuştur. Doğu Anadolu Bölgesi dört alt bölüme ayrılmaktadır. Bu bölümler; Yukarı Fırat, Erzurum- Kars, Yukarı Murat- ve Hakkâri bölümleridir²⁰.

Doğu Anadolu'nun fiziki coğrafyası incelendiği zaman bölge topraklarının büyük bölümünün (% 63) çayır ve otlaklarla kaplı olduğu görülmektedir²¹. Tarım alanlarının az olması ise; bu bölgede özellikle buğday üretimini sınırlı bir alanda sıkıştırmaktadır. Buna paralel olarak bölgede yaylacılık gelişmiş büyük ve küçükbaş hayvan besiciliği ön plana çıkmıştır²². Bölge coğrafyası ve iklim şartları göz önüne alındığında, bu coğrafyada hayvancılık ve yaylacılık vazgeçilmez zorunlu bir yaşam ve ekonomi şeklini doğurmuştur. Kars'a bağlı Borluk Köyü ile Dağpınar Beldesi arasında kalan Acem Yaylası günümüzde 10'a yakın köy tarafından yayla olarak kullanılmaktadır. Yaylanın, ot yönünden zengin olması ve hemen Kars-Iğdır karayolunun sağ kenarında bulunan Batak Gölü'nün de bunda etkisi fazladır. Yayla

¹⁶ Köksal 1972: 127, Saraçoğlu 1989: 1, Işıklı 2014: 1.

¹⁷ Sevin 2011: 342.

¹⁸ Işıklı 2014: 1-2.

¹⁹ Belli 2013: 82.

²⁰ Köksal 1972: 130.

²¹ Özfırat 2001b: 15.

²² Sagona 2006: 13.

genellikle mayıs ayı ile eylül ayı arasında kullanılmaktadır. Bölge halkı ile yaptığımız görüşmelerde bu coğrafya ünitesinin çok eski zamanlardan beri yaylak olarak kullanıldığı bilgisine ulaşılmıştır. **Bk. Ek 2.** Aynı şekilde, Van Gölü Havzası'nın Erciş yöresinde bulunan önemli yaylaklarından biri olan Meydan Yaylası da günümüzde halen kullanılmaktadır. **Bk. Ek 3.** Bu alışkanlığın Tunç Çağı'ndan beri süregeldiği belirtilmektedir²³.

Doğu Anadolu'nun iskânının yoğunlaştığı dönem Kalkolitik Çağ'dır. Bu çağın erken ve orta dönemlerinde, Elazığ ve Malatya ile Van Havzası yerleşmelerinde tespit edilen kültürlerin, Mezopotamya tesirinde kaldığı görülmektedir²⁴. Bu verileri Tülintepe, Korucutepe, Tilkitepe ve Norşuntepe merkezlerinden elde etmekteyiz. Buralarda Halaf ve Ubaid kültürlerine ait keramikler bulunmuştur²⁵. Geç Kalkolitik Çağ ile birlikte bölgede saman katkılı keramiklerin varlığı dikkat çekmektedir²⁶. Geç Kalkolitik Çağ'da Erzurum ve Kars bölgelerinin Kuzey Kültürü olarak tanımlanan Erken Transkafkasya (ETR) kültürünün etkisi altında kaldığı görülmektedir. Doğu Anadolu Bölgesi Kalkolitik Çağ'da, Kuzey ve Güney etkili iki kültürün kesişme noktasında kalmış ve bu iki kültür ile yoğrulmuştur²⁷. Değirmentepe (Malatya) Kalkolitik Çağ ile Tunç Çağı arasındaki geçişi en iyi temsil eden yerlerden birisidir²⁸. İlk kez Erken Transkafkasya Kültürü gibi geniş bir coğrafyada bir kültür birliği kurulmasına da Doğu Anadolu ev sahipliği yapmıştır²⁹. Tunç Çağlarıyla birlikte Kuzey Kültürü'nün genişlemeye başladığı görülmektedir. Van Gölü Havzası'nın tamamı bu kültürün tesiri altına girmiştir. Karagündüz ve Dilkaya höyüklerinde yapılan kazılarda taşınabilir ocakların bulunması, yuvarlak ve dikdörtgen planlı evlerin varlığı, hem bu bölgedeki ETR Kültürü'nün varlığını ve hem de, ETR halklarının, hayvancı-göçebe karakterli olmalarını göstermesi bakımından önemlidir³⁰. Buna mukabil yerleşim yerlerinin sayılarının da arttığı Erzurum-Kars bölgesi kazı ve yüzey araştırmaları çerçevesinde doğrulanmaktadır³¹. Karaz,

²³ Sevin 2011: 343.

²⁴ Esin 2011: 110.

²⁵ Haupthmann 2011:139.

²⁶ Frangipane 2011: 129.

²⁷ Erdem 2009: 42- 43.

²⁸ Frangipane 2011: 126.

²⁹ Işıklı 2014: 2.

³⁰ Erdem 2009: 48.

³¹ Erdem 2009: 46.

Yoğunhasan³², Pulur, Güzelova ve Sos Höyük bu kültürün temsil edildiği önemli merkezler arasındadır. Tunç Çağları'nın başlarında Doğu Anadolu Bölgesinde, genel olarak iki farklı yerleşim ve kültür tipi göze çarpmaktadır bunlardan ilki, Güneydoğu Anadolu Bölgesi ile Elazığ-Malatya bölgelerini içine alan, kuzeye göre daha büyük kent yerleşmelerinin bulunduğu tarımcı toplumdur³³. İkincisi ise Erzurum-Kars bölgelerini kapsayan, küçük yuvarlak planlı yapıların olduğu ve yarı göçebe hayvancı ekonomiye sahip kuzey modelidir.

Günümüzde bu bölgede var olan göçebe düzeninin temeli ise, Orta ve Son Tunç Çağı döneminde atılmıştır. Bu dönem kendisinden önce var olan tarımcı yerleşik toplum düzeninden oldukça farklı bir düzen belirlemiştir. Bu değişimin nasıl olduğu hususundan, iklim değişikliği ve yeni bir göç hareketi düşüncesi başlıca görüşlerdendir. Ancak bölge halkının kendiliğinden coğrafi ve iklimsel şartları göz önüne alarak yaşam tarzlarını değiştirmiş olmaları da düşünülmesi gereken bir alternatiftir³⁴.

M.Ö. 2000 yıllarında, boyalı keramik kültürü ile yeni bir kültürün varlığı dikkat çekmektedir³⁵. Bu kültür tek renkli ve çok renkli bezemeleriyle dikkat çekerken, keramikler üzerinde geometrik ve naturalistik figürler kullanılmıştır³⁶. Bu yeni keramik kültürünü meydana getiren halkların bölgedeki mimari tabakayla ilişkilendirilememesi ve Dilkaya höyükte ETR (Erken Transkafkasya) tabakalarının, EDC (Erken Demir Çağı) tabakasının hemen altında bulunması, bu kültürün dışarıdan göç yoluyla değil de, M.Ö. 2. Binde ETR kültürünün halen devam ettiğini açıklamaktadır³⁷. İlerleyen dönemde kurulacak olan Urartu Devleti'nin, Hurriler'le ilişkileri ve akrabalıkları da göz önüne alındığında bu kültürün sürekli olarak geliştiği ve devamlı olduğu bilgisi dikkatlerden kaçmamaktadır³⁸.

Bölgede var olan kültürün Kalkolitik Çağ'dan 2. bin yılın ortalarına kadar fazla bir değişikliğe uğramadan devam ettiğini söyleyebiliriz, ancak yeni bir kültürün, Demir Çağı'na girişte etkili olduğunun da altını çizmekte fayda vardır. Erken Demir Çağı'na giriş sürecinde, Batı İran'da M.Ö. 2. bin yılın boyalı keramiği yerini tek

³² Ceylan 2001: 55.

³³ Frangipane 2011: 131.

³⁴ Sevin 2011: 344-345.

³⁵ Erdem 2009: 49.

³⁶ Çilingiroğlu 1984: 14.

³⁷ Erdem 2009: 51-52.

³⁸ Belli 1982: 148.

renkli gri keramik geleneğine bırakmıştır. Doğu Anadolu’da ise bu dönemde, ağız kenarı yivli keramikler ortaya çıkmıştır³⁹. İran ve Doğu Anadolu’da bu değişikliği yeni bir göç harekâtı ile açıklamak gerekir⁴⁰. Yivli keramik geleneği, Karaz, Güzelova, Pulur, Sos Höyük, Bulamaç, Dilkaya, Van Kalesi Höyüğü, Ernis, Yoncatepe ve Karagündüz höyük ve mezarlık alanlarında saptanmıştır. Yivli keramikler de tıpkı, M.Ö. 2. bin yıl boyalı keramikleri gibi, mimari bir tabakayla ilişkilendirilme hususunda sıkıntı vermektedir ve esas olarak bu bilgiler mezarlık alanlarından elde edilmektedir⁴¹.

Urartu ile ilgili ilk bilgi veren Asur kaynakları M.Ö. 1274 tarihli kitabede bölgede birçok kralın varlığına dikkat çekmektedir⁴². Ancak bu kralların, Tunç Çağı’ndan itibaren var olan sistemde kendine üst mertebeye yer edinen beyler olduğu söylenebilir⁴³. Urartu yazıtlarının çoğunun tarım ve hayvancılığa vurgu yapması ve otlaklar ile ilgili bilgi vermemesi bu sistemde çobancı ve tarımcı bir ekonomiye geçildiğini göstermektedir⁴⁴. Devlet ekonomisinin tarıma dayandırılması, nüfus aktarımlarını da beraberinde getirmiştir⁴⁵. Urartu Krallığı döneminde Doğu Anadolu Bölgesi’nde iklim ve coğrafi şartlar göz önüne alınarak, sulama kanalları, yollar ve yeni yerleşim yerleri yapılmıştır. Doğu Anadolu günümüzde bile çok sert coğrafi ve fiziksel şartların hüküm sürdüğü bir bölgedir. 2014 yılında Kars ve Iğdır İl ve İlçeleri’nde yaptığımız yüzey araştırması sırasında, modern araçlarla bile çıkmaya zorlandığımız keskin coğrafyalara, yol, baraj, gölet, su kanalı, yaparak bizlere miras bırakan en bu kültürlere en güzel teşekkür tarzı, ancak onların bu eşsiz mirasına sahip çıkmakla mümkün olabilir. Doğu Anadolu Bölgesi’nde bulunan ve Süphan Dağı ile Ağrı Dağının ayırdığı kuzey şehirleri Kars Iğdır ve kısmen Doğubayazıt sınırlarını çizdiğimiz Orta Aras Havzası’na tekabül eden bölgelerdir.

Doğu Anadolu’nun yüksek bir yaylası konumunda olan Kars’ın aynı zamanda Anadolu’nun en yüksek bölgelerindendir. Karadeniz Bölgesi’ne komşu olmasından dolayı yaz aylarında yağmur yağışının gözlendiği Kars’ta alçak basınç etkisi ile yaylalarda haftada bir en fazla on günde bir olmak üzere bu yağışların takip

³⁹ Erdem 2009: 53.

⁴⁰ Çilingiroğlu 1987: 110-111.

⁴¹ Erdem 2009: 54

⁴² Çilingiroğlu 1984: 5.

⁴³ Sevin 2003: 201.

⁴⁴ Erdem 2009: 60-61.

⁴⁵ Konakçı 2006: 176.

edildiğini belirtmek gerekir. Ortalama 2000 metre yüksekliğinde olan il topraklarında buna paralel olarak serinliğinde artmasından dolayı tarım, hayvancılığa göre geri planda kalmıştır. Yayla kültürünün benimsenmesi hayvancılığı daha önemli hale getirmiştir⁴⁶. Bahsi geçen çetin coğrafya arasında 100 km. uzunluğu ile üçgene benzeyen Kars Ovası yer almaktadır.

Doğu Anadolu'nun ovalarının en geniş olan Kars Ovası 2500 km² bir alan kaplamakta fakat zorunlu şartlar dolayısıyla farklı isimlerle anılmaktadır. Çıldır Gölü'nden inen Büyüksuyun⁴⁷ her iki yakasında bulunan düzlükler Zaruşat Düzleri olarak anılmaktadır. Bunun doğusunda bulunan kısım ise Şüregel Düzü olarak bilinmektedir. Büyüksuyun Kars tarafına Başgedikler Düzü denirken, ovanın Selim'e doğru olan bölümü Kars Düzü olarak anılmaktadır. Aynı ilçeden Allahuekber Dağları'na kadar olan bölüm ise Ağaçkale Düzü ismi ile anılmaktadır.

Sarıkemiş'in doğusunda kalan geniş bölüm, Hançerli Düzü'dür. Genel olarak düz olan bu ova belirtildiği üzere fiziki bazı engellerden dolayı farklı isimlerle tanımlanmıştır. Bu ovanın düzlüğünü bozan engebeler ise Akbaba Dağı, Yahni Tepeleri, Selim ve Başgedikler civarında bulunan çukur bataklıklar, Kars Çayı'nın oyduğu birkaç boğazdır⁴⁸. Şüregel Coğrafyası bölge içinde oldukça önemli bir konuma sahiptir. Bölgeyi gezen Ermeni tarihçiler bölgenin uçsuz bucaksız görüntüsünden ve buralarda yaşayan hayvan sürülerinden oldukça kalabalık olmasından bahsederken, dağlardan akan kaynak sularının insan eline ihtiyaç duyulmadan bu otlakları suladıklarını belirtirler⁴⁹.

Kars Çayı, Arpaçay ve Aras Nehri bölgenin önemli su kaynaklarıdır. Kars bölgesinin diğer bir önemli su kaynağı Çıldır Gölü'dür. Bugün gölün büyük kısmı Ardahan sınırları içinde kalmıştır. Çıldır Gölü, tatlı su kaynağı olup bölge coğrafyası için son derece önemlidir. Bölgede bulunan irili ufaklı diğer göller ise; Susuz İlçesi'nin Kars-

⁴⁶ Saraçoğlu 1989: 301- 303.

⁴⁷ Kars Ovası'nın Çıldır Gölü bölümünde olan kısmını Zaruşad ve Şüregel olarak ikiye ayıran Büyüksu, Çarcı Deresi olarak da isimlendirilmektedir. Bknz. Mehmet Özmenli, Ortaçağ'da Şüregel'in Tarihi Coğrafyası, Adıyaman Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Yıl 5, Sayı 9, 2012.

⁴⁸ Saraçoğlu 1989: 318.

⁴⁹ Özmenli 2012: 161.

Göle yolunda bulunan Aygır Gölü, Kağızman civarında bulunan, Cengli Gölü ve biri Kağızman diğeri Sarıkamış'ta bulunan Turna gölleridir⁵⁰.

Kars, Kuzeydoğu Anadolu'da bulunmasından dolayı eskiden beri Transkafkasya'nın Anadolu ile birleştiği yerde ve göç yolları üzerinde bulunan bir bölgedir. Bu durumu onun kültürel çeşitliğini de etkilemiştir. Bugün bile hali hazırda birçok etnik grubun bir arada yaşadığı bir şehirdir. Sahip olduğu Aras Nehri, Arpaçay Nehri ve Kars Çayı ile Çıldır Gölü gibi su kaynakları bölgeyi ayrıca bir cazibe merkezi haline getirmiştir.

Rakıma bağlı serinliğinin de etkisiyle yüksek yaylalarında yeşeren otlar, yaylacılık kültürünün gelişmesine neden olmuştur. Bununla birlikte yaylacılık kültürü bölge için vazgeçilmez bir yaşam şekli olmuştur. Orta Tunç Çağı'nın başında bu pastoral yaşam şeklinin belirlendiği yapılan arkeolojik kazılardan anlaşılmaktadır. Otların bol olduğu yüksek yaylalarda hareket kabiliyetinin kolaylığından dolayı küçükbaş hayvancılıkta önemli bir ekonomi faaliyeti haline gelmiştir.

Urartu Krallığı zamanında da Aras Havzası stratejik konumu ve ılıman iklim şartları nedeniyle dikkat çekmiş bir bölgedir⁵¹. Urartu Krallığı zamanında, Aras Nehri'nin bahsi çivi yazılı Meher Kapısı Yazıtı'nda "Araza" olarak geçmektedir. Aras Nehri bu yazıtta "kutsal su" olarak nitelendirilmiştir⁵². Urartu Krallığı, Aras Nehri ve onun suladığı Iğdır Ovası'nın önemini kısa sürede fark etmiş ve bu bölgeyi kontrol altında tutan Diauehi Krallığı'na birkaç sefer düzenlemişlerdir. Aras Nehri'nin yarararak ilerlediği sert coğrafi güzergâhlar aynı zamanda bölgenin en eski yollarıdır. Urartu Krallığı'nın askeri seferlerinin de bu güzergâhtan yapıldığı düşünülmektedir.

Bölgenin önemli şehirlerinden olan Iğdır ve Doğubayazıt ise Ağrı Dağı eteklerine konumlanmışlardır. Iğdır, Sürmeli Çukuru veya Iğdır Ovası olarak bilinen bölgenin güneyinde kurulmuştur. Doğu Anadolu'nun en düşük rakımlı şehri olup deniz seviyesinden yüksekliği yaklaşık 870 metredir. Iğdır, ortasından Aras Nehri'nin geçtiği Sürmeli Çukuru'nun ulaşım kolaylığından dolayı konum itibariyle önemlidir.

⁵⁰ Kırzioğlu 1953: 10.

⁵¹ Yardimciel 2014: 127.

⁵² Belli 2013: 80.

Aras Nehri'ne paralel olarak ilerleyen yol aynı zamanda tarihi bir yol olup Erzurum'a kadar uzanmaktadır⁵³. Aras Nehri, Iğdır ile birlikte aynı zamanda Türkiye Ermenistan sınırını çizmektedir. Aras Nehri'nin ikiye böldüğü Sürmeli Çukuru diğer adıyla Iğdır Ovası, siyasi sınırlarla birlikte üç parçaya bölünmüştür. Bunlar Batı Iğdır Ovası, Doğu Iğdır Ovası ve Dil Ovasıdır. Bu ova Doğu Anadolu'nun en ılık ovasıdır⁵⁴. Aras Nehri bölgenin en önemli su kaynağıdır. Gaziler, Buruksu ve Karasu çayları Iğdır bölgesinde Aras Nehri'ne katılan diğer su kaynaklarıdır.

Esasen Sürmeli Çukuru, Aras Nehri ve sel sularının taşıdığı alüvyonlar sayesinde dolarak bugünkü haline gelmiştir. Doğu Anadolu'nun bu çukur bölgesinin kendine has bir karasal iklimi vardır. Alçak olmasından dolayı kışlar sert geçmemektedir⁵⁵. Ağrı Dağı ve Elegez Dağı'nın arasında kalan ve Aras Nehri'nin ikiye böldüğü bu çöküntü ovada; pamuk, pirinç, hintyağı ve üzüm gibi sanayi ürünleri yetişmektedir⁵⁶. Ancak yağış az olduğundan dolayı sulamaya ihtiyaç bulunmaktadır⁵⁷. Bunun dışında karpuz, domates, elma, şeker pancarı, gibi ürünlerde rahatlıkla yetiştirilmektedir⁵⁸. Anlaşılabacağı üzere ikliminin ve coğrafi şartlarının elverişliliğinden dolayı Doğu Anadolu gibi çetin bir coğrafyada olmasına rağmen Iğdır'da birçok tarım ve sanayi ürünü yetiştirilmektedir. Iğdır bu durumu ile bir vahayı andırmaktadır⁵⁹

Iğdır Kars istikametinde Hanlar Geçidi coğrafyanın önemli geçitlerinden birisidir⁶⁰. Iğdır Doğubayazıt arasında bulunan Pamuk ve Çilli geçitleri de önemli geçitlerdendir. Bu geçitler ayrıca coğrafyalar arasındaki iklimsel kültürel ayrımları da ortaya koymaktadırlar.

Iğdır'ın içinde bulunduğu Doğu Anadolu Bölgesi, her zaman Kafkaslar, İran, Suriye ve Mezopotamya arasında önemli bir merkez olmuştur⁶¹. Doğu Anadolu, Türkiye'de en sert iklim koşullarının hüküm sürdüğü bölgedir. Kışları uzun ve yağışlı yazlar ise sıcak ve kurak geçmektedir. Bölge iklimi yaklaşık 7000 yıldır önemli bir değişikliğe

⁵³ Tuncel 1999: 79.

⁵⁴ Kırzioğlu 1953: 7.

⁵⁵ Saraçoğlu 1989: 363.

⁵⁶ Kırzioğlu 1953 8.

⁵⁷ Saraçoğlu 1989: 364.

⁵⁸ Iğdır İli Kültür 2012: 3.

⁵⁹ Saraçoğlu 1989: 363.

⁶⁰ Ablak 2011: 6.

⁶¹ Özfirat 2001b: XI.

uğramamıştır⁶². Dolayısıyla bu veri geçmiş hakkında bizlere birçok bilgi sunabilmektedir. Hemen hemen aynı iklimin yaşanmasına bağlı olarak, muhtemelen aynı ürünlerin yetiştirildiği bir coğrafyadan bahsedilebilir. Ancak coğrafya içinde, lokal bazı bölgelerde farklı iklimsel ve fiziki şartların var olduğunu da gözden kaçırmamak gerekmektedir. Orta Aras Havzası'na tekabül eden Iğdır Ovası diğer ismiyle Sürmeli Çukuru bu bölgelerden birisidir. Ova 870 ortalama rakımı ile Türkiye'nin en yüksek dağı olan 5347 rakımlı Büyük Ağrı Dağı ile komşu konumundadır. **Bk. Ek 4.**

Bölge tarımı için en önemli ihtiyaç şüphesiz sudur. En önemlisi ise Aras Nehri'dir. Herodot, Aras Nehri'ni Medya'nın (Medler) sınır nehri olarak göstermektedir⁶³. Yine Herodot ünlü eserinde Kyros'un Babil'i zaptettikten sonra Massaget'ler için bir sefer niyetinde olduğundan bahsederken, Massaget'lerin tanyerinin ağardığı ve güneşin doğduğu yönde, Arax'ın diğer tarafında oturduklarını anlatır⁶⁴.

Iğdır, Ararat, Pasinler ve kısmen Doğubayazıt ovaları gibi verimli ve yaşam koşulları açısından önemli ovaları içinde barındıran Aras Havzası, Eski Çağ'da özellikle Ağrı Dağı'nın püskürttüğü lavlar ile Iğdır Ovası'nın (Sürmeli Çukuru) birleştiği yerde birçok höyük ve kale yerleşmesinin meydana gelmesine olanak sağlamıştır.

Bu bölgedeki kaleler genellikle eteklerinde birer nekropol de barındıran kompleks yapılar olarak düşünülebilir. Dolayısıyla Kars ve Iğdır için önemli bir su kaynağı olan Aras Nehri coğrafi özelliğinin yanı sıra havzasının stratejik noktalarında barındırdığı kaleleri ile de ünlüdür. Bu kaleler Tunç Çağı'nda da yoğun olarak kullanılmışlardır. Iğdır'a bağlı Karakoyunlu ve Aralık ilçelerinin uzantısı ile Doğubayazıt Ovası'na ulaşılmaktadır. Bu bölümde de çalışmamız içinde bahsi geçtiği üzere dönem ile ilgili merkezler bulunmaktadır. Bu bağlamda Doğubayazıt bölgesinin Ağrı Dağı etekleri ile buluşan coğrafyası da konumuza dâhil edilmiştir.

Doğubayazıt, Iğdır ile birlikte Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Murat Bölümü içinde bulunmaktadır. Doğubayazıt Ağrı ile merkezi'ne 95 km. uzaklıkta olup, Aras Nehri'ne karışan Zenkimar Suyu ile birleşen Sarısu çevresinde bulunan düzlüklerde ve 1600 rakımda kurulmuştur. Doğubayazıt iklimi de, Iğdır hariç Doğu Anadolu

⁶² Erdem 2009: 15.

⁶³ Darkot 1997: 544.

⁶⁴ Herodotos I-201.

Bölgesi'nin genelinde görüldüğü üzere sert bir karasal iklime sahiptir. Tarihi yollar üzerinde kurulu olduğundan ticarete dayalı bir ekonomisi vardır. Doğubayazıt, Çilli Geçidi ile Aras Havzası'na bağlanmaktadır⁶⁵. Anadolu dışında kalan ve Orta Aras Havzası'na tekabül eden diğer böleler Ermenistan ve Nahçıvan'dır. Ermenistan'ın, kuzeyinde Gürcistan ile yine kuzeyinde ve kuzeydoğusunda Azerbaycan, güneyinde Nahçıvan ve İran, güneybatısında İran ve batısında Türkiye bulunmaktadır. Ermenistan Coğrafyası, Doğu Anadolu, Nahçıvan, Gürcistan'ın güneyi ve Azerbaycan ile birlikte Kura ile Aras Nehirleri arasındaki bölgede bulunmaktadır. Tam anlamıyla bir kara ülkesidir. Karadeniz'e uzaklığı 145 Hazar Denizi'ne uzaklığı ise 175 km'dir. Ermenistan dağlık bir bölgedir. En yüksek yeri 4095 metre ile Alagöz (Elegez) Dağı'dır. En alçak kesimleri ise Nahçıvan ve Türkiye sınırlarında da olduğu gibi Aras Nehri Vadisi'dir. Bu bölümde rakım 1405 metreye kadar inmektedir.

Ermenistan Coğrafyası 29,731 km²'lik bir alan kaplamaktadır. Ülkenin kuzeydoğusunda bulunan dağlık vadiler 3100 metre yüksekliktedir. Aras Vadisi'nde bulunan topraklarda yoğun miktarda alüvyal bulunmaktadır. Ülkenin ortalama yükseltisi 1850 metredir. 1500-2200 metre aralığındaki yükseklikler ülke topraklarının %55'ini kaplamaktadır. 1000 metre rakım altında bulunan bölgelerin ülke topraklarına oranı ise %10'dur ve bahsi geçtiği üzere Aras Nehri kıyılarıdır. Su kaynakları açısından biraz fakir olan coğrafyada, sup tropikal iklim dışında yarı çöl iklimi nedeniyle yağışlardan da fazlaca yararlanılmamaktadır⁶⁶. Metsamor Nehri civarında ise bataklık alanlar bulunmaktadır. Bu bölgede önemli bir yerleşme olan Metsamor da bulunmaktadır. Metsamor antik sit alanı, Erivan'ın 35 km güneybatısında Ararat Vadisi'nde bulunmaktadır. Esasen bu tür yerleşmelerin çoğu Aras ile Metsamor Nehirleri arasında bulunmaktadır⁶⁷. Ermenistan'da bulunan Sevan Gölü, dünyanın en büyük dağ gölleri arasında sayılmaktadır. Ülke 1500 metre yükseltilerde bulunan dağ bozkırları açısından oldukça zengindir⁶⁸. Benzer iklim koşullarının görüldüğü diğer bölge Nahçıvan'dır. Nahçıvan Coğrafyası, Transkafkasya Platosu'nun güneyinde bulunmaktadır. Batısında Türkiye, Güneyinde İran, Kuzeyinde ve Doğusunda ise Ermenistan, bulunmaktadır. Nahçıvan coğrafyası

⁶⁵ Ceylan 2004: 43.

⁶⁶ The Ministry of Nature Protection 1999: 7.

⁶⁷ Piliposyan 2012: 42.

⁶⁸ The Ministry of Nature Protection 1999: 7-9.

5.363 km²'dir⁶⁹. Bölgenin toprakları, Aras Nehri'nin doğu ve kuzeyine doğru uzanmaktadır⁷⁰. Nahçıvan toprakları, kabaca bir baklava dilimini andırmaktadır⁷¹. İklim yapısı olarak Doğu Anadolu ile benzerlik göstermektedir. Karasal bir iklim bölge topraklarında etkili olmaktadır. Yaz mevsimi kurak ve sıcak kışlar soğuk geçer, Nahçıvan'da yağmur bahar aylarında görülmektedir. Bölgenin batısı ile güneyi bozkır arazilerden oluşmaktadır. Bitki örtüsü bakımından fakir bir görüntü vermektedir. Nahçıvan'ın zengin otlak ve çayırlarla kaplı bölümü dağlardadır. İklim ve coğrafyaya bağlı olarak bölgede hayvan besiciliği temel ekonomik uğraş olmuştur. Nahçıvan arazisi fazla engebeli değildir. Ortalama yükseklik 1100- 1200 metredir. Aras Vadisi boyunca yüksekliğin 1000 metre altına düştüğü de görülmektedir⁷². Bölgenin en büyük yükseltisi ile en önemli akarsuyu İğdır'da olduğu gibi Ağrı Dağı ile Aras Nehri'dir. Aras Nehri, Nahçıvan topraklarını geçtikten sonra, Kura (Kür) Nehri ile birleşerek Hazar Denizi'ne dökülür.

Nahçıvan'ın diğer önemli su kaynakları, Arpaçay, Asnı, Cehri, Nahçıvan, Elence ve Gilan çaylarıdır. Bu çayların hepsi Aras Nehri ile birleşmektedirler. Nahçıvan'da bulunan Arpaçay'a, Çıldır Gölü'nün güney eteğinden çıkarak akan ve Türkiye Ermenistan sınırını çizen Arpaçay ile karışmaması için Şarki Arpaçay denir⁷³. Nahçıvan toprakları fiziki açıdan, Doğu Anadolu Bölgesi'nin bir uzantısı gibidir. Aras Nehri'nin İğdır ile birlikte Nahçıvan'da geniş bir arazide açtığı vadi, Dil Ovası olarak adlandırılmaktadır. Ovanın yöresel ismi Sürmeli Çukuru'dur. Aynı vadinin Ermenistan tarafında kalan kısmı ise Ararat Ovası olarak adlandırılmaktadır. Aras Nehri'nin taşımış olduğu alüvyonlu topraklardan oluşan bu geniş vadi oldukça verimli tarım alanlarına sahiptir. Bundan dolayı, arpa, buğday, pirinç, mısır ve darı bölgede bolca yetiştirilmektedir. Üzüm bağları ile meyve bahçeleri de bu bölgede oldukça yaygındır⁷⁴. Nahçıvan topraklarının batıya açılan en önemli kapısı, Aras Nehri vadisidir. Doğudan gelen önemli ticaret yolu, Nahçıvan'da ikiye ayrılmaktadır.

⁶⁹ Belli-Bahşaliyev 2001: 10.

⁷⁰ Belli-Sevin 1999: 11.

⁷¹ Belli-Bahşaliyev 2001: 10.

⁷² Belli-Sevin 1999: 11.

⁷³ Belli-Sevin 1999: 12.

⁷⁴ Belli-Sevin 1999: 12.

Bu yollardan biri Erivan üzerinden Kafkasya'ya diğeri ise Iğdır-Doğubayezit,-Ağrı-Erzurum- Bayburt üzerinden Trabzon'a ulaşmaktadır⁷⁵.

Nahçıvan'da ilk yerleşmelerin Orta Paleolitik Çağ'da başladığı araştırmacılar tarafından belirtilmektedir⁷⁶. Nahçıvan, M.Ö. III. binyılın başlarından itibaren Doğu Anadolu Bölgesi'nde yayılan Erken Transkafkasya Kültürü'nün, Kura ile Aras arasındaki topraklarında önemli bir konuma sahiptir. Bu önemi belirtildiği üzere, stratejik bir güzergâhta bulunması ile ikliminden kaynaklanmaktadır. İlk Tunç Çağı'nın sonlarında, Doğu Anadolu Bölgesi, Transkafkasya ile Kuzeybatı İran'da höyüklerin ıssızlaşmasına rağmen, Nahçıvan'da kesintisiz ve yoğun bir yerleşme varlığı dikkat çekmektedir. Özellikle II. Kültepe Höyüğü, Şahtahtı Kalesi ve Kızılvan Höyüğü konumuz olan Orta ve Son Tunç Çağları'na ilişkin bazı sorunların aydınlatılması açısından önemlidirler⁷⁷. Yine Orta ve Son Tunç Çağı, Aras Boyalıları Kültürü ile kurgan halkları arasındaki ilişkilerin anlaşılması açısından da bu bölge şu an için lokomotif durumundadır⁷⁸. Nahçıvan topraklarının en önemli özelliklerinden biri de yer altı kaynaklarıdır. Bölgenin en önemli üç tuz yatağından biri Nahçıvan'daki Duzdağ'dır. Diğerleri Iğdır Tuzluca ve Kuzeybatı İran'da Khoy'da bulunmaktadırlar. Duzdağ'da yapılan kazılarda bu madenin Erken Transkafkasya Kültürü zamanında çok yoğun olarak kullanıldığı anlaşılmıştır⁷⁹.

⁷⁵ Belli-Sevin 1999: 13.

⁷⁶ Malikov 2013: 55.

⁷⁷ Belli-Sevin 1999: 14, Aşurov- Aliyeva 2013: 64.

⁷⁸ Belli-Sevin 1999: 15.

⁷⁹ Marro-Bakhshalıyev-Sanz 2010: 230, Marro2013:25.

İKİNCİ BÖLÜM

ORTA ARAS HAVZASI'NIN ARKELOJİK VE KÜLTÜREL GEÇMİŞİ

2.1 Hurriler'in Karaz-Erken Transkafkasya Kültürü ile İlişkisi

Karaz Kültürü, Son Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı boyunca varlığını devam ettirmiştir. Farklı isimlerle anılan bu kültür için Erken Transkafkasya Kültürü adlandırması da kullanılmaktadır. Erzurum ve çevresi Karaz Kültürü'nün ana vatanı olabilecek özellikle taşımaktadır. Bölgede en erken kazıların yapıldığı Karaz Höyük, daha sonraki kazı ve araştırmalar için belirleyici merkez olmuştur. Bu akımdan hareketle, gerek Erzurum çevresinde ve gerekse Doğu Anadolu Bölgesi'nin diğer kesimlerinde, Karaz Höyük ile çağdaş ve onun geç evreleriyle aynı doğrultuda ilerleyen yerleşim merkezlerinde bulunan keramiklere “Karaz Keramiği” ismi verilmiştir. Dolayısıyla Son Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı boyunca büyüyen bu kültüre Karaz Kültürü denilmektedir¹. M.Ö. IV. sonlarından M.Ö. II. bin'e kadar etkili olan Karaz-Erken Transkafkasya Kültürü'nün kendine has bir keramik kültürü bulunmaktadır. Ancak bu keramik kültürünün bölgeler arası farklılık gösterdiğinin altını çizmek gerekmektedir. Bu durum, Erken Transkafkasya Kültürü'nün, yayıldığı geniş coğrafya ile alakalıdır. Karaz Kültürü ile alakalı olarak ortak bir görüş, kültürün keramiğinin yapım tekniği hususunda sağlanmıştır. Buna göre bu kültürün keramiği el yapımı ve açıkta malzemelerden oluşmaktadır².

Şuan ki arkeolojik ve tarihi verilerin ışığında bu kültürün Hurriler'le olan ilişkisi ihtimal dışı bırakılamamaktadır. Hurriler M.Ö. III. binlerde Doğu Anadolu'nun büyük bir bölümüne hâkimdiler³ İlk Tunç Çağı'nın sonlarına doğru, muhtemelen konar-göçer hayat tarzları gereği ve belki de iklimsel bazı değişikliklerden dolayı, Fırat kıyısını takip ederek Amik Ovası üzerinden Kuzey Suriye ve Filistin'e kadar yayılmışlardır⁴. Aynı dönemlerde Doğu Anadolu Bölgesi'nde de höyük yerleşmelerinin kesintiye uğradığı ve neredeyse Urartu Krallığı'na kadar iskân görmediği görülmektedir.

¹ Bingöl 2003: 57-59.

² Işıklı 2010: 67.

³ Belli 2007: 5.

⁴ Bingöl 2003: 59-61.

2.2 İlk Tunç Çağı'nda Hurriler

Hurriler, M.Ö. 3-1. binyıllar arasında özellikle Kafkasya ve Doğu Anadolu'da egemenlik kurmuşlardır. Tarihte ilk kez Kafkasya ve Doğu Anadolu'da bir kültür birlikteliği kurmuşlardır⁵. Etkin oldukları bu bölge dışında, Suriye ve Yukarı Mezopotamya'ya, Toroslar'dan Urmiye Gölü'ne kadar uzanan bölgede yaşamış önemli bir halktır. Başta Anadolu olmak üzere Ön Asya Dünyası'nda önemli bir yere sahiptir. Alpman'a göre Hurriler, Mezopotamya'da, Yukarı Dicle Bölümü'nde ortaya çıkmış ve zamanla Eski Ön Asya Coğrafyası'na yayılmışlardır⁶.

Etkin bulundukları bölgeden dolayı, Hurrilerin menşeinin Transkafkasya veya Kuzeybatı İran olduğu iddia edilmektedir. Devam eden süreçte Doğu Anadolu Bölgesi'ne ve sonra da Kuzey Suriye'ye kadar yayıldıkları sonucu çıkarılmıştır⁷. Ancak net olan haliyle Hurriler, M.Ö. 4. binin ortalarında Transkafkasya'nın Kura ile Aras Nehirleri arasında ortaya çıkmışlar ve Yakın Doğu'nun en uzun ömürlü ve aynı zamanda en geniş bölgelere kadar etki alanını genişleten bir kültür olmuşlardır⁸.

Erken Transkafkasya Kültürü'nü meydana getiren halklar ile Hurri'leri oluşturan halkların aynı olduğu kabul edilmektedir⁹. Keza Hurri Kültürü'nün yayılım alanı ile Karaz Keramiği'nin yayılım alanı büyük ölçüde benzerlik göstermektedir¹⁰.

2.3 Orta ve Son Tunç Çağı'nda Hurriler

Kalkolitik Çağ'dan itibaren İlk Tunç Çağı boyunca bölgede var olan Hurriler'in bir kısmının Orta ve Son Tunç Çağı'nda Aras Boyalıları Kültürü'nü oluşturan toplumlar içinde de bulundukları söylenebilir.

Bir kültür birliği olarak ortaya çıkan Hurriler, siyasi bir güç haline gelinceye kadar, M.Ö. 2. binin ilk yarısında küçük beylikler halinde yaşamışlardır¹¹. Aras Havzası'nda bu yaşam şeklinin Urartu Krallığı'na kadar devam ettiği görülmektedir. Van Gölü Havzası'nın aşağı kısmında ise M.Ö. 2. binin ortalarına doğru ise büyük çoğunluğunu Hurrilerin oluşturduğu Hurri- Mitanni Devleti kurulmuş ve yaklaşık iki

⁵ Belli 2007: 5.

⁶ Alpman 1981: 283.

⁷ Tamer 2010: 1.

⁸ Kozbe 1989: 533.

⁹ Erzen 1992: 25.

¹⁰ Bingöl 2014: 119.

¹¹ Erzen 1992: 24-25.

yüz yıl süresince, Yakınoğu'nun Mısır'dan sonra gelen ikinci büyük siyasal gücü olmuştur¹². Bu birliktelikten sonra, Hurriler batıya ve özellikle Akdeniz'e doğru yayılmışlardır. Bu zaman diliminde İşuwa ve Kizzuwatna krallıkların da kurdukları belirtilmektedir. Hurri- Mitanni Devleti, M.Ö 1550- 1350 yılları arasında bölgenin en güçlü devletlerinden birisiydi. Başkentleri kesin bilgiler olmamakla birlikte Urfa Ceylanpınar yakınlarına tekabül eden Vaşşugani şehri idi¹³.

Bu dönemde Hurri göçünün bahse konu bölgelerde yoğun olarak yaşandığı anlaşılmaktadır. Kuzey Mezopotamya ve Suriye'de bulunan höyüklerin 16. ile 15. asırlar arasına rastlayan tabakalarında Nuzi'de 5-4. Alalah'ta 4. tabakada Nuzi kapları denilen ve Hurri'lere atfedilen yeni bir keramik türünün ortaya çıkması bu göç hareketini doğrulamaktadır¹⁴. Nuzi'de Mitanni Kralı Şauşattar (M.Ö. 1440-1410) dönemine tarihlenen saray yapı ve planı açısından Mari'de bulunan Kral Zimrilim'im sarayına benzemektedir. Kral Zimrilim'in Kral Hammurabi (M.Ö. 1728-1686) ile çağdaş olduğu bilgisiyle Mari'de Kral Hammurabi dönemine ait tabakada 6 adet dini içerikli Hurri metninin bulunması Hurriler'in bu sarayı yaptığını yorumlanmıştır¹⁵. Geç Tunç Çağı'nda Kuzey Mezopotamya'da üretilen Nuzi keramikleri, Salat Tepe'de de bulunmuştur. Salat Tepe, Dicle Nehrinin yukarı havzasında, Ilısu Barajı dolum alanında, Bismil'in yaklaşık 14 km doğusunda yukarı Salat Bölgesi'nde yer almaktadır. Ayrıca, Salat Tepe'de bulunan Erken Demir Çağı keramikleri, Doğu Anadolu ve Yukarı Fırat Havzası Erken Demir Çağı Keramikleri ile benzerlik göstermektedir¹⁶.

C. Burney, Van-Urmiye boya bezemeli keramik geleneği kültürü ile Kassitler arasında ilişki olduğunu düşünmektedir. Bu düşünce Haftavantepe VIB ile paralel, Mezopotamya yazılı kaynaklarında Kassit'lerin bahsinin geçmesinden dolayıdır. Haftavantepe VIB tabakasında üzerinde at resimleri bulunan keramikler bulunmuştur. Bu durum C. Burney 'in görüşünün temelini oluşturmaktadır¹⁷. Adil Alpman, Hurriler'in sonunu M.Ö. VII. yüzyıl'a kadar uzatmaktadır¹⁸. Urartu ile

¹² Akurgal, 1998: 173, Bingöl 2014: 124-125.

¹³ Özçelik 2010: 66.

¹⁴ Kinal 1998: 92.

¹⁵ Akurgal 1998: 180.

¹⁶ Ökse-Alp-İnal 2003: 332.

¹⁷ Burney 1975: 161.

¹⁸ Alpman 1981: 283.

bağlantı kurulduğu anlaşılmaktadır. Hurriler'in Akkad Devleti zamanında (M.Ö. 2350- 2150), III. Ur Devleti zamanında (M.Ö. 2060-1960) ve I. Babil zamanında (M.Ö. 1850-1550) Ön Asya'ya sızmaları ağır iken II. Bin yılın ortalarından itibaren yoğun bir şekilde hızlanmıştır. Bu hızlanmanın veya Ön Asya Coğrafyası'na yayılmanın nedeni olarak Mitanni göçleri gösterilmektedir. I. Şamsi- Adad'ın (M.Ö. 1751- 1718) ölümünden sonra Assur vesikalarının suskunluğu, yine aynı tarihlere denk gelen Nuzi III ve II. tabakalarında tespit edilen yangın izleri, Mitanni göçlerine bağlanmaktadır. Mitanni göçleri, Hurrileri ve nihayet Hurrilerin hareketleri de Kassitleri etkilemiş gibi görünmektedir. Arkeolojik buluntular Nuzi V-VI ile Alalah VI. tabakalarda görülen yeni bir keramik türü, Nuzi Kapları olarak adlandırılmış ve Hurriler'e atfedilmiştir. Bu değişimin bahsi geçen göçlerle alakalı olduğu düşünülmektedir. Babil kralı Şamsu- İluna zamanında (M.Ö. 1685- 1648) Kassitlerin görülmesi ve daha sonra Eski Ön Asya 'da Hurriler'e dayalı, Hurri- Mitanni Devleti'nin ortaya çıkması, doğudan gelen ari göçlerinin sonucudur¹⁹. Arkeolojik kazılar II. Bin yılın ortalarında Nuzi'de (Yorgantepe) Hurri varlığına değinmektedir²⁰. Mitanni- Hurri tarihi, Alalah, Amarna, Boğazköy ve Nuzi arşivleri sayesinde M.Ö. XV. Yüzyılın başlarından itibaren yaklaşık olarak 200-250 yıl takip edilebilmektedir. Önceki devirlerde ise karmaşıklıktan dolayı vesikalıların sustuğunu belirtmiştir²¹. Hurriler'in bahsi geçen bölgelerde yaptıkları siyasi faaliyetler aslında konumuz kapsamına girmemektedir. Ancak, Burney'in, Van-Urmiye Boyalı Kültürü'nü, Kassitler'le ilişkilendirmesi yadsınmayacak derecede önemli bir görüştür. Van Urmiye Boyalıları'nın ortaya çıktığı tarih Mitanni'lerin Ön Asya Coğrafyası'na girdikleri tarihle de örtüşmektedir. O halde bu kültür çok tabi Mitanni Kültürü ile de ilişkilendirebilir. Bahsi geçen tarihlerin hepsi özellikle Mitanni göçleri sonucu, M.Ö. 1751- 1718 yıllarında Assur vesikalarının suskunluğu ve Doğu Anadolu, Ermenistan, Nahçıvan kronolojilerinde Orta ve Son Tunç Çağı Aras Boyalıları Kültürü için ortalama bir tarihi de ifade etmektedir.

Habur Boyalıları, Doğu Anadolu Aras Boyalıları kültürü ile paralel gelişmiştir²². Habur Boyalıları, bugün için Mittanniler ile ilişkilendirilir. M.Ö. 2. binyılın ilk çeyreğinde, Kuzey Mezopotamya, Doğu Dicle Bölgesi ve Zağros Dağları'na kadar

¹⁹ Alpman 1981: 293-294.

²⁰ Akurgal 1998: 180.

²¹ Alpman 1981: 296.

²² Özfirat 2004: 119.

bütün bölgede Mari Sarayı arşivlerine göre birçok şehir devleti bulunmaktadır²³. Mari ve Alalah arşivleri Mitanni ve Hurri tarihi açısından önemli bilgilere sahiptir²⁴. Bu dönem Mitanni beylerinin örgütlendiği dönem olarak bilinmektedir. Habur boyalıları Mitanni Krallığı'nın kurulduğu yıllarda etkili olduğu Botan-Dicle Bölgesi'nde bulunan Türbe Höyük'de de görülmektedir. **Bk. Ek 7.** Burada bulunan Hurri dili ile yazılmış bir tablet Türbe Höyük, Hurri ve Mitanni arasında bağlantı kurulması açısından önemlidir.

Türbe Höyüğün, Orta Tunç Çağı tabakası tahrip edilerek, bir Geç Tunç Çağı kalesi yapılmıştır. Araştırmalar bu tahribata rağmen iki tabaka arasında kültürel devamlılığın varlığını ortaya çıkarmıştır. C14 analizleri kalenin yapım tarihini M.Ö. 1300'ler olarak ortaya çıkarmaktadır. Bu dönemde Yukarı Dicle Bölgesi'nde, Hitit, Mitanni ve Assur Devletleri'nin çekişmelerinin en üst noktaya çıktığı dönemdir. Ancak buna rağmen Assur'un yükselişi devam etmiş ve Mitanni başkenti Waşşukani, Assur Kralı I. Adad- Nirari (M.Ö. 1294-1264) tarafından fethedilmiştir. Mitanni Devleti'nin bu dönemde başkenti Diyarbakır Ta'ıdu\Tede'ye çektikleri söylenmektedir. Diyarbakır'dan Dicle boyunca aşağı uzanan hat, Assur Kralı I. Salmanassar (M.Ö. 1263/1234) zamanında Assur Devleti'nin eline geçmiştir. Assur krallarının baskıları sürekli olarak Mitanni yöneticilerinin daha kuzeye dağlık alanlara doğru çekilmelerine sebep olmuştur. Assur Kralı Tiglath- Pileser (M.Ö. 1114-1076) zamanındaki vesikalarda, Yukarı Dicle, Botan ve Bitlis bölgelerinde Kalli- teşup'un oğlu Kili-teşup ve Hattuhe'nin oğlu Sadi-teşşup gibi Hurri krallarının ismi geçmektedir²⁵.

Mittani Devleti'nin Assur yayılmasına paralel olarak sürekli geri çekildikleri görülmektedir. Bu dönemde Ari göçleri ise bölgede etkili olan başka bir siyasi hadisedir. Ari göçlerinden dolayı Assur yazılı kaynakları, Kral Asur- Belkala (1073-1056) döneminden bir diğer Assur kralı II. Ashurnasirpal'e (883-859) kadar susmuştur. Bu dönem bilindiği üzere "Karanlık Çağ" olarak adlandırılan Erken Demir Çağı, Yivli Keramik Kültürü'nün ortaya çıktığı dönemdir. Ancak Assur hâkimiyetinin Ari göçleri ile alakalı olarak kendi merkezlerine çekilmeleri ile birlikte Yukarı Dicle Bölgesi'nde Assur egemenliğinin M.Ö. 1069 veya 1068 tarihlerinde

²³ Sağlamtimur 2012: 411-414.

²⁴ Köroğlu 2012: 96.

²⁵ Sağlamtimur 2012: 410-414.

sona erdiği düşünülmektedir. Yivli keramik geleneğini getiren halkların, önce Keban Bölgesi'ne sonra Karababa ve Assur egemenliğinin sona ermesi ile birlikte M.Ö. 11. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Yukarı Dicle Bölgesi'ne geldikleri söylenebilir. Botan Vadisi'nde yapılan araştırmalar Assur egemenliğinin bu bölgede yüzeysel kaldığını göstermektedir²⁶. Bunun nedeninin Uruatri ve Nairi Beylikleri ile sonraki süreçte Urartu Krallığı olduğu düşünülmektedir²⁷.

2.4. Orta ve Son Tunç Çağı'nda Orta Aras Havzası Ölü Gömme Geleneği

Orta Tunç Çağı ile birlikte daha önce bölgede görülmemiş yeni bir ölü gömme geleneğinin ortaya çıktığı görülmektedir. Bu yeni gömü geleneği ile ilgili ilk çalışmalar 1900 yılında, E. Ressler'in Kars'ın Arpaçay ilçesine bağlı Küçük Çatma Köyü ile 1916 yılında, P.K. Kuchin'in Erzurum'un Köprüköy ilçesinde yaptığı araştırmalarla başlamıştır. Aynur Özfirat 1995 yılında başladığı Muş, Bitlis, Van, Ağrı ve Iğdır illerindeki yüzey araştırması sırasında ayrıca bu konu ile ilgili çalışmalarda bulunmuştur²⁸. Muş- Erzurum hattına çekilecek bir çizginin doğusunda kalan yerler ile Van Gölü Havzası'nın üst tarafındaki bölgede kurgan-tümülüs türü mezarlara ulaşılmıştır. Bu veriler aynı zamanda kültürün batı yayılım alanını oluşturmaktadır.

2007 yılına gelindiğinde Özfirat, Ağrı Doğubayazıt ilçesinde Bozkurt kurgan-tümülüs mezar kazılarına başlamıştır. Daha önce sivil vatandaşlarca tahrip edilen yedi mezarda inceleme yapan Özfirat bunlardan iki tanesinde temizlik ve plan çalışmaları yapmıştır. Bu verilerle ışığında Aras Boyalıları Kültürü ile Kurgan Kültürü arasında bir organik bağın var olduğu anlaşılmıştır. Bozkurt kurgan mezarlığında 7 numaralı mezarda *in-situ* bulgulara erişilmiştir. **Bk. Ek 9.** Burada bulunan mezarların ortalama 0.60 ile 1.50 m. yüksekliğinde ve 8-12 m. çapında oldukları tespit edilmiştir. Mezarlar taş örgü ya da çokça rastlanıldığı üzere taş sandık şeklindedir. 7 numaralı kurganda bulunan keramiklerin hepsi Orta Tunç Çağı'na ait olan keramiklerdir. **Bk. Ek 11.** Bu kurgana ait *in situ* malzemeler dışında bölgedeki yüzey araştırmalar mezarlık alanının Geç Kalkolitik Çağ'dan Orta Demir (Urartu) Çağı'na kadar izler taşımaktadır. 5 numaralı kurganda Orta Tunç Çağı için

²⁶ Sağlamtimur 2012: 415-417.

²⁷ Bingöl 2011: 73, Sağlamtimur 2012: 415-417.

²⁸ Özfirat 2009b: 636.

belirleyici keramik tiplerinden olan siyah açkılı malzemelere ulaşılmıştır²⁹. **Bk. Ek 12.** Kurgan geleneğinin iyi temsil edildiği yerlerden biri Gürcistan bölgesi olmasında rağmen burada bulunan mezarlarda siyah açkılı keramiklere nazaran Aras boyalıları oldukça zayıf temsil edilmektedir. Güney bölgelerinde ise durum biraz daha farklıdır. Aras boyalıları kurgan görünümlü tepe üstü yığma taş mezarlarda dahi iyi temsil edilmektedir. Bu ilişki karmaşık gibi görülmekle birlikte iki farklı kültürün birbirini benimsemiş olduğuna işaret etmektedir.

Nahçıvan bölgesinde Aras boyalı kültürü oldukça güçlü şekilde temsil edilmesine rağmen burada bulunan alçak görünümlü kurganlarda siyah açkılı malların son derece az olmasıdır. Bu durum Gürcistan bölgesi verileri ile tezatlık oluşturmaktadır. Nahçıvan Bölgesi çalışmamız içinde sıkça dile getirdiğimiz üzere tabakalı birden çok yerleşme yerinden sunduğu verilerle Erken Transkafkasya Kültürü ile birlikte İlk Tunç Çağı'ndan Orta Demir Çağı'na kadar yaşamın kesintiye uğramadan devam ettiği bir bölgedir. Buna rağmen Gürcistan Bölgesi'nde bulunan ve hatta Orta Tunç Çağı, Aras Boyalıları Kültürü için merkez olarak öne sürülen Trialeti Bölgesi kurganlarında bu boyalıların varlığı çok az sayıdadır.

Özfırat'ın iki farklı kültürünü birbirini benimsemesi görüşü kurgan kültürünün Gürcistan Bölgesi'nden güneye doğru, Aras Boyalıları Kültürü'nün ise Nahçıvan Bölgesi'nden kuzeye doğru yayıldığını düşündürmektedir. Burney, Haftavan Tepe'nin VII. tabakasında bulunan kazıma bezemeli siyah açkılı keramiklerin Trialeti'de bulunan keramiklerle benzerliğine dikkat çekerek, Urmiye bölgesinden ticaret veya göç yoluyla bu kültürün kuzeye doğru yayılmış olabileceğini belirtmektedir. Ancak daha sonra bu görüşünü değiştiren Burney VIC tabakasının kuzey etkili olabileceği üzerinde durarak, kültürü meydana getiren hakların Erken Transkafkasya Kültürü'nden itibaren bölgede var olan Doğu Hurri grubuyla ilişkilendirmiştir³⁰.

Tüm bunlardan yola çıkarak şu an ağırlık merkezinin Gürcistan bölgesi olduğu görülen kurgan görünümlü tepe üstü yığma taş mezar geleneğinin genel olarak, Orta Aras Havzası'na yayıldığı görülmektedir. Bununla birlikte kurgan veya alçak kurgan olarak tabir edilen mezar tipolojisi içinde en çok kullanılan ölü gömme geleneğinin

²⁹ Özfırat 2009b: 637- 638.

³⁰ Özfırat 2001b: 114- 115.

taş sandık türü mezarlar olduğu tespit edilmektedir. Bu ölü gömme geleneği neredeyse Orta Tunç Çağı, Aras Boyalıları ile özdeşleşmiş durumdadır³¹. Kars-Ani Nekropolü'nde kazı yapan Kılıç Kökten ile Kemal Balkan burada taş sandık mezarlardan bahsetmektedirler³². Doğubayazıt Bozkurt mezarlığında kazı yapan Aynur Özfirat'da kurgan tipi mezarlar altında taş örme ve taş sandık olarak iki tük mezar tipinden bahsetmektedir³³.

Aras Nehri'nin sol kıyısında bulunan Kızılburun'da da taş sandık mezarlar tespit edilmiştir³⁴. Kuzeybatı Ermenistan'da bulunan Ketî Nekropolü kazılarında da üç çeşit mezar tipi tespit edilmiştir. Bunlar, kromekli oval planlılar, dikdörtgen planlı çukur gömüler ve taş sandık türü mezarlardır³⁵. Yine Ermenistan'da bulunan diğer bir yerleşme yeri olan Ararat Ovası'ndaki Metsamor yerleşmesinde yapılan araştırmalarda da toprağa açılmış basit gömü şekli ile taş sandık türü mezarlar tespit edilmiştir³⁶. Bu mezarların çoğunda siyah açkılı keramikler ile Aras boyalıları da tespit edilmektedir. Nahçıvan Bölgesi Şahtahtı nekropol alanında incelenen mezarların ise dikdörtgen şekilli taş sandık mezarlar olduğu belirtilmektedir³⁷. 2014 yılı Kars ve Iğdır il ve ilçelerinde yaptığımız yüzey araştırması sırasında Hasanlı ile Sıçanlı Köyleri ve Dağpınar Beldesi'nin birleştiği Sıçanlı Vadisi üzerinde geniş bir alana yayılmış bir nekropol alanı tespit edilmiştir. Bu mezarlık alanında bulunan mezarlar alçak kurgan görünümlü mezarlardır. Mezarlar zemin seviyesinin üstünde yontulmamış kaba taşlarla örtülmüşlerdir. Biçim olarak Özfirat'ın tespit ettiği Doğubayazıt kurganlarına benzemektedir. Bu mezarlarda yaptığımız ilk incelemeler gömü şeklinin taş sandık türünde olduğunu göstermiştir.

Genel olarak Aras Boyalıları ile taş sandık türü mezarların aynı anda ve geniş bir coğrafyada kullanılmış olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Aras boyalıları ile birlikte bu mezarlar içinde siyah açkılı keramiklerde tespit edilmektedir. Taş sandık, kromekli ve toprağa açılan basit gömü şekline mezar tiplerinin Orta ve Son Tunç Çağı'nda Orta Aras Havzası'nda genel bir uygulamaya dönüştüğü görülmektedir.

³¹ Özfirat 2009b: 637.

³² Özfirat 2001b: 69-70.

³³ Özfirat 2009b: 637, Özfirat 2013b: 148.

³⁴ Kökten 1945: 467, Halilov 2013: 132.

³⁵ Özfirat 2001b: 32-33.

³⁶ Özfirat 2001b: 44.

³⁷ Belli-Bahşaliyev 2001: 19.

Kurgan türü olarak tanımlanan mezarların gömü geleneği de bazen taş örme ve taş sandık şeklinde olabilmektedir. Ancak taş sandık türü gömü geleneğinin daha eski bir gelenek olduğu da belirtilmektedir. Sütay Yaylası, Yuvadamlı nekropolünde bulunan taş sandık türü mezarlar içerisindeki keramikler İlk Tunç Çağı'na tarihlenmiştir³⁸. Bu mezarlar ile birlikte bu gömü şeklinin uygulanmasının M.Ö. III. binyıla kadar uzandığı görülmektedir. Benzer taş sandık gömü geleneği Kars'a bağlı Ani'de de görülmektedir. **Bk. Ek 10.**

2.5 Orta ve Son Tunç Çağı'nda Orta Aras Havzası'ndaki Alt Kültür Bölgeleri

İlk Tunç Çağı, Erken Transkafkasya Kültürü'nün sona ermesi İkinci bin yılın başlarına tarihlenmektedir. Bu zaman dilimi ile birlikte bölgede Aras Boyalıları Kültürü'nün egemen olmaya başladığı görülmektedir. Ancak bu kültürün de tamamen homojen bir kültür olmasından söz edemeyiz. Kültür genel bir sanat anlayışı göstermekle birlikte farklı bölgelerde farklı tarzlar ile kendini temsil ettirmektedir. Trialeti, Sevan-Üzerliktepe, Van Urmiye ve Tazekent (Karmir- Berd) gibi alt kültür grupları bulunmaktadır. **Bk. Harita 8.** Bu aşamada zihni meşgul eden sorulardan biri kültürü üst şemsiyede Aras Boyalıları olarak adlandırdıktan sonra, alt grubunda Kars- İğdir bölgesine yerleştirilecek yukarıdaki kültür bölgelerinden bir tane daha olup olmadığıdır. Ya da bu kültür gruplarından hangisinin bu bölgeyi temsil ettiği.

2.5.1. Sevan-Üzerliktepe Kültürü

Orta Aras Havzası'nda olmamakla birlikte, Sevan- Üzerliktepe Kültürü, Transkafkasya'nın önemli bir bölümüne yayılmıştır. Kültürün önemli merkezleri, Azerbaycan Mil stepindeki Üzerliktepe Höyüğü'nün II. ve III. tabakası ile konumuza dahil ettiğimiz Sevan Gölü'nün kuzeybatı ucunda bulunan Lçaşen 6 numaralı mezardır. Bu kültüre ait keramikler, siyah açıkli mallar, monokrom boya bezemeli mallar ve kaba mutfak malları olmak üzere üç bölüme ayrılmaktadır³⁹. K.H. Kuşnaryeva, Sevan- Üzerliktepe Kültürü'ne Nahçıvan Boyalı Kültürü'nü de dâhil etmiştir. Ancak Oktay Belli bu duruma itiraz etmektedir. Belli'ye göre, Nahçıvan Boyalı Kültürü'nün bu grup içinde değerlendirilmemesi gerekmektedir. Belli'ye göre, Sevan- Üzerliktepe Kültürü ile özdeşleştirilen siyah açıkli malların tespit

³⁸ Özfirat 1994: 361-362.

³⁹ Özfirat 2001b: 22.

edildiği merkezler Orta Tunç Çağı boya bezemeli çanak çömlek kültürünün yayılım alanı olarak belirtilemez⁴⁰. Özfirat bu siyah açkılı keramikleri bu kültür ile ilişkilendirmektedir. Özfirat'a göre bu kültür Aras Nehri'nin sağ sahillerine kadar inmiştir. Kuşnareva, Tazekent ile Sevan-Üzerliktepe kültürlerinin birbirleriyle ilişkili olduğunu düşünmektedir. Bu kültüre ait keramikler Metsamor'un Erken Orta Tunç Çağı tabakasında da görülmektedir. Bu iki kültürün birlikteliği kabul edildiği takdirde M.Ö. 18-17. yüzyıllar bu kültür için uygun tarihlerdir⁴¹.

2.5.2. Tazekent (Karmir-Berd) Kültürü

Orta ve Son Tunç Çağı, Aras Boyalıları Kültürü'nün bir alt kültür bölgesi de, Tazekent Kültürü'dür. Aras Vadisi'nin yüksek dağ eteklerine ve Ermenistan'ın kuzeyine kadar yayılan bu kültürün çıkış noktası, Tazekent (Karmir-Berd) Nekropolü'nde bulunan boya bezemeli çanak çömleklerdir⁴². Özfirat, bu kültüre ilişkin keramikleri üç ana başlık altında toplamıştır. Siyah açkılı keramikler, kaba mutfak keramikleri ve monokrom boya bezemeliler⁴³. Belli, kültüre ait güçlü yerleşim merkezlerinin bulunmayışından dolayı bunun merkez bir kültür olmasının mümkün olamayacağını bununla birlikte kültüre atfedilen keramiklerde bulunan, kafesli üçgen ve kafesli dörtgen motifli bezemelerinin, Kuzeydoğu Anadolu, Haftavantepe, Goytepe ve Nahçıvan'da da yoğun olarak bulunmasına işaret etmektedir⁴⁴. Özfirat'da bu kültürün Kura ile Aras arasında yayılmış 40 merkezde tespit edilmesine rağmen kültürün sağlam bir tabaka ile temsil edilmediğine işaret etmektedir⁴⁵. Martirosyan, kültür için M.Ö. 20-17. yüzyılları tarihlemektedir. Oganesyanyan ise farklı bir yaklaşımla kültürün erken evresini, Trialeti Kültürü'nün son evresi ile çağdaş görmüş ve kültürü M.Ö. 18-16. yüzyıllara tarihlemiştir. Kültürün ikinci evresi Son Tunç Çağı'na geçiş dönemi olup M.Ö. 16-15. yüzyıllar arasına tarihlenmiştir. Khanzadyan, Metsamor kazılarında tespiti yapılan Tazekent boyalılarının M.Ö. 16-15. yüzyıllara ait olduğunu ve bu safhanın Son Tunç Çağı'na geçiş safhası olduğunu belirtmiştir. Kuşnareva ise Aygevan ve Djraovit höyüklerinde siyah açkılı Erken Transkafkasya Kültürü keramiklerinin monokrom boyalı

⁴⁰ Belli 2001: 52.

⁴¹ Özfirat 2001b: 22.

⁴² Belli-Bahşaliyev 2001b: 52-53.

⁴³ Özfirat 2001b: 20.

⁴⁴ Belli-Bahşaliyev 2001: 53.

⁴⁵ Özfirat 2001b: 20.

keramiklerle aynı tabakada bulunmasından dolayı, Tazekent Kültürü'nün başlangıcını M.Ö. 24-23. yüzyıllara değin uzatmaktadır⁴⁶. Belli, Tazekent Kültürü'nün yerel bir oluşumdan çok, II. Kültepe ve I. Kültepe Höyükleri için belirgin olan boya bezemeli çanak çömlek kültürün etkisinde kaldığını düşünmektedir⁴⁷. Bu iki görüş, ancak I. Kültepe ile II. Kültepe Höyükleri'nin Orta Tunç Çağı tabakalarının zaman dilimi olarak Aygevan ve Djraovit Höyükleri'nin İlk Tunç Çağı Erken Transkafkasya Kültürü tabakası ile çağdaş olmasıyla yorumlanabilir. Ancak tarihleme konusunda farklı bilim insanlarınca farklı tarihlerin verildiği göz önüne alınacak olursa, bunun için daha çok çalışmanın yapılması gerektiği anlaşılmaktadır.

2.5.3. Trialeti Kültürü

Bu kültür de esasen çalışma bölgemiz için çizdiğimiz sınırların dışında kalmaktadır. Konu birliği açısından ise üzerinde durulması gerekmektedir. Gürcistan'ın Çalkın Bölgesi merkezli olan bu kültür, Güney Kafkasya'ya yayılma olanağı bulmuştur. Ancak kültürün ilk evresi, siyah açıkli çizgi bezemeli keramikler ile temsil edilirken, boya bezemeli keramikler kültürün ikinci evresine aittir ve sadece zengin veya soylu mezarlarından tespit edilmektedir. Belli, bunun aslında önemli olduğunun altını çizerek, Trialeti'nin aksine bu boyalı mezar ilişkisinin Nahçıvan, Ermenistan ve özellikle Kuzeydoğu Anadolu'nun yüksek yaylalarında yaygın olduğunu belirtmektedir. Belli, bu kültürün Aras Vadisi'ne ve Van-Urmiye bölgesine kadar yayılacak güçlü bir kültür olmadığının altını çizerek, boyalı konusunda bahsi geçen bölgelerin daha zengin olduğunu dolayısıyla tersi bir durumun düşünülmesi gerektiğini belirtmiştir.⁴⁸ Özfirat da, Belli gibi kültürün sadece mezarlıklar ile temsil edildiğini ve erken ve geç olmak üzere iki bölümde değerlendirilmesi gerektiğini belirterek kültürün keramiğini 3. binyıl geleneğini devam ettiren siyah açıkli ve monokrom boyalı olarak ikiye ayırmaktadır⁴⁹. Norşuntepe'de M.Ö. 2000-1700 tarihleri arasında (Orta Tunç Çağı) eski önemini kaybettiği görülmektedir. El yapımı siyah ve kırmızı-siyah boya bezemeli kaplar, Geç İlk Tunç Çağı geleneğinin devamı

⁴⁶ Özfirat 2001b: 21.

⁴⁷ Belli-Bahşaliyev 2001: 52.

⁴⁸ Belli-Bahşaliyev 2001: 54-55.

⁴⁹ Özfirat 2001b: 18.

niteliğindedir. Bu tabaka ise Transkafkasya Kültürü'nün bölgede iyiden iyiye hissedildiği tabakadır⁵⁰.

2.5.4. Van-Urmiye Kültürü

Van- Urmiye tabiri, Edwards'ın Haftavantepe VI tabakasında bulunan boyalı malları "Urmia Ware" olarak adlandırmasından sonra, Çilingiroğlu'nun Van Bölgesi araştırmaları ile ortaya çıkmıştır. Çilingiroğlu iki grup arasındaki benzerliklerden yola çıkarak bu kültürü Van-Urmiye Kültürü olarak adlandırmıştır⁵¹. K.H. Kuşnaryeva ise Urmiye Gölü, Nahçıvan ve Van Bölgesi'nde ortaya çıkan bu boyalı kültürü, Kızılvanık Kültürü olarak adlandırmaktadır⁵². Belli ile Özfirat, bu tanımlamanın yanlış olduğunun altını çizerek Nahçıvan Bölgesi'nde tabakalarla temsil edilmiş ve çağlar arası geçişlerin belirgin olduğu bir bölgenin, eskiden sistemsiz kazılarla ve fazla olmayan boyalılarla temsil edildiği Kızılvanık Höyüğü ve Nekropolü içinde tanımlamanın yanlış olduğunu belirtmektedir⁵³.

Bu kültür için Özfirat, iki tür keramik grubundan bahseder, monokrom boyalı ve polikrom boyalı. Polikrom boyalı, kiremit-kahverengi astarla kaplandıktan sonra, üst kısım ayrıca açık krem ya da devetüyü rengi bir astarla kaplanmıştır. Bezemeler ise bu açık renk astar üzerine işlenmiştir. Monokrom boyalı ise daha sade olup iç içe yarım daire dizileriyle ve aşağı bakan içi dalgalı hatlarla dolu üçgenlerle süslenmiştir. Bu farklılık keramiklerin çanak ve çömleklerinde ayırt edici özelliktir⁵⁴.

Haftavantepe kazıları, Orta ve Son Tunç Çağı, Aras Boyalıları Kültürü'nün gelişim evrelerinin iyi tespit edildiği bir merkezdir. Bu merkezde boya bezemeli keramik geleneğinin Erken Demir Çağı'na kadar uzandığını göstermektedir⁵⁵. Bu kültürün Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nde temsili şimdilik daha zayıf karakterdedir. Ancak nekropol alanlarında bu keramiklerden çok fazla sayıda ele geçirildiği bir gerçektir. Unutulmaması gereken asıl konunun bu bahsi geçen coğrafyada sistemli bir höyük kazısının yapılmamış olmasıdır.

⁵⁰ Hauptmann 2011: 139.

⁵¹ Özfirat 2001b: 23.

⁵² Özfirat 2001b: 23, Belli-Bahşaliyev 2001: 55.

⁵³ Belli-Bahşaliyev 2001: 55-56, Özfirat 2001b: 24.

⁵⁴ Özfirat 2001b: 24-25.

⁵⁵ Belli-Bahşaliyev 2001: 56.

Erken Demir Çağı'na tarihlenen Van Yoncatepe Kalesi'nin nekropol alanından da monokrom boyalı keramiklerin tespit edilmesi bu kültürün Van Bölgesi'ndeki üst sınırını göstermesi açısından önemlidir⁵⁶.

⁵⁶ Belli 2001: 57.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ORTA ve SON TUNÇ ÇAĞI'NDA ORTA ARAS HAVZASI'NDAKİ MERKEZLER

3.1 İlk Tunç Çağı'ndan Orta Tunç Çağı'na Geçiş

Tunç Çağı veya Bakır Çağı terimi bazen birbirlerinin yerine kullanılmaktadır. Bununla birlikte belli kazı merkezlerindeki tabakalaşmaya bağlı olarak ve Mezopotamya kronolojisine paralel bir tanımlama yapabilmek amacıyla bazı değişik adlandırmalar da yapılmıştır. Çağ taksimatı kavramı insanın şekillendirerek kullandığı aletler ile yakın paralellik gösterdiğinden, Danimarkalı müzeci, C.J. Thomsen müzeye getirilen aletlerin hammaddelerini kıstas olarak alıp, Taş, Tunç ve Demir olarak *Üçlü Çağ Taksimatı* olarak bilinen sınıflama sistemini ortaya atan ilk kişi olmuştur. Daha sonra bilim adamları tarafından yeni görüşler ve öneriler ile çağ taksimatı düzenlenmeye çalışılmıştır. 1865 yılında J. Lubbock Taş Çağı'nın yeni düzenleme ile iki kısma ayırmış, sonrasında ise Paleolitik ve Neolitik kavramlarını bilim dünyasına kazandırmıştır. Bir süre sonra iki bölüm arasına Mezolitik olarak adlandırılan üçüncü bir bölüm yerleştirilmiştir¹. Tunç Çağı ile Neolitik Çağ arasına ise Kalkolitik olarak isimlendirilen bir geçiş çağı yerleştirilmiş, Tunç Çağı, İlk- Orta ve Son Tunç olarak üç bölüme ayrılmıştır.

Doğu Anadolu İlk Tunç Çağı'nın başlarında Mezopotamya ve Kuzey Suriye sonrasına Erken Transkafkasya Kültürü'nün etkisi altına girmiştir. Bu dönemde kültürün kullanmış oldukları seramik Karaz Keramiği olarak tanımlanmaktadır. Kültürün zaman içinde kullandıkları keramikler coğrafyanın büyüklüğü dolayısıyla farklılıklar gösterebilmektedir. Hurri kültür etkisi Transkafkasya'dan Urmiye Gölü'ne, Amik Ovası ve Suriye Filistin bölgelerine kadar uzanmaktadır. Son Tunç Çağı Doğu Anadolu için aynı zamanda siyasi ve kültürel yeni gelişmelerin yaşanmaya başlandığı dönemdir.

Tunç Çağı ile birlikte Anadolu'nun özellikle doğu ve güneydoğusunda önemli kültürel değişimler yaşanmaya başlanmıştır. Bunların başında ise ölü gömme gelenekleri gelmektedir. Daha önce Anadolu'da görülmemiş olan Oda Mezar

¹ Harmankaya 2008: 7- 8.

geleneğine bu dönemde rastlanmaktadır². Bununla birlikte Van Gölü civarında yapılan araştırmalar yeni yerleşim yerlerinin bu dönemle birlikte kurulmaya başlandığını göstermektedir³. Bu değişim genel olarak Kafkasların güneyi, Kuzeybatı İran ve Doğu Anadolu’da gözlenmiştir⁴.

Bölgede İlk Tunç Çağı ile ilgili bilgi veren önemli merkezler; Erzurum- Kars bölümünde; Karaz, Pulur, Güzelova, Sos Höyük ve Büyüktepe, Van Gölü Havzası’nda; Karagündüz, Tilkitepe, Dilkaya ve Van Kalesi Höyükleri’dir⁵. Elazığ-Malatya bölgesinde; Arslantepe, Norşuntepe, Tepecik, Korcututepe, ve Pulur’dur. Erken Transkafkasya Kültürü’nün mimarisi hakkında artık somutlaşmış bilgiler mevcuttur. Bu bilgiler ışığında kültürün mimari yapılarını, yuvarlak planlı ve dikdörtgen-kare planlı olarak iki farklı tarzda inşa ettiğini söylemek mümkündür⁶. Bu iki yapı tarzı sabit olmakla birlikte alt dallarda farklı modellerin de olduğunu belirtmek gerekir. Örneğin oval plan gibi, ancak kültürün hâkim olduğu bölgelerde bu ana yapı karakterlerini bir arada görmek muhtemeldir. Ermenistan’da Erivan’ın 35 km. güneybatısında Aras Havzası’nda yer alan Metsamor yerleşmesinde de durum aynıdır. M.Ö. 4. binyılın 2. yarısı ile 3. binyılın ilk yarısına tarihlenen Erken Tunç Çağı’na ait tarım tabakasında yuvarlak taş temelli, kerpiç duvarlı konutların kalıntılarına ulaşılmıştır⁷. Kozbe, kültürün erken evresi için yuvarlak planlı evleri geç evresi için ise dörtgen planlı evleri işaret etmekle birlikte karışık olan kompleks yapıları “hem yuvarlak hem dörtgen yapılar gibi”, yuvarlak plandan, dörtgen plana geçiş aşaması olarak göstermektedir. Kozbe’nin bu tespitleri Van bölgesi Dilkaya Höyüğü’nden elde edilmiştir⁸.

Erzurum bölgesi yerleşmelerinde de durum farklı değildir. Karaz, Pulur ve Güzelova’da dar kapsamlı kazılara rağmen dörtgen planlı yapıların izleri kazıyı yapan bilim insanlarınca belirtilmiştir⁹. Sos Höyük belki daha uzun süre kazılmasının da etkisiyle kültüre yönelik izleri daha belirgin sunmaktadır. ETÇ II tabakasında kenarları yuvarlatılmış dörtgen bir yapıya ulaşılmıştır. Ayrıca mekân içinde bulunan

² Yılmaz 2006: 57.

³ Erdem 2006: 47.

⁴ Şenyurt 2005: 19, Işıklı 2007: 328.

⁵ Balkaya 2009: 22.

⁶ Işıklı 2011: 79.

⁷ Piliposyan 2014: 42.

⁸ Kozbe 1989: 538.

⁹ Işıklı 2011: 211-225.

ocak üzerinde de çift spiral dal kabartma bulunmaktadır. Bu ocağın benzeri Karaz Höyük'te de bulunmaktadır¹⁰.

Yukarı Aras Havzası olarak tanımladığımız bölüm içinde kalan bu yerleşmelerde yapılan araştırmalar çok önemli kilometre taşlarıdır. Ancak özellikle Sos Höyük'te ulaşılan tabaka bilgisine, Orta Aras Havzası'nın, Kars ve Iğdır bölümünde ulaşılamamıştır. Sos Höyük'te İlk Tunç Çağı'ndan, Orta Tunç Çağı'na geçişte tespit edilmiştir. Trialeti Kültürü'ne ait keramiklere ulaşılmış olup, bunlar radyo karbon tarihlenmesine göre II. binyılın ortasına tarihlenmiştir. Bundan dolayı, bu höyükte kazı çalışmalarını yapan Sagona, Erken Transkafkasya Kültürü'nün bu kadar geç döneme kadar sürmesini bu bölgenin tutuculuğu ile ilişkilendirmiştir¹¹. Orta Tunç Çağı, Ermenistan'daki Metsamor yerleşmesinde de Sos Höyüğe yakın bir tarih aralığı olan M.Ö. 19- 18. binyıl arasını işaret etmektedir. Son Tunç Çağı ise 16-15 ile 13-12. binyıl arasına tarihlenmiştir. Bu tabakalarda basit gömü ile sandık gömü olmak üzere iki çeşit ölü gömme geleneği bilgisine ulaşılmıştır. Ayrıca metalurji açısından ilerlemelerin kaydedildiği merkezde, Kassit, Hurri- Mitanni ve Mısır mühür ve baskı kalıplarına ulaşılmıştır¹². Bu durum Metsamor'un Orta Tunç Çağı'ndan itibaren bölgede önemli bir merkez olduğunu göstermektedir.

Orta Tunç Çağı başlarında yaklaşık M.Ö. 2000 yıllarında Doğu Anadolu'da bin yılı aşkın bir süredir var olan ve devam eden yerleşik yaşam biçiminde bir değişiklik meydana gelmiş ve höyük tarzı yerleşmeler tenhalaşmaya başlamıştır. Buna bağlı olarak yine bölgenin değişik bölümlerinde farklı kültürel gelişmeler meydana gelmiştir. Kars, Ardahan, Iğdır, Ağrı, Van ve Bitlis illerinin içinde bulunduğu Doğu Anadolu'nun kuzey kesimlerinde değişim en radikal biçimiyle hissedilmiştir. Göçebe tarzı bir yaşam biçimi ortaya çıkmıştır. Şu an için Orta Aras Havzası'nın Kars ve Iğdır bölümlerinde zayıf olan Orta ve Son Tunç Çağı tabakalarının Metsamor gibi yerleşmelerde güçlü şekilde temsil edilmiş olması, Türkiye sınırları içinde araştırma yetersizliği veya Metsamor gibi yerleşmelerin kültür için merkez konumda olmasıyla açıklanabilir¹³.

¹⁰ Işıklı 2011: 235.

¹¹ Işıklı 2011: 228.

¹² Özfirat 2003: 19-21, Piliposyan 2014: 43-44.

¹³ Özfirat 2003: 21.

Bu dönemde insanlar göçebe veya yarı göçebe bir yaşam biçimini idame etmeye başlamış, küçükbaş hayvan yetiştiriciliği ön plana çıkmıştır. Bunun için ise ot ihtiyacının karşılanabildiği yüksek kesimler yaşam için ideal merkezler olmaya başlamıştır. Seramik tarzında meydana gelen değişiklikler ile monokrom ve polikrom sanatsal ürünleri ile birlikte, günlük hayatta kullanılan fazla özenilmemiş, siyah ve kahverengi astarlı keramiklerde üretilmeye başlanmıştır. Kars Arkeoloji ve Etnografya Müzesinde inceleme fırsatı bulduğumuz ve çalışmamıza dâhil ettiğimiz keramikler bu türdendirler¹⁴. Kozbe'ye göre Erken Transkafkasya Kültürü üç aşamada incelenmelidir. Erken Transkafkasya Kültürü'nün 1. Evresi M.Ö.3250-2650, Erken Transkafkasya Kültürü'nün 2. Evresi M.Ö. 2650-2300, Erken Transkafkasya Kültürü'nün 3. Evresi M.Ö. 2300-1750 tarihleri arasını kapsamaktadır¹⁵. Kültürün bölgede ortadan kalkması ikinci bin yılın ilk çeyreğine olan 1750 tarihine kadar sarmaktadır. Bu tarihlere Metsamor'un Orta Tunç Çağı tabakasıyla paralellik göstermektedir¹⁶. Yukarıda bahsettiğimiz değişiklikler bu bağlamda Erken Transkafkasya Kültürü'nün üçüncü evresi içerisinde meydana gelen değişikliklerdir.

¹⁴ Yardimciel-Ablak 2014: 165-174.

¹⁵ Kozbe 1989: 533.

¹⁶ Piliposyan 2014: 43-44.

3.2. Orta ve Son Tunç Çağı'nda Orta Aras Havzası

Orta ve Son Tunç Çağı, Aras Boyalıları Kültürü, arkeolojik araştırmalara göre ortalama M.Ö. 2. binyılın başlarına tarihlenmektedir. Bahsi geçen tarihlerde kültürel bir değişim olduğu bilinmektedir. Bu verileri Doğu Anadolu'da, Karagündüz, Dilkaya, Tilkitepe gibi yerleşim yerlerinden elde edilmektedir. Havzanın diğer bölümünde olan Ermenistan'da bulunan Metsamor yerleşmesi ile Nahçıvan'da bulunan Kültepe I ve Kültepe II yerleşmelerinde Orta ve Son Tunç Çağı tabaka ile temsil edilmiştir. Ancak ortak tarih bahsi geçtiği üzere M.Ö. 2. binyılın başlarıdır. Karagündüz, Dilkaya, Tilkitepe gibi merkezlerde, Orta ve Son Tunç Çağı Aras Boyalıları Kültürü'ne ait keramik verilerine kısmen ulaşılmış olsa bile bu kültür bir tabaka ile kendisini bu bölgede temsil etmemektedir. Orta Aras Havzası'nın Kars ve Iğdır bölümlerinde sistemli bir höyük kazısının olmayışından dolayı, kültürün gerçekten bir göçebe bir yayla kültürü olup olmadığı konusu askıda kalmış gibi görünmektedir. Çünkü I. Kültepe, II. Kültepe ve Metsamor yerleşmelerinde Aras Boyalıları Kültürü kendisini çok güçlü tabakalarla temsil etmektedir.

Aras Boyalıları Kültürü'nün Nahçıvan ve Ermenistan'da tabakalı höyüklerde temsil ediliyor olması, Kars ve Iğdır bölümlerinde ise henüz bu veriye ulaşılmamış olması, kültürün birbirine yakın bu coğrafyalarda, göçebelik konusunu tartışmalı bir hale getirmektedir. Bu kültürü meydana getiren topluluklar yerleşik miydi? Göçebe miydi? Yoksa yarı göçebe miydi? Acaba sınırlarımız dışında bulunan, I. Kültepe, II. Kültepe ve Metsamor gibi yerleşmeler birer merkez konumunda mıydı? Bahsi geçen topluluklar bu merkezlere bağlı yarı göçebe bir yaşam şekli mi sürdürmekteydiler.

Kars ve Iğdır coğrafyalarında arkeolojik araştırmaların yetersiz olması ve bahsi geçtiği üzere tabakalı bir höyük kazısının henüz gerçekleştirilmemiş olmasına dikkat edecek olursak, yapılacak yeni araştırma ve kazılarla, bu bölgelerde de I. Kültepe, II. Kültepe ve Metsamor gibi merkezlerin varlığı tespit edilebilir. Ancak elde bulunan mevcut veriler ışığında bu dönem topluluklarının I. Kültepe ve II. Kültepe ile Metsamor gibi büyük merkezler etrafında toplanmış olduğunu ve Kars ve Iğdır gibi yerleri yayla olarak kullandıklarını sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Ancak Kars ve Iğdır arasında bulunan rakım farkı kaynaklı sıcaklık değerleri göz önüne alınacak olursa, her iki bölgenin durumunu da bu mantıkla açıklamak sıkıntılı görünmektedir.

Farklı bir yaklaşım olarak, olası bir iklim değişikliği sonucu, yine bahsi geçen bu büyük merkezler etrafına bir nüfus aktarımı mı gerçekleşmiştir. Son olarak mevcut sistem içinde Nahçıvan ve Ermenistan bölgelerinden Doğu Anadolu Bölgesi'ne bir göç hareketi mi gerçekleşmiştir. Bu konuları ayrı ayrı ele alacak olursak.

İklimsel değişiklik konusu en çok rağbet gören fikirlerden biridir. İlk Tunç Çağı'nın sonlarına doğru değişen iklim şartları dolayısıyla toplulukların daha yüksek alanlara çıktığı kabul edilir. Ancak bölge ikliminin 7000 yıla yakın bir zaman zarfında keskin bir şekilde değişmediği ayrıca özellikle Kars bölgesinde şehir merkezinin 1768 metre olduğu göz önüne alındığında ova yerleşmelerinden dağ eteği veya yayla yerleşmelerine dönüşümün olması tek başına iklim değişikliği ile açıklanabilecek gibi görünmemektedir. Coğrafya ve iklimsel faktörlerin önemi ışığında 1768 rakımlı Kars ile 850 rakımlı Iğdır'da aynı kaygılarla aynı sonuçlara ulaşılacak istenmesi de pek sağlıklı bir değerlendirme gibi görünmemektedir. Kaldı ki Iğdır Coğrafyası yanı başında bulunan Nahçıvan ve Batı Ermenistan ile daha yakın ve benzer iklim özelliklerine sahip bir coğrafyadır. Hatta Aras Nehri'nin kabaca Elegez Dağı ile Ağrı Dağı arasında meydana getirdiği ova bu üç bölge tarafından üçe bölünmüştür. Iğdır gibi Doğu Anadolu Bölgesi'nde zor fiziki ve iklimsel şartlar içinde vaha görünümü veren bir coğrafyanın da kolay kolay terk edilmesi inandırıcı gibi görünmemektedir. İklimsel faktörlerin bahsi geçen geçişte etkili olmakla birlikte tek başına İlk Tunç Çağı'ndan Orta Tunç Çağı'na geçişte keskin bir ayırımı sebep olması mümkün gibi gözükmemektedir.

Araştırma tarihçesi konumuzda daha detaylı belirttiğimiz üzere, Kars ve Iğdır bölgelerinde bilimsel arkeolojik araştırma ve kazıların yetersizliği malumdur. Kılıç Kökten'in, Dündartepe (Azat Höyük) ve Ani Nekropolü'ndeki sondajı dışında, P.H. Petrov, Iğdır Melekli Höyük'te bir sezon süren kazısı ve N. Marr'ın 1904-1917 yılları arasında Ani'deki kazıları bulunmaktadır¹⁷. Petrov'un Iğdır Melekli Höyüğü'ndeki nekropol kazısı Serdar Girginer ile Hamza Gündoğdu tarafından "Iğdır'da Bir Urartu Mezarlığı" ismi ile Türkçeye çevrilip yayımlanmıştır¹⁸. Ancak konumuzla ilgisi bulunmamaktadır. Ani'de günümüzde kazı çalışmaları devam

¹⁷ Işıklı 2014: 4

¹⁸ Atatürk Üni. Fen- Edb. Fak. Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi, Sayı 25- Yıl 1999, s. 253-306

etmekle birlikte bu kazılar daha ziyade Ortaçağ tabakasına yönelik koruma ve onarım çalışmalarından ibarettir¹⁹.

Aynur Özfirat'ın 2007, 2009 ve 2010 yılında Ağrı-Van Bölgesi'nde gerçekleştirdiği kısmen yağmalanmış kurgan mezarlarda yapmış olduğu kazılar, bölgeye yakınlığı ve konuyla alakası yönünden dikkate alınmıştır²⁰. Bunlar dışında bölgede birçok yüzey araştırması yapılmasına rağmen bunların bir kısmı envanter çalışması görünümünde birbirinin tekrarı ve belli bir amaçtan uzak araştırmalardır.

Bu olumsuz durumdan sıyrılmak adına, bölgenin kronik sorunlarının çözümüne yönelik gerçekleştirdiğimiz 2014 yılı Kars ve Iğdır İl ve İlçeleri Yüzey Araştırması'nda olumlu sonuçlara ulaşmış durumdayız. Sonuçlarla ilgili bilgiler çalışmamız içinde ilgili yerlere eklenmiştir. Tabakalı höyük kazılarının yapılmamış olmasından kaynaklı, Kars ve Iğdır bölgelerinde de tıpkı Nahçıvan ve Ermenistan bölgelerinde olduğu gibi anahtar yerleşmelerin olabileceği fikri gerçeklerden çok uzak değildir. Eldeki veriler ışığında, Metsamor ve I. Kültepe ve II. Kültepe gibi anahtar yerleşmeler birer merkez olarak düşünülebilir. Orta Aras Havzası'nda yaşayan insanların bu merkezler etrafında yoğunlaşıp Kars ve Iğdır gibi coğrafyaları geçici kullandıkları düşünülebilir. Bahsi geçen coğrafyalarda yüksek yaylalarda ve dağ eteklerinde bulunan nekropollerin varlığı belki bu şekilde açıklanabilir.

Kuzeyhan Kalesi'ne yaklaşık 500 metre mesafede bulunan Kuzeyhan Nekropol alanı konumu itibariyle dikkat çekmektedir. Oyuklu Köyü'nden kaynağını alan Oyuklu Deresi'nin yarararak meydana getirdiği ve Alem Vadisi ve vadinin iki yanında yer alan yüksek yaylalar önemli bir bölgenin varlığına işaret etmektedir. Kaledeki yaptığımız yüzey araştırmasında, Orta ve Son Tunç Çağı'na tarihlenen monokrom ve polikrom boyalı keramikler ile siyah açkılı keramiklere ulaşamamıştır. Nekropol alanında da herhangi bir keramik verisine rastlanmamıştır. Oval ve daire planlı yığma taşlarla örtülü olmalarından dolayı bu nekropol alanındaki mezarlar yapısal yönleriyle Özfirat tarafından tespiti yapılan Bozkurt kurganlarıyla benzerlik içindedir. Orta Aras Havzası'nın Kars ve Iğdır bölgelerinde şu an için ovalarda temsil edilmeyen bu kültürün izlerine yüksek yaylalarda ve dağ eteği nekropol alanlarında

¹⁹ Yaşar Çoruhlu: 31. KST 3.Cilt 2009, 32.KST 2.Cilt 2010.

²⁰ Aynur Özfirat: Belleten LXXIII Aralık 2009, 33.KST 1.Cilt 2011, 34.KST 2.Cilt 2012, 35.KST 1.Cilt 2013.

rastlanmaktadır. Ancak bu bölge için bu yaşam tarzı genel bir alışkanlıktır. Ahlât'ın kuzeyinde Atom Yaylası'nda yer alan Harabe Hulik gibi yüksek bir yayla da bile Erken Transkafkasya Kültürü'ne ait keramik verisine ulaşılması²¹ aslında Tunç Çağı'nın tamamında hem göçebe hem de yerleşik bir yaşam tarzının sürekli var olduğu ile açıklanabilir. Sütey Yaylası, Nurettin ve Suluçem Kurganları, gibi bölgelerde Aynur Özfirat Aras Boyalıları Kültürü'ne ait monokrom ve polikrom ile siyah açkılı keramik verisine de ulaşmıştır. Sütey Yaylası da Atom Yaylası gibi Ahlât sınırlarında bulunan birbirine yakın bölgelerdir. Aynı bölgelerde hem Erken Transkafkasya Kültürü hem de Aras Boyalıları Kültürü'ne ait keramik verisinin bulunması²² bölgenin yerleşik toplumlar ile birlikte aynı zamanda göçebe ve yarı göçebe topluluklarca da kullanıldığını göstermektedir²³. Bahsi geçen yerler ve coğrafi bölüm çalışmamız içinde olmamasına rağmen konu ile yakın ilişkisinden dolayı burada bahislerinin geçmesi uygun görülmüştür. Bölgede yaşayan insanların ekonomik faaliyetlerine bağlı olarak gelişen yaşam kültürünün göçebe, yerleşik veya yarı göçebe mi şeklinde tanımlanması yerine bütün yaşam şekillerinin aynı anda bölgede var olduğu görülmektedir.

3.3. Orta Aras Havzası Orta ve Son Tunç Çağı Merkezleri

Orta Aras Havzası'nda Orta ve Son Tunç Çağı verilerine ulaşılmış merkezler bulunmaktadır. Bunlar ova yerleşmeleri, yüksek dağ kaleleri ve kale eteği yerleşmeleri ile nekropol alanlarıdır. Bunların bazılarında kazı ve sondaj bazılarında ise sadece yüzey araştırması ile tespit yapılmıştır. Eldeki veriler ışığında taş sandık şeklinde üstü yığma taş veya toprakla örtülü mezar geleneğinin bu dönem ile ortaya çıktığı söylenebilir. Bu durum aynı zamanda Kars Ani'den Nahçıvan'a ve Batı Ermenistan'a kadar yayılan bir ölü gömme geleneğidir. Bu durum monokrom boyalı keramikler için de söz konusudur. Motif ve bezeme anlayışı form özellikleri hemen hemen aynı olan çanaklar, Nahçıvan, Ani ve Iğdır'da tespit edilmiştir. Aynı kişi tarafından aynı çömlekçi çarkında yapılmışçasına benzerlik gösteren bu monokrom çanaklar da taş sandık mezar geleneği gibi oldukça yaygın bir uygulama haline gelmiştir²⁴. Ancak Orta Tunç Çağı'nın sonuna doğru polikrom boyalılarda aynı

²¹ Özfirat 1998: 1.

²² Özfirat 1998, 1-2.

²³ Işıklı 2014: 2.

²⁴ Bk. Ek 10, Ek 14-1.2.3.

benzerlik ve yayılım genişliğinden bahsetmek şu an için mümkün görünmemektedir. Polikrom boyalı, Nahçıvan ve Doğu Anadolu Bölgesi'nde daha yaygındır.

Dönem ile ilgili diğer bir tespit siyah açkılı ancak parlak olmayan baskı, tarak bezemeli veya sade keramiklerin de yaygın olarak kullanıldığı yönündedir. Bu keramikler bir önceki dönem olan Erken Transkafkasya Kültürü keramik geleneğini hatırlatmakla birlikte parlaklık yönünden ayrılmaktadır. Ayrıca Son Tunç Çağı ile birlikte bu malların yanında kahve veya kiremit astarlı ağız kenarı çizgili çanak çömlek geleneği de başlamıştır.²⁵ Arpaçay Nehri'nin Aras Nehri ile birleştiği yer, ile Aras Nehri'nin Iğdır sonrası bölümü Doğu Anadolu Bölgesi'ne göre bilimsel araştırmanın yapılması ve elde edilen bulgular nedeniyle daha zengin konumdadır. Bundan dolayı Doğu Anadolu Bölgesi'nde bu dönem ile ilgili göçebe veya yarı göçebe tanımlamaları yapılmaktadır. Ancak bahsettiğimiz alan olan Batı Ermenistan ve Nahçıvan bölgelerinde tam bir göçebe kültüründen bahsetmek mümkün değildir. Heleki I. Kültepe, II. Kültepe ve Metsamor gibi yerleşim yerlerinde Orta Tunç Çağı kendisini çok güçlü mimari yapılar ile temsil etmişken. Ancak Aras Nehri ve ona bağlı olarak Arpaçay'ın bir kültürel ayırım yapmış olabileceği fikri üzerinde düşünmek gerekmektedir.

Keramik buluntuları, tabakalı höyükler ve mezarların yapısal özellikleri ölçü alınarak yapılan bu değerlendirmeye göre merkezler aşağıdaki gibidir.

²⁵ Bk. Ek 18-1.2.3.4.5.6.7.

3.3.1 Kars'taki Merkezler

3.3.1.1 Ani Nekropolü

Ani, Kars'ın 50 km. doğusunda Arpaçay ilçesine bağlı Ocaklı Köyü'nün hemen yanındadır. Aras'ın kollarından biri olan Arpaçay'ın (Akhuryan) sağ tarafında bulunmaktadır. Nekropol alanı da yine köyün bitişiğinde Arpaçay'ın kollarından biri olan Bostan Deresi'nin her iki tarafına yayılmıştır. Derenin batı yakasında bulunan nekropol Harmanyeri, doğu yakasında bulunan nekropol ise Cirittepesi olarak adlandırılmıştır. Bu nekropol alanı, 19-20. Yüzyılın başlarında N. Marr, 1944 yılında Kılıç Kökten, 1964- 1967 yılları arasında Kemal Balkan tarafından yapılan kazılar sonucu ortaya çıkarılmıştır. Kılıç Kökten daha çok Harmanyeri'nde yaptığı kazılarda, üzerleri kapak taşlarıyla örtülü, dört köşeli taş sandık mezarlar ortaya çıkarmıştır. Buluntuları arasında siyah açkılı keramiklerin varlığından söz edilmektedir.

Kemal Balkan ise, Harmanyeri'ne ek olarak Cirittepe'de de çalışmalarda bulunmuştur²⁶. Bu çalışmalarda da daha önce Kılıç Kökten'in tespit ettiği mezarlara ulaşılmıştır. Ancak gömü hediyeleri hakkında bilgi bulunmamaktadır. Bölge ile ilgili birkaç yayın yapan M. Mellink bu mezarlarda bulunan keramiklerin, siyah açkılı çanak ve çömlekler olduklarından bahsetmektedir. Ayrıca Trialeti Kültürü ile ilişkili görülen kırmızımsı boyalı malların bulunduğu da bildirilmiştir. Cirittepe'de ise daha evvel köylülerce yapılan kazıda 16 adet siyah ve boyalı kap bulunmuştur. Kemal Balkan'ın aynı yerde yaptığı kazıda bu kez, yüzeyden 0.50 m. derinlikte 1.20 genişliğinde ve 2.05 m. yüksekliğinde, taştan örülü bir kule ortaya çıkarılmıştır. Bu kule içinde bulunan küçük bir nişte Nahçıvan kulplu bir Erken Transkafkasya Dönemi çömlek bulunmuştur. Bu kulenin 3 metre kadar uzağında başka bir kulenin de kalıntıları ortaya çıkarılmıştır. Ancak yine sonuç raporlarının yetersizliğinden dolayı bu çalışmalarda neler bulunduğu tam olarak net değildir²⁷. Aynur Özfirat'ın 2003 yılında bölgeye gerçekleştirdiği yüzey araştırmasının ardından aynı alana 2014 yılında Akın Bingöl başkanlığında bizde yüzey araştırması yapmış bulunmaktayız. Harmanyeri ve Cirittepe bölgelerinde bulunan mezarların hangisinde arkeolojik kazı ve hangisinde kaçak kazı yapıldığı belli değildir. Bölge tamamen müdahaleye açık bir durumdadır. Bununla birlikte kaçak kazı çukurları da net bir şekilde

²⁶ Balkan-Sümer 1965: 103.

²⁷ Özfirat 2001b: 68- 69.

belirlenmektedir. **Lev. IV-1** Ani’de tespit edilmiş küp formlu keramiklerin Trialeti tipi olduğu ve benzerlerine Ermenistan’da rastlandığı fark edilmiştir. **Bk. Ek. 21- 1.2.**

3.3.1.2 Kuzeyhan Nekropolü

Kars- Iğdır karayolunun 27. kilometresinde bulunan Digor ilçesine bağlı Dağpınar Beldesi ve yakın çevresi şu ana kadar en az araştırılan bölgelerden biridir. 2014 yılı içinde bu bölgeye gerçekleştirdiğimiz yüzey araştırması sırasında, Dağpınar Beldesi’ne bağlı Karakale Köyü’nü geçip, köy ve belde sınırlarından çıktıktan sonra, Hasancan Köyü ile Sıçanlı Köyü’nün sınırı olan ve aynı zamanda Dağpınar Beldesi ile sınır oluşturan Sıçanlı Vadisi bulunmaktadır. Bu vadi şimdi azalmış olan ancak vadinin yüksekliği göz önüne alınacak olursa önceki dönemlerde daha kuvvetli aktığı izlenimi veren Sıçanlı Suyu tarafından yarılmıştır. Vadiyi tabanına inip tekrardan karşı yakaya çıktıktan sonra toplamda 8 kilometre bir yürüyüş yolundan sonra, Kuzeyhan Kalesi’ne ulaşılmaktadır. Vadinin girişini tuttuğu anlaşılan kalede konumuzla alakalı döneme tarihleyebileceğimiz keramik verisine ulaşamadık.

Kale ile arası yaklaşık 500 m. olan ve kod olarak daha yüksek olan düz alanda yuvarlak taş planlı irili ufaklı ilk tespitimizde ondan fazla mezarın bulunduğu bir nekropol alanı tespit edilmiştir. Burada yaptığımız incelemelerde mezarların taştan yuvarlak planlı oldukları ve üzerlerinin zeminden sonrasında yumru taşlarla yükseltildiği görülmüştür. En büyüğü 4 m. çapında olan mezarların en küçüğü 1,5 m. çapında olup diğer mezarlar bu aralıkta değişmektedir. Aynur Özfirat’ın daha önce Ağrı- Muş ve Iğdır illerinde yaptığı yüzey araştırmalarında bahsettiği alçak görünümlü kurganlara benzeyen bu mezarlar etrafında keramik verisine ulaşamamıştır. Ancak yapısal benzerliğinden dolayı şimdilik Orta Tunç Çağı’na tarihlendirmiş durumdayız. 2015 yılı çalışmalarında daha detaylı inceleyeceğim bölge ile ilgili çalışmalarımız devam etmektedir. Kalenin konumu ile nekropolün bulunduğu alan ve vadi hep birlikte değerlendirildiğinde önemli bir yerleşme alanı olduğu görülmektedir²⁸. **Bk. Lev. IV-2**

²⁸ Yrd.Doç.Dr. Akın Bingöl başkanlığında gerçekleştirilen 2014 Yılı Kars ve Iğdır İl ve İlçeleri Yüzey Araştırması.

3.3.1.3 Küçük Çatma Nekropolü

Arpaçay ilçesine bağlı Küçük Çatma Köyü'nde kurgan tipi gömülerin yapıldığı bir nekropol alanı bulunmaktadır. 1900 yılında bu bölgede E. Resler tarafından yapılan kazı çalışmalarının sonuçları 1902 yılında yayımlanmasına rağmen açılan 3 kurgan hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. 1944 yılında bölgede araştırma yapan Kılıç Kökten tarafından da etrafı kromle çevrili küçük bir kurganın varlığı tespit edilmiştir. 1 numaralı kurganda siyah açkılı baskı bezemeli keramik parçaları bulunmuştur. 3 numaralı kurganda ise monokrom boyalı uzunca boyunlu bir çömlek tespit edilmiştir. Martirosyan bu kurganları M.Ö. 16-15. yüzyıllara tarihlendirirken, Kuşnareva daha erkene alarak 20. yy başlarını işaret etmektedir. Aynur Özfirat ise 3. numaralı kurgandan çıkan monokrom boyalı keramiğin bezeme ve formundan yola çıkarak burayı Trialeti Kültürü ile ilişkilendirmiştir²⁹. **Bk. Lev. IV-3**

²⁹ Özfirat 2001b: 67

3.3.2 Iğdır-Doğubayazıt Bölgesi Merkezleri

3.3.2.1. Kırmızıtepe Nekropolü

Aynur Özfirat ile Catherine Marro tarafından 2004 yılında gerçekleştirilen Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması sırasında tespit edilen Kırmızıtepe Nekropolü de bölgede çokça karşılaşıldığı üzere kaçak kazılardan nasibini almış bir bölgedir. Araştırma ekibinin bölgede yaptığı çalışmalarda üç adet alçak görünümlü basit toprak gömü şeklinde üç mezara ulaşılmıştır. Bu mezarlarda yapılan araştırmalarda Son Tunç- Erken Demir Çağı'na tarihlenen siyah kahve açkılı tarak bezemeli keramik parçalarına ulaşılmıştır³⁰. **Bk. Lev. IV-4**

3.3.2.2. Hasankent Kurganı

Hasankent Kurganı, Tuzluca'ya bağlı Hasankent Köyü'nün kuzeybatısında bulunmaktadır. 2006 yılında bölgeye yüzey araştırması gerçekleştiren Aynur Özfirat, Hasankent kurganı ile ilgili keramik verisine rastlamamış ancak Orta Tunç Çağı keramiği verisi veren diğer kurganlarla yapısal özelliklerinden dolayı bağlantı kurmuştur³¹. Özfirat'ın bu bağlantısı 2014 yılında aynı yere gerçekleştirdiğimiz yüzey araştırması ile desteklenmiştir. Kurgan içerisinde Orta Tunç Çağı'na tarihlendiğimiz bahsi geçen siyah açkılı keramik tespit edilmiştir³². Bu taraz gelenek esasen Erken Transkafkasya Kültürü geleneğinin devamı niteliğindedir. **Bk. Lev. IV-5**

3.3.2.3. Deliklitaş Kalesi

Deliklitaş Kalesi, Iğdır- Melekli Beldesi'nin kuzeydoğusunda, Karakoyunlu'ya giden yolun yaklaşık 500 m. doğusunda bulunmaktadır³³. Aynur Özfirat'ın 2006 yılında Van, Ağrı ve Iğdır illeri yüzey araştırması ile çalışma yaptığı bölgede Orta Tunç Çağı'na tarihlendirdiği keramik parçalarından bahsetmektedir³⁴. Aynı bölgede bizimde 2014 yılında gerçekleştirdiğimiz yüzey araştırmasında Orta Tunç Çağı keramik varlığına ulaşılmıştır. **Bk. Lev. IV-6**

³⁰ Özfirat 2007: 8.

³¹ Özfirat 2006: 200,212

³² 2014 yılı Kars ve Iğdır İl ve İlçeleri Yüzey Araştırması.

³³ Topaloğlu 2011: 400.

³⁴ Özfirat 2007: 200.

3.3.2.4. Suluçem Kurganı

Suluçem Kurgan'ında tespiti yapılan kelebek motifli monokrom Aras Boyalı, Özfirat tarafından Tazekent Kültürü ile ilişkilendirilmiştir³⁵. Suluçem konum itibariyle Iğdır ve Doğubayazıt için ortak bir kültür bölgesi niteliğindedir. Ayrıca buradaki otlaklar da iki şehir için çok önemlidir. Bir kültür birliğinin varlığı dikkate alınırsa, coğrafi şartlarında etkisiyle, Doğubayazıt'ın bu bölümü Orta Aras Havzası'na dâhil edilmiştir. **Bk. Lev. IV-7**

3.3.2.5. Bozkurt Kurganı

Bozkurt kurgan mezarlığı Ağrı'nın Doğubayazıt ilçesinin kuzeyinde bulunmaktadır. Bu bölge Ağrı Dağı'nın batı eteklerinde bulunmaktadır. 12 km. bir alana yayılmış olan mezarlıkta yapılan kazılar sonucu mezarlar kurgan olarak tanımlanmıştır. Bu kurgan mezarlığı konumuz açısından önemlidir. Kabaca Aras Boyalıları Kültürü'nün başlangıcı ile bitimi arasında kalan süreçte kullanılmıştır. Mezarlardan elde edilen veriler Orta Tunç Çağı, Son Tunç Çağı ve Erken Demir Çağı'na aittir³⁶. 2009 yılında Aynur Özfirat tarafından başlatılan çalışmalar 2010-20011 ve 2012 yıllarında da devam etmiştir³⁷. Burada bulunan kurganların tepelere işlenmiş küçük taşlarla yükseltilmiştir. Mezar tipolojisinin örme taş ve taş sandık olduğu belirtilmektedir. **Bk. Lev. IV-8**

³⁵ Özfirat 2001b: 73-74, Özfirat 2001a: 124.

³⁶ Özfirat 2010b: 42.

³⁷ Bozkurt kurgan mezarlığında 2009 yılından itibaren gerçekleştirilen çalışmalar, 2011-2012-2013 yılları Araştırma Sonuçları Toplantısında bulunmaktadır.

3.3.3 Ermenistan Bölgesi Merkezleri

3.3.3.1 Ketı Nekropolü

Nekropol, Kuzeybatı Ermenistan'da içinde Arpaçay (Akhuryan) Nehri'nin geçtiğı Şırak Platosu'nda bulunmaktadır. Nekropol alanında 53 mezarın kazısı yapılmıştır. Bu kazıları sonucunda nekropoldeki mezarlarda ölü gömmeye geleneğinin üç farklı şekilde yapıldığı tespit edilmiştir. Kromlekli ve oval planlılar, dikdörtgen planlı çukur gömüler ve taş sandıklar. Ketı kurganlarının Orta Tunç Çağı periyodu üç bölüme ayrılmıştır. M.Ö. 20-18. yüzyıllar arası erken dönem, M.Ö. 16-15. yüzyıllar arası geç dönem ve 15-14. yüzyılın ilk yarısı geçiş evresi. Ketı Nekropolü keramikleri ise şu şekildedir. Siyah açık, kazıma ve tarak baskı bezemeli çanak çömlekler ile Tazekent Kültürü benzeri monokrom boyalıları³⁸. Burada bulunan monokrom boyalıların bezemeleri oldukça tanıdık olan keşek motifli ve kafes taramalı üçgenlerle yapılmıştır. İğdir'dan satın alma yolu ile Kars Müzesi'ne getirilen 10 monokrom Aras Boyalıları üzerinde de bu bezemeler bulunmaktadır. Bahsi geçen on monokrom Aras Boyalıların, Kars Kültür Müdürlüğü ve Müzesi'nden alınan izinler doğrultusunda tanımlamaları fotoğraf çekimleri ve çizimleri yapılarak çalışmamıza dâhil edilmiştir. **Bk. Lev. IV-9**

3.3.3.2 Kirovakan Nekropolü

Nekropol alanı, Kuzey Ermenistan'ın Kirovakan kenti yakınında bulunmaktadır. Kirovakan Nekropolü'nde siyah ve kahverengi açık keramikler ile Aras Boyalıları Kültürü'nün alt grubu olan Trialeti benzeri keşek motifli monokrom Aras Boyalıları tespit edilmiştir. Monokrom boyalıları, yüksek boyunlu, yumurta gövdeli boyunlu çömleklerdir. Üzerlerinde üçgen bezemeler bulunmaktadır. Bu üçgen bezemelerin ucunda damla şeklinde motifler bulunmaktadır. Bu motifler Ani monokrom boyalılarından üzerinde de bulunmaktadır³⁹. **Bk. Lev. IV-10** Bu merkez bazı araştırmacılar tarafından Trialeti-Vanadzor Kültürü ile ilişkilendirilmektedir. Orta Tunç Çağı için önemli bir merkez olarak görülmektedir⁴⁰. Ancak keramiklerin çoğu mezar buluntularıdır.

³⁸ Özırat 2001b: 32-33.

³⁹ Badalyan-Avetisyan-Smith 2009: 55.

⁴⁰ Badalyan-Avetisyan-Smith 2009: 55.

3.3.3.3 Ariç Höyük ve Nekropolü

Ariç Höyüğü ve Nekropolü, Ermenistan'ın Şirak Platosu'nda yer almaktadırlar. Höyük yakınında 3 hektara yayılmış nekropol alanı da bulunmaktadır. Bu yerleşme yeri Erken Transkafkasya ve Orta Tunç Çağı'na tarihlenmektedir. Erken Transkafkasya tabakası üzerinde Orta Tunç Çağı tabakası bulunmaktadır. Buradaki buluntular kiklopik teknikle yapılmış bir duvarın içinde açılan üç terastan gelmiştir. Sondajlardan elde edilen parçalar monokrom boyalı parçalar ve siyah açıkılı parçalardan oluşmaktadır. Yerleşmenin yakınında yer alan nekropol alanındaki 140 gömüden 85 tanesi Orta Tunç Çağı'na tarihlenmiştir. Nekropol alanından elde edilen keramikler siyah açıkılı ve monokrom boyalıdır. Siyah açıkılı keramikler üzerinde alışılmış kazıma ve tarak bezemeyeyle yapılan üçgenlerden oluşmaktadır. Bununla birlikte monokrom boyalıları üzerinde, yine alışılmış bezemeler olan ve Tazekent Kültürü ile bağlantılı kelebek motifli, taralı üçgen veya içi boş üçgen bezemeler bulunmaktadır. **Bk. Lev. IV-11**

3.3.3.4. Lçaşen Nekropolü

Bu nekropol alanı Ermenistan'da bulunan Sevan Gölü'nün kuzeybatı kıyısındaki yaylalar üzerindedir. Burada birçok kurgan ve mezar tespit edilmiştir. Bu kurganlar toprağa kazılmış kare ya da yuvarlak bir mezar çukuru ile bunun üzerine yığılmış tepeler şeklindedir. Tespiti yapılan 18 kurgandan 9 tanesinde kazı çalışması yapılmıştır. Orta Tunç Çağı'na tarihlenen kurganlar, Kirovakan ve Trialeti'de bulunanlarla büyük benzerlik içindedir. 6 numaralı kurgan içinde bulunan boyalıları konumuz açısından önemlidir. 6 adet monokrom boyalı tüm keramik Sevan-Üzerliktepe için tipik kaplardır. Ayrıca sıkça rastlanıldığı gibi siyah açıkılı keramiklerde tespit edilmiştir⁴¹. **Bk. Lev. IV-12** Lçaşen nekropolü Badalyan ve Smith tarafından Metsamor yerleşmesi ile ilişkilendirilmektedir⁴².

3.3.3.5 Verin Naver Nekropolü

Ermenistan'da Aragats Dağı' eteğinde Aşarak Bölgesi'nde yer almaktadır. Burada tespit edilen mezarlar M.Ö. 22-16. yüzyıllar arasında tarihlenmiştir. Keramikler, Sevan Üzerlik ile Tazekent tipi çömlekler olup monokrom Aras Boyalıları ve siyah

⁴¹ Özfirat 2001b: 36.

⁴² Badalyan-Avetisyan-Smith 2009: 40.

açkılılar olmak üzere ikiye ayrılmaktadırlar. Bezeme olarak tanındık olan, içi tarlı üçgen ve kafes ile kelebek motifleri kullanılmıştır⁴³. **Bk. Lev. IV-13**

3.3.3.6 Tazekent (Karmir Berd) Nekropolü

Ermenistan'da Erivan'ın 12 km. güneyinde Sevan Gölü'ne giden yolda bulunan Razdan Irmağı'nın sağ kıyısında bulunmaktadır. Aynı isimli köyün 1 km. kadar kuzeybatısındadır. Burada bulunan kurganlar taş kurgan şeklindedirler. 28 numaralı kurgan istisna olarak kromlektir. Tarihleme olarak kazıcısı Kuşnareva M.Ö. 2. binyılın ilk yarısını önermektedir. Burada bulunan keramik repertuarı, siyah açkılılar ve monokrom Aras Boyalıları olmak üzere iki çeşittir. Bu mezarlardan çıkan keramiklerin üzerlerinde bulunan bezemelerde oldukça tanındıktır. Kelebek motifleri ve kafes bezemeler bunların başında gelmektedir⁴⁴. Esasen kafes, üçgen ve kelebek motifli bezemeler Aras Boyalıları Kültürü için genel anlamda belirleyici bir üsluptur. Bu motifler Kars Ani, Iğdır, Nahçıvan ve Ermenistan dâhil tüm coğrafyada sıkça kullanılmıştır. **Bk. Lev. IV-14** Karmir Berd'te araştırma yapan diğer bazı araştırmacılar Orta Tunç Çağı için M.Ö 1750-1500 tarihini vermektedirler⁴⁵.

3.3.3.7 Elar Yerleşmesi ve Nekropolü

1927 yılında E. Lalayan, 1929 yılında E. Bayburdyan, 1960-1969 yılları arasında ve 1973 yılında E.V. Khanzadyan tarafından kazı çalışmaları yapılmıştır. Elar Yerleşmesi ve Nekropolü Ermenistan'ın Erivan kentinin 16 km. doğusunda bulunan Kotayk Platosu'ndadır. Yerleşme yeri 40-50 metre yüksekliğinde ve 80 hektarlık bir alanı kapsamaktadır. Yerleşme yerinde Orta Tunç Çağı'na tarihlenebilecek bir tabaka net olarak tespit edilmemiştir. Orta Tunç Çağı tabakası olarak düşünülen kalın tabakada monokrom boyalı keramik verisine ulaşılmıştır. Yakınında bulunan nekropol alanında da Orta Tunç Çağı mezarları tespit edilmiştir. Yerleşme tabakalanması Erken Transkafkasya Dönemi'nden başlayıp Orta Çağ'a kadar uzanmaktadır

Elar Nekropolü Khanzadyan tarafından M.Ö. 2. binyıl ile 15. yüzyıl arasında tarihlenmektedir. Yerleşmeden elde edilen boyalıları hakkında fazla bilgi

⁴³ Badalyan-Avetisyan-Smith 2009: 67-69.

⁴⁴ Özfırat 2001b: 39.

⁴⁵ Lindsay-Minc-Destances-Speakman-Glascok 2008: 1674.

bulunmamakla birlikte nekropol alanında bulunanlar üç kısma ayrılmaktadır. Bunlar boyalılarla aynı özellikte olan boyasızlar, siyah açıkılı kazıma ve tarak baskı bezemeliler ve monokrom boyalılardır. Bu bölgenin Tazekent Kültürü tesirinde kaldığı görülmektedir. Tazekent keramikleri içinde kelebek, kafes ve iç içe üçgen bezemeli çömlekler bulunmaktadır⁴⁶. **Bk. Lev. IV-15**

3.3.3.8 Mukhannattepe Höyüğü

Bu höyük Erivan yakınlarında bulunmaktadır. Kazıcısı E. Bayburdyan tarafından tabakalaşması şu şekilde önerilmiştir. Erken Transkafkasya, Orta Tunç Çağı, Son Tunç Çağı, Erken Demir Çağı ve Hellenistik Çağ. Esayan burada bulunan Orta Tunç Çağı tabakasını M.Ö. 18-15. yüzyıllar arasına tarihlemektedir. Bu tabakanın keramikleri, siyah açıkılı kazıma ve stampa bezemeliler ile monokrom boyalı parçalardan oluşmaktadır. Dalgalı ve düz hatlı, kafes, taramalı kafes, içi dolu üçgenler belli başlı bezeme çeşitleridir. **Bk. Lev. IV-16**

3.3.3.9 Garni Yerleşmesi ve Nekropolü

Garni, Ermenistan'da bulunan Azad Nehri kıyısında, Erivan'ın doğusunda bulunan Gegan Dağı'nın güneydoğu eteğinde aynı isimli köyün içinde bulunan bir yerleşme ve nekropol alanıdır. Kazıcısı E. V. Khanzadyan tarafından yerleşim yerinin tabakalanması şu şekilde önerilmiştir. Erken Transkafkasya Dönemi, Orta Tunç Çağı ve Ortaçağ. Gerek yerleşim yeri gerekse nekropol alanından elde edilen keramikler genel olarak, Tazekent ve Sevan-Üzerlik tarzı monokrom boyalılar ile siyah açıkılı mallardır. Siyah açıkılı mallar tarak baskı ve kazıma bezemelidirler. Ayrıca kafesler, dalgalı hatlar, iç içe üçgenler, konsantrik yarım daireler monokromlar üzerinde bulunan bezeme motifleridir⁴⁷. **Bk. Lev. IV-17**

⁴⁶ Badalyan-Avetisyan-Smith 2009: 18,24,34.

⁴⁷ Özfırat 2001b: 41.

3.3.3.10 Eçmiadzin Nekropolü

Ermenistan'ın güneydoğusunda Iğdır, Nahçıvan ve Ermenistan arasında bölünen Sürmeli Çukuru'nun Ermenistan tarafında kalan Ararat Ovası'ndaki Eçmiadzin'in güneyinde bulunan bir nekropol alanıdır.

Burada tespiti ve incelemesi yapılan 5 kurgan, toprağa açılan 0.50 ile 1 m arasında değişen çukurlara oval ya da kare şeklinde gömü şekli ile yapılmışlardır. Martirosyan bu kurganları M.Ö. 16-15. yüzyıllar arasında tarihlemektedir. Burada bulunan keramikler de genel olarak siyah ağıllılar ve monokrom boyalılarından oluşmaktadır. Bunlar dışında ise kiremit astar üzerine siyah boyalı çömlekler ile aynı türün astarı daha kaliteli olanları bulunmaktadır⁴⁸. Bk. Lev. IV-18

3.3.3.11 Metsamor Yerleşmesi ve Nekropolü

Bu yerleşme yeri ve nekropol Ermenistan'ın belki de en önemli merkezlerinden ikisidir. Metsamor Yerleşmesi ve Nekropolü, Ararat Ovası'nın ortasında Metsamor Çayı'nın kaynakları yakınında bir kayalık üzerinde yer almaktadır⁴⁹. Yapılan araştırmalar sonucu bu bölgede yaşamın, M.Ö. 4. binyılın ikinci yarısından M.S 7. yüzyıla kadar sürdüğünü göstermektedir. Nekropol alanı ise M.Ö. 2. binyılın başından itibaren kullanılmaya başlanmış ve yaklaşık 100 hektarlık oldukça büyük bir alanı kapsamaktadır.

Tabakalaşması şu şekilde tespit edilmiştir. Eken Transkafkasya Dönemi, Orta Tunç Çağı (beş evreli) Son Tunç Çağı, Erken Demir Çağı (iki evreli), Orta Demir Çağı (Urartu) ve Orta Çağ. İkinci tabaka çalışma konumuz açısından önemli olan Orta Tunç Çağı tabakası olup beş evreli bir süreçten geçmiştir.

Nekropol alanının Orta Tunç Çağı ile birlikte kullanılmaya başlandığı düşünülmektedir ve bu kullanımın Demir Çağı'nın ortalarına kadar sürdüğü tahmin edilmektedir. Mezarların çoğu basit toprak gömüsü olmakla birlikte, taş sandık şeklinde gömüler de bulunmaktadır. Metsamor yerleşim yeri ve nekropol alanı keramikleri iki türdür. Bunlar siyah ağıllı mallar ve monokrom Aras Boyalıları'dır.

⁴⁸ Özfirat 2001b: 42.

⁴⁹ Piliposyan 2014: 42.

Boyalılar Tazekent ve Sevan-Üzerlik grubuna yakın görünmektedirler⁵⁰. Metsamor yerleşmesinde yapılan kazılar sonucu bölgenin önemli bir merkez olduğu tespit edilmiştir. Orta Tunç Çağı tabakası öncesi, 2 m. kalınlığındaki Kura Aras Kültürü (Erken Transkafkasya) tabakasında da önemli bulgular elde edilmiştir. Obsidyen çakmaktaşıları, siyah açıkı keramikler, ocaklar ile sivri bir şapkası olan çıplak bir kadın heykelciği ilginç bir buluntu olarak diğerlerinin yanında yer almaktadır. Buradaki incelemeler doğrultusunda bu kültürün 3. binin ikinci yarısında çökmeye başladığı söylenmektedir⁵¹. Bununla birlikte yerleşme yerinin 400 yıl kadar boş kaldıktan sonra, Orta Tunç Çağı başında yeniden kullanılmaya başlandığı bildirilmektedir.

Buna göre Orta Tunç Çağı bu yerleşme yerinde 19-18. yüzyıllar ile 16. yüzyıllar arası ilk dönem ve 16-15. yüzyıllar ile 13-12. yüzyıllar ikinci dönem olarak yaşanmıştır. Metal eritme üniteleri ile metal aletlerin varlığı, kadim Mısır Böceği kalıpları, Kassit ve Hurri- Mitanni mühür kalıplarının varlığı ticari ilişkilerin yoğunluğu ile ve bu yerleşme yerinin bir yönetim ve üretim merkezi olduğu ile açıklanabilir. Son Tunç Çağı'nda Metsamor yerleşmesinin etrafının sur ile çevrelendiği bildirilmektedir. Buranın kısa bir süre sonra Etiuni Ülkesi'nin merkezi olduğu 776 yılında da I. Arğışthi zamanında Urartu Krallığı'nca işgal edildiği belirtilmektedir⁵². **Bk. Lev. IV-19**

⁵⁰ Özırat 2001b: 44.

⁵¹ Piliposyan 2014: 42.

⁵² Piliposyan 2014: 43.

3.3.4 Nahçıvan Bölgesi Merkezleri

3.3.4.1 Şortepe Yerleşmesi ve Nekropolü

Şortepe Yerleşim yeri ve Nekropol alanı, Nahçıvan'ın kuzeyinde, Şerur Bölgesi'nde bulunan İbadulla kenti yakınlarında ve Aras Irmağı kıyısındadır⁵³. Höyük 4 tabakadan oluşmaktadır. En alt tabaka bu bölgede çoğu merkezde olduğu üzere Erken Transkafkasya Dönemi'ne aittir. İkinci tabaka Orta Tunç Çağı'na aittir. Bu tabaka üzerinde Son Tunç- Erken Demir Çağı'na tarihlenen bir tabaka ve akabinde ise Demir Çağı ile Antik Dönem tabakaları bulunmaktadır⁵⁴.

Orta Tunç Çağı tabakası kendini boyalı ve boyasız çanak çömleklerden oluşan keramik ile temsil etmektedir. Aynı tabakada tandır kalıntıları ile boynuzlu hayvanların kilden yapılmış başları ve üçüncü tabakada taş sandık mezarlar ile Son Tunç Erken Demir Çağı'na tarihlenen keramikler bulunmuştur. Höyüğün Erken Demir Çağı ile birlikte önemi kaybederek Nekropol alanı olarak kullanıldığı düşünülmektedir.

Şortepe, Aliyev tarafından M.Ö. 2000-1500 yılları arasına, Bakhşaliev tarafından ise M.Ö. 2100- 1900 yılları arasına tarihlenmektedir. Bu merkezin keramik repertuarı üç bölüme ayrılmıştır. Kazıma bezeli çaydanlık türü kaplar, monokrom ve polikrom Aras Boyalıları. Trialeti Kültürü etkisinin görüldüğü merkezde, çömleklerin boyunları genellikle dikine dalgalı hat gruplarıyla, omuz kısımları ise uçları damla motifleriyle biten iç içe üçgenlerle bezenmiştir. Çanaklar yuvarlak gövdeli ve içe dönük ağız kenarlıdır. Polikrom tek çömlek ise içleri kafes bezemeli ile doldurulmuş uçları yukarı doğru olan üçgenlerle bezenmiştir⁵⁵. Bu merkezin monokrom örnekleri Urmiye Havzası, Van Gölü çevresi, Kafkas Dağları'nın kuzey etekleri ve Mil- Muğan Düzlekleri ile çevrelenmiş bir bölgede de görülmektedir⁵⁶.

Bk. Lev. IV-20

⁵³ Özfiat 2001b: 46, Bahşaliev 2006: 132, Seyidov-Baxşaliev 2013: 10.

⁵⁴ Özfiat 2001b: 46-47.

⁵⁵ Özfiat 2001b: 47.

⁵⁶ Seyidov-Baxşaliev 2013: 31.

3.3.4.2 Ezneburd Nekropolü

Ezneburd Nekropolü, Nahçıvan'ın Bebek Bölgesi'nde Nahçıvan kentinin 38 km. kadar kuzeybatısında Ezneburd köyü yakınlarındaki kurganlardan oluşan bir nekropol alanıdır. 1963 yılında tarım sırasında tahrip edilen üç kurgan ile tanınmıştır. Nekropol alanında, genel olarak dikdörtgen planlı mezarlardan oluşan küçük kurganlar bulunmaktadır. Mezar hediyeleri arasında, tunç hançerler, mızrak uçları ok uçları, iğneler ve deniz kabuğundan boncuklar tespit edilmiştir. Kronoloji için Sidov ve Bakhşaliev M.Ö. 2100 ile 1900 tarihlerini önerirken Aliev M.Ö. 18-17. yüzyıl tarihlerini önermektedir.

Bu nekropol alanındaki kurgan keramikleri, siyah açkılı mallar, monokrom boyalılar ve boyasızlar olmak üzere üç türden oluşmaktadır. Monokrom boyalı keramiklerden çömleklerin boyun kısımlarında dik dalgalı hat grupları ile bunlardan sarkan dalgalı hatlarda taralı ve uçlarında damga motifi bulunan üçgenler, çanaklarda ise içe dönük ağızlı ve ağızdan sarkan tek merkeze bağlı (konsantrik) yarım daire dizisi bulunmaktadır. Bu özellikler Trialeti özelliklerini çağrıştırmaktadır. **Bk. Lev. IV-21**

3.3.4.3 Şahtahtı Kalesi ve Nekropolü

Bu merkezde 1936 yılında A. K. Alekberov küçük bir kazı yapmıştır. 3 m. kalınlığında bir tabakaya ulaşmıştır. 1979- 1981 yılları arasında, 100 m² bir alanda daha geniş ölçekli kazılar yapılmıştır⁵⁷. Şahtahtı, Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'ndeki Nahçıvan Kenti'nin 32 km. kuzeybatısında ve Şerur Bölgesi'nde bulunmaktadır. Burası esasen bir yerleşim ve nekropoller alanıdır. Burada bulunan kale, yöre halkı tarafından Gâvur Kale olarak adlandırılmaktadır⁵⁸. Kale, Aras Vadisi'nde yer almakta ve civarında iki tane nekropol alanı bulunmaktadır. Kalenin doğusunda bulunan I no'lu nekropol, ortalama 5 hektarlık bir alandan oluşmaktadır. Güneybatıda bulunan II no'lu nekropol ise ortalama 3 hektarlık bir alandan oluşmaktadır. Gâvur Kale ise 2 hektarlık bir alandan oluşmaktadır⁵⁹. Kalenin çevresi Orta Tunç Çağı'nda savunma sur duvarları ile çevrelenmiştir. Surlarda kullanılan taşlar dikdörtgen biçimli kalkerlerdir. Taşlar arasında birleştirici malzeme olarak çamur kullanılmıştır. Gâvur Kale Orta Tunç Çağı kale tipolojisi açısından son derece

⁵⁷ Bahşaliev 2006: 125.

⁵⁸ Belli-Bahşaliev 2001: 18- 19.

⁵⁹ Özfirat 2001b: 48.

önemli bir kaledir⁶⁰. Kale ayrıca kuzey- güney doğrultu olup dikdörtgen planlıdır. Savunma duvarının uzunluğu 20 metre, genişliği 2-3 metre ve yüksekliği 1,2 metredir⁶¹.

Nekropollerde bulunan mezarlar, artık Orta Tunç Çağı için belirleyici mezar tipi olan taş sandık gömü şeklinde olup üzerleri taş veya toprak ile yükseltilmiştir. Bu açıdan birer küçük kurganı andırmaktadırlar⁶². Bu sandık mezarların etrafı genellikle daire veya elips şeklinde taşlarla çevrelenmiştir. Kromlek benzeri bu mezar yapılarının içinde bulunan cesetler genellikle yakılmış ve külleri bir urneye konmuştur⁶³. Kalede bulunan keramikler, kazıma tekniğiyle yapılan siyah açıkli mallar ve monokrom türünde boyalılardan oluşmaktadır⁶⁴. Nekropol alın için tarihlleme şu şekilde belirtilmiştir. I. evre M.Ö. 2300-1900, II. evre birinci aşama 1900- 1800 II. evre ikinci aşama 1800-177 ve III. Evre 1600-1300

Nekropol alanı keramikleri bu tarihllemeye bağlı olarak şu şekilde tanımlanmıştır. I. evre monokrom boyalıdır. Bunlar form olarak boyunsuz çömlek ve çanaklardan oluşmaktadır. Sevan- Üzerlik ve Tazekent motiflerine sahip olan keramikler üzerinde, içi paralel hatlarla süslenmiş taralı üçgenler ve kelebek motifleri bulunmaktadır.

II. evrede polikrom boyalı ve benzeri boyasız keramikler bulunmaktadır. Bu evrenin kendi içinde iki evreden geçtiği kabul edilmektedir. İlk aşamaya ait olan keramik grubundaki çanak ve çömleklerde, kiremit astarın üzerine gödenin üst kısmına yapılmış açık krem bir astar uygulaması vardır. Bu astar üzerine bazen monokrom bazen polikrom bezemeler bulunmaktadır. Motifler kafesle taranmış, ya da dörde ayrılmış olan yüzey ayrı renklerde boyanmış baklava motiflerine sahiptir. İkinci bölümde bulunan motifler kırmızı ve siyah renklerde yapılmış olup, önceki gruba benzemekle birlikte işçilik olarak daha kaliteli bir mal grubunu oluştururlar. Keramikler üzerinde yatay dalgali hatlarla doldurulmuş dik, kalın bandlar ve dörde bölünmüş baklavalara ile ortası noktalı küçük baklavalara dolu üçgenlerle bezenmişlerdir.

⁶⁰ Belli-Bahşaliyev 2001: 19.

⁶¹ Bahşaliyev 2006: 125.

⁶² Özfırat 2001b: 49, Belli-Bahşaliyev 2001: 19.

⁶³ Bahşaliyev 2001: 19.

⁶⁴ Bahşaliyev 2006: 125.

II. evrede bulunan keramiklerin çanak ve çömlekleri boz renkli ve boyasızdır. Sadece bir tane polikrom boyalı bulunmaktadır. Bu boyalı kap, kafes taramalı ve üçgen baklava sıralarıyla bezemelidir⁶⁵. Benzer motif ve bezemeler çalışmamız içinde bahsi daha önce de geçtiği üzere, Iğdır ve Kars- Ani bölgesi monokrom Aras Boyalıları üzerinde de bulunmaktadır. **Bk. Lev. IV-22**

3.3.4.4 Kızılbank Höyüğü ve Nekropolü

Kızılbank Höyüğü ve Nekropol alanı, Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'ne bağlı Nahçıvan kentinin 18 km. güneyinde bulunan Bebek ilçesine bağlı Tazekent Köyü'ne yakın bir yerdedir. Bu yerleşim yeri, Aras Nehri'nin sol kıyısı kenarında konglomera bir kayalık üzerinde bulunan höyük ve onun kuzey ile kuzeydoğu eteklerindeki nekropol alanından oluşmaktadır⁶⁶. Höyüğün konumlandığı konglomera kayalık Zengezur sıradağlarının, Aras Vadisi ile buluştuğu batıdaki son ucudur. Arazinin renginden dolayı, bölgenin ismine hak arasında Kızıl Burun ya da Kızıl Boğaz denilmektedir. Höyüğün güneybatısından Aras Nehri geçmektedir. Höyüğün batısında ise verimli tarım alanları bulunmaktadır. Kızılbank Nekropolü, höyüğün eteklerinden Aras Nehri'ne kadar yayılan geniş bir alanı kapsamaktadır⁶⁷.

Bölgenin bilim insanlarınca tanınması 1895 yılında yapılan kaçak nekropol kazılarında sonra olmuştur. 1896 yılında N.V. Fiyodorov bu bölgede ilk kazıyı gerçekleştiren bilim insanıdır. Bu ilk kazı sırasında monokrom ve polikrom Aras Boyalıları'nın çıktığı rapor edilmişse de Rusya'ya taşınan keramikler hakkında bir bilgiye ulaşılamamıştır⁶⁸. 1904 yılında E. A. Lalayan tarafından küçük bir kazı yapılmıştır⁶⁹. 1926 yılında ise İ.İ. Meşşaninov ve A.A. Miller tarafından başlatılan kazılar sırasında, eski mezarların temizliği ile birlikte yeni üç tane mezar kazısı yapılmıştır. Taş sandık türü mezar geleneğinin bu nekropol alanında da görülmektedir. Bu mezarlar Şahtahtı mezarları ile büyük benzerlik göstermektedir⁷⁰.

1969 yılında O.H. Habibullayev ile A.H. Aliyev tarafından gerçekleştirilen kazılarda höyüğün Orta ve Son Tunç Çağı'na tarihlenen tabakalarının kalınlığının 2 m. olduğu

⁶⁵ Özfirat 2001b: 50.

⁶⁶ Özfirat 2001b: 55.

⁶⁷ Belli- Bahşaliyev 2001: 20.

⁶⁸ Özfirat 2001b: 55, Belli-Bahşaliyev 2001: 21.

⁶⁹ Özfirat 2001b: 55.

⁷⁰ Bahşaliyev 2006: 127.

tespit edilmiştir⁷¹. Yapılar dörtgen ve oval planlıdır. Taş ve kil ile yapılmışlardır. Burası Orta Tunç Çağı'nda önemli bir üretim merkezi görüntüsü vermektedir. Nekropol ve höyük alanında tespiti yapılan monokrom ve polikrom Aras Boyalıları, bu yerleşim yerinde, yaşamın ikinci binyıl başlarında kesintiye uğramadan Demir Çağı'na kadar sürdüğü bilgisini ortaya çıkarmıştır⁷². **Bk. Lev. IV-23**

3.3.4.5 I. Kültepe Höyüğü

Kültepe Höyüğü, Nahçıvan kentinin 10 km. kuzeydoğusunda Bebek ilçesine bağlı aynı isimli köyün içinde bulunmaktadır. Nahçıvan'da bulunan önemli yerleşim yerlerinden biridir. 100x150 m. büyüklüğünde ve 20 m. yüksekliğinde olan höyük aynı zamanda deniz seviyesinden 920 metre yüksektedir. Veli Bahşaliyev bu höyüğün Kalkolitik Çağ'dan itibaren gelişmiş bir ekonomiye sahip olduğunu ancak izole olmadığını çevre kültür bölgeleriyle ilişkili olduğunu belirtmektedir⁷³.

Kalkolitik Çağ sonrasında höyük, Erken Demir Çağı'na kadar kullanılmıştır. Çalışma konumuz olan Orta ve Son Tunç Çağı tabakaları 2 m. kalınlığında tespit edilmiştir⁷⁴. Orta ve Son Tunç Çağı tabakalarının bulunduğu mimari yapılarda, önceki dönemden farklı gelişmelerin kaydedildiği görülmektedir. Bu tabakada dikdörtgen planlı taş temelli kerpiç bloklular bulunmuştur⁷⁵. Evlerin döşemelerinde kil kullanılmıştır. Bazı bölümlerde ise taş döşeme tercih edilmiştir. O.H. Habibullayev bu taş döşemeli bölümün ambar olabileceğini belirtmiştir. Orta ve Son Tunç Çağı tabakasında tespiti yapılan keramikler Habibullayev tarafından üç gruba ayrılmıştır. Bunlar monokrom boyalıları, polikrom boyalıları ve monokrom- polikrom boyalılarıdır⁷⁶. Üçüncü grupta içinde çaydanlık türü kaplarda bulunmaktadır⁷⁷. Polikrom boyalıları ağırlıktadır⁷⁸. Bu tabaka üzerinde bulunan Erken Demir Çağı tabakasında ise bu dönem ile karakterize edilen yivli keramiklerle beraber, bej zemin üzerine renkli hatlarla bezemeli boyalılarında tespiti yapılmıştır⁷⁹. Kültepe I Höyüğü, hem Igdır bölgesine olan yakınlığı hem iklimsel ve coğrafi şartlarının benzerliğinden dolayı önemli bir

⁷¹ Özfirat 2001b: 55.

⁷² Bahşaliyev 2006: 127.

⁷³ Bahşaliyev 1997: 19.

⁷⁴ Bahşaliyev 1997: 2, Belli-Bahşaliyev 2001: 14.

⁷⁵ Özfirat 2001b: 51.

⁷⁶ Bahşaliyev 2006: 120.

⁷⁷ Belli-Bahşaliyev 2001: 14.

⁷⁸ Bahşaliyev 2006: 120.

⁷⁹ Belli-Bahşaliyev 2001: 15.

merkezdır. Bu yerleşme yerinde yapılan arkeolojik kazılar sonucu elde edilen bilgilere göre, yerleşme yeri Kalkolitik Çağ'dan itibaren yerleşime sahne olmaya başlayan tarımcı toplumların varlığını ortaya çıkarmıştır.

Bu durum, Kalkolitik Çağ tabakası üzerinde bulunan Erken Tunç Çağı tabakasında temsil edilmiş olan Erken Transkafkasya Kültürü ile ilişkili görülmektedir. Nahçıvan kentinde bulunan I. Kültepe Höyüğü aynı zamanda kesintisiz bir yaşamın varlığını ortaya koyması ve Orta ve Son Tunç tabakalarının mimari yapılarla birlikte tespit edilmiş olmasından dolayı da önemli bir yerleşme yeridir. **Bk. Lev. IV-24**

3.3.4.6 II. Kültepe Höyüğü

Bu höyük de yine Nahçıvan kenti sınırlarında ve aynı zamanda I. Kültepe Höyüğü'nün 5 km. kuzeyinde bulunmaktadır. Deniz seviyesinden 1100 metre yükseklikte olup, 3 hektarlık bir alana yayılmıştır. Cehri Çayı ile Nahçıvan Çayı'nın birleştiği yerin hemen kuzeyinde yer alan höyük su kaynakları ve verimli tarım alanlarına sahip olması açısından önemli bir yerleşmedir⁸⁰. O.H. Habibullayev ve V.H. Aliyev tarafından yapılan arkeolojik kazılarla, Erken Transkafkasya tabakası ile birlikte Orta ve Son Tunç ile Erken Demir Çağı tabakalarının varlığı tespit edilmiştir. Höyük çevresinde çevresi surlarla çevrili bulunan iç kalenin varlığı buranın önemli bir yönetim merkezi olduğuna işaret etmektedir⁸¹.

I. Kültepe Höyüğü'nde olduğu gibi Orta ve Son Tunç Çağı tabakasının varlığı ve bunun güçlü mimari yapılarla temsil edilmesi dönemin aydınlatılması açısından son derece önemlidir. Keza bu verilere şu an için Doğu Anadolu'da ulaşamamıştır. Burada tam bir şehir yerleşmesinden bahsedilebilir. Çünkü sosyal hayata yönelik hemen hemen her türlü mimari kalıntı ile birçok arkeolojik veriye ulaşılmıştır. Orta Tunç Çağı ile ilişkilendirilen sur duvarının uzunluğu 35 m. uzunluğunda olup genişliği 2-2,5 m. arasında değişmektedir. Duvarın yüksekliği 1,5 m olarak tespit edilmiştir⁸². İç kale duvarına dört köşeli kuleler eklenerek sağlamlaştırma çalışmaları yapılmıştır. Bu bölümde taş döşemeli bir sokak da bulunmuştur. Kare planlı konutlar bu sokağa konumlandırılmıştır. Taş temelli kerpiç duvarlara sahiptirler⁸³. II. Kültepe

⁸⁰ Belli-Sevin 1999: 16.

⁸¹ Belli-Bahşaliyev 2001: 17.

⁸² Bahşaliyev 2006. 120.

⁸³ Belli-Bahşaliyev 2001: 17.

‘de tespiti yapılan maden atölyesi de bu yerleşmenin önemini gözler önüne sermektedir⁸⁴.

Orta Tunç Çağı’na tarihlenen tabakanın II. evresinde kalenin yeniden inşa edildiği görülmektedir. Bu bölümde tespiti yapılan 50 m² dörtgen bir alan, Aliev tarafından tapınak olarak tanımlanmaktadır. Orta Tunç Çağı tabakası çeşitli evrelerle birlikte M.Ö. 2000-1900 ile 1500-1400 tarihleri arasına tarihlenmektedir. II. Kültepe’nin keramik repertuarı dört gruba ayrılmıştır. Siyah ve kahve- kiremit düz parçalar, siyah açkılı kazıma bezemeliler, monokrom boyalıları ve polikrom boyalıları. Özfirat bu höyükte 1996 yılında yaptığı yüzey araştırmasından elde ettiği tespitlerle, burada bulunduğu konsantrik yarım daireli bezemeli monokromları Trialeti Kültürü ile ilişkilendirmiştir. Konsantrik yani tek merkeze bağlı ağız kenarında uygulanan iç içe yarım daire bezemeleri bölgemizde özellikle Ani ve Iğdır’daki çanak grubu keramiklerde de sık rastlanan bezemelerdir. Bu bezemeler tamamen tek renk olup, bezemeler sadece siyah renkte yapılmaktadır⁸⁵. Aynı höyükte 1999-2001 yılları arasında Oktay Belli, Veli Sevin ve Veli Bahşaliyev gibi bilim insanları da araştırmalarda bulunmuşlardır. Hocalarımız araştırmalar sınırlı bilgilerin bulunduğu bölge ile alakalı önemli çalışmalarıdır⁸⁶. **Bk. Lev. IV-25**

3.3.4.7 Yaycı Nekropolü

Son yıllarda Nahçıvan arkeolojisi ile ilgili bilimsel çalışmaların da sayısı giderek artmaktadır. 2011 yılında Yaycı Nekropolü’nde yapılan araştırmalarda yeni eserler ortaya çıkmıştır. Yaycı Nekropolü, Nahçıvan kentinin Şeror Yaylısı Aşağı Yaycı Köyü’nün kuzeyinde bulunmaktadır⁸⁷. Küp olarak adlandırılan keramiklerin hepsi çömlek formundadır. Bu çömlekler yeni açılan mezarlarda tespit edilmiştir. Bölge ve incelediğimiz dönem ve temsil ettiği kültür için karakteristik olan taş sandık türü mezarlar bu yerleşim yerinde de tespit edilmiştir. Keramik bezemeleri alışılmış olan kafes üçgen ve kelebek motiflerinden oluşmaktadır⁸⁸. Yaycı Nekropolü’nde nadir

⁸⁴ Bahşaliyev 1997: 23-28.

⁸⁵ Özfirat 2001b: 54.

⁸⁶ Nahçıvan’da Arkeolojik Araştırmalar, Oktay Belli- Veli Sevin, Nahçıvan Bölgesi’nde Orta ve Son Tunç Çağı Boya Bezemeli Çanak Çömlek Kültürü, Oktay Belli-Veli Bahşaliyev 2001.

⁸⁷ Quliyeva 2014: 54.

⁸⁸ Quliyeva 2012: 73.

olmakla birlikte varlığı daha öncede bilinen monokrom boyalı keramik üzerinde su kuşları bezenmiştir⁸⁹. **Bk. Lev. IV-26**

3.3.4.8 Çalhankale Kalesi ve Kurganları

Nahçıvan şehrinin 30 km. kuzeybatısında bulunmaktadır. Kangerli Bölgesi'nde yer alan Çalhankale kenti yakınlarındadır. V.H. Aliyev tarafından incelenen nekropol alanında 1-2 ve 3 no'lu kurganlarda hem gri ve hem de monokrom boyalı keramiklere ulaşılmıştır. Ancak 4 numaralı kurganda sadece siyah açıkli keramiklere ulaşılmıştır. Tarihleme elde edilen bilgiler ışığında M.Ö. 18- 17. yüzyıllar arasına yapılmıştır⁹⁰. Kalede ise Oktay Belli ve Veli Sevin tarafından 1998 yılında araştırma yapılmıştır⁹¹. **Bk. Lev. IV-27**

3.3.4.9 Nahçıvan Nekropolü

Nahçıvan şehrinin kuzeyinde Nahçıvan- Şahbuz şose yolunun sol tarafında bulunmaktadır. V. A. Aliyev bu bölgede araştırmalarda bulunmuştur. Mezarlar toprağa açılmış ve dörtgen formlardadır. Kuzey-Güney ve Doğu-Batı doğrultuludurlar. Burada tahrip edilmiş mezarlardan, siyah ve gri keramikler ile monokrom boyalı keramiklere ulaşılmıştır. Tunç bilezik ve yüzük diğer buluntular arasındadır. Elde edilen materyallere göre nekropol alanı, 17- 15. yüzyıllara tarihlenmiştir⁹². **Bk. Lev. IV-28**

3.3.4.10 Sarıdere Yerleşmesi ve Nekropolü

Sarıdere yerleşim yeri ve nekropolü, Şahbuz Bölgesi'nde bulunmaktadır. Kızıl Kışlak kentinin güneybatısında Küçüksuyun sağ sahiline konumlanmıştır. 1500 m² bir alanı kapsamaktadır. Tabaka tespitinin yapılmadığı yerleşim yerindeki yüzey araştırması sırasında Orta Tunç Çağı için monokrom boyalı keramikler kayıt altına alınmıştır. Buraya çok yakın mesafede üç nekropol alanı tespit edilmiştir. Bunlardan biri Orta Tunç Çağı'na tarihlenmiştir⁹³. **Bk. Lev. IV-29**

⁸⁹ Quliyeva 2012: 57.

⁹⁰ Bahşaliyev 2006: 138.

⁹¹ Belli-Sevin: 1999: 17-22.

⁹² Bahşaliyev 2006: 136-138.

⁹³ Bahşaliyev 2006: 133.

3.3.4.11 Kükü Yerleşmesi ve Nekropolü

Nahçıvan bölgesinde aynı isimli şehrin yakınından geçen Küçükçay'ın sağ sahilinde bulunan yerleşme nal şeklinde iki tepeye yayılmıştır. Bölgede yapılan araştırmalarda gri ve monokrom boyalı keramikler ile emek aletleri tespit edilmiştir. Nekropol alanı buranın güneydoğusunda bulunmaktadır. Buradaki mezar tipleri kurgan görünümündedir. Dörtgen toprağa açılmış mezarların yükseltisi toprak ile yapılmıştır. V. Bahşaliyev, burada iki mezarı inceleme fırsatı bulmuştur. Mezarlardan ilkinde, siyah açık kıl kazıma ve çizgi bezemeli keramikler ile monokrom boyalı keramik varlığını kayıt etmiştir. İkinci mezarda ise bir öküz iskeleti ile gri keramiklere ulaşılmıştır. Ancak mezarların ikisinde de insan iskeletine rastlanmamıştır. Mezarlar için tarihleme M.Ö. 3. binyılın sonları ile 2. binyılın başlarına yapılmıştır⁹⁴. **Bk. Lev. IV-30**

3.3.4.12 Kerki Yerleşmesi ve Nekropolü

Nahçıvan'da bulunan Sadarek Bölgesi Kerki kentinin güneyinde yer almaktadır. Tejkar Dağı'nda kurulmuş bir yerleşmedir. Burada kabaca yontulmuş iri kaya parçalarından yapılmış duvar kalıntıları tespit edilmiştir. Yüzey araştırması sırasında Orta Tunç Çağı için karakteristik özellik taşıyan monokrom boyalı keramik verisine ulaşılmıştır. Nekropol alanı ise yerleşmenin hemen yakınında yer almaktadır. Burada bulunan mezarlar da Orta Tunç Çağı için karakteristik olan taş sandık türü mezarlardır. Bazı mezarların etrafı kromeklidir. Mezarların üzerleri iri sal taşları ile kapatılmıştır. Tahrip edilen mezarlarda da monokrom boyalı keramikler tespit edilmiştir⁹⁵. **Bk. Lev. IV-31**

3.3.4.13 Mehecir Yerleşmesi ve Nekropolü

Mehecir yerleşmesi ve yakınında bulunan nekropol alanı, Nahçıvan Kenti'nin 30 km. kuzeydoğusunda bulunmaktadır. Culfa Bölgesi'nde aynı isimli şehirde bulunan yerleşmede yapılan yüzey araştırması sırasında mimari kalıntılar ve boyalı keramik verisine ulaşılmıştır. Aynı yerde emek aletlerinin varlığı da tespit edilmiştir. Yerleşmenin 3 m. kalınlığında olduğu belirtilmektedir. Nekropol alanında bulunan

⁹⁴ Bahşaliyev 2006: 132-133.

⁹⁵ Bahşaliyev 2006: 133.

mezarlar oval şekilde toprağa açılmış mezarlar olup içlerinde monokrom boyalılar tespit edilmiştir⁹⁶. **Bk. Lev. IV-32**

3.3.4.14 Kuyuludağ Yerleşmesi

Nahçıvan Bebek Bölgesi Mezra Kenti kuzeyinde bulunmaktadır. Bu yaşayış yeri Hündür Dağı'nın eteğine kurulmuştur. 1999 yılında Veli Bahşaliyev tarafından yapılan araştırma gezisi sırasında tespiti yapılan yerleşme yerinde monokrom keramiklerin varlığı kayıt edilmiştir. Ancak tabaka verisine ulaşamamıştır. Nahçıvan Bölgesi'nde Oğlankale, Kulaklıtepe, Kalacık, Kazancı gibi merkezlerde de az oranda Orta Tunç Çağı keramik verilerine ulaşılmıştır⁹⁷. **Bk. Lev. IV-33**

⁹⁶ Bahşaliyev 2006: 132.

⁹⁷ Bahşaliyev 2006: 133.

3.3.5. Kuzeybatı İran Bölgesi Merkezleri

3.3.5.1 Haftavantepe

Haftavantepe, Urmiye Gölü'nün güneybatısında bulunmaktadır. Selmas Ovası'nda yer almaktadır. 1968- 1978 yılları arasında Ç. Burney tarafından yapılan kazılar sonrasında 8 tabaka tespit edilmiştir. VI. Tabaka Orta Tunç Çağı'na tarihlenmiş ve VI C, Erken VI B ve Son VI B olmak üzere üç bölüme ayrılmıştır.

VI C tabakası hemen İlk Tunç Çağı tabakası üzerinde bulunmaktadır. Kalınlığı 1 metredir. C¹⁴ tarihlemesine göre, VI C tabakası M.Ö. 2200- 2000, Erken VI B tabakası M.Ö. 1900- 1550 ve Son VI B tabakası M.Ö. 1600- 1450 tarihlerine aittir⁹⁸.

Bk. Lev. IV-34

3.3.5.2 Kordlartepe

Kordlartepe, Urmiye Gölü'nün batısında ve aynı isimli köyün kuzeyinde bulunmaktadır. 225 metre çapında olan höyüğü yüksekliği 16 metredir. 1972-74 yılları arasında K. Kromer başkanlığındaki bir ekip tarafından kazılmıştır⁹⁹. **Bk. Lev. IV-35**

3.3.5.3 Kul Tepe (Hadishahr) Höyük

Kul Tepe, Aras Nehri'nin 10 km. güneyinde bulunan Hadişehir'in yakınındadır. 6 hektara yayılmış olan höyük, çevresinden 16 metre yüksekliktedir. Kambakhsh Fard öncülüğünde yapılan bir araştırma kapsamında 1968 yılında tespit edilmiştir. Höyüğün doğu tarafındaki açmalarda Orta ve Son Tunç Çağı tabakasına ulaşılmıştır¹⁰⁰. Höyüğün genel stratigrafisi şöyledir. Kalkolitik Çağ ile birlikte yerleşmeye sahne olan Höyüğün V. tabakası Kura- Aras (Erken Transkafkasya), 3700-3600, 3200-3100 tarihlerine, Höyüğün IV. tabakası Kura- Aras II, III periyodu, ise 3200-3100, 2300-2200 tarihlerine yerleştirilmiştir. Kul Tepe Höyük III. tabakası Orta Tunç Çağı (Urmia Ware) 2. binyılın ilk yarısına yerleştirilmiştir¹⁰¹. **Bk. Lev. IV-36**

⁹⁸ Bahşaliyev 2006: 138- 142.

⁹⁹ Özfırat 2001b: 64.

¹⁰⁰ Abedi vd. 2014: 33.

¹⁰¹ Abedi vd. 2014: 37.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ORTA VE SON TUNÇ ÇAĞI KERAMİKLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

4.1 Orta Tunç Çağı Keramikleri

4.1.1 Siyah Açıklı Keramikler

Şimdiye kadar yapılan araştırmalar ışığında Orta Aras Havzası Orta Tunç Çağı keramikler iki ana bölüme ayrılmaktadır. Monokrom Boyalılar ve Polikrom Boyalılar¹. Son yıllarda yapılan araştırmalar göstermektedir ki, Orta Tunç Çağı keramik tipolojisi içine siyah açıklı baskı ve tarak bezemeli keramiklerin de dâhil edilmesi gerekmektedir. Bu malzeme grubu da tıpkı monokrom boyalıları kadar yaygın, onlarla aynı tabaklarda veya nekropollerde bulunmaktadırlar². Özfirat, bir değerlendirmesinde Orta Tunç Çağı keramiklerini kahve- kiremit açıklılar ile siyah açıklılar olarak iki gruba ayırmış ve boyalı keramikleri kahve- kiremit açıklılar grubuna dâhil etmiştir³. Siyah açıklı keramiklerin esasen Erken Transkafkasya Kültürü'nün son aşamalarında ortaya çıktığı ancak gelenek olarak Aras Boyalıları Kültürü içinde kullanılmaya devam ettiği anlaşılmaktadır. Gürcistan, Nahçıvan, Urmiye Havzası ve Doğu Anadolu Bölgeleri'nde genel olarak yaygın bir kullanımı vardır⁴. Tarak, baskı ve çizgi bezemeli olan bu keramiklerin ağız kenarlarında bazen bir veya iki çizgi de olabilmektedir. **Bk. Levha III-1.** Bu keramiklerin İlk Tunç Çağı, Erken Transkafkasya Kültürü geleneğinin devamı olduğu da düşünülmektedir⁵.

4.1.2 Monokrom Aras Boyalıları

Orta Tunç Çağı'nın en belirgin keramik çeşitlerinden biri monokrom Aras Boyalıları, birkaç alt grupta incelenebilir. İlk grup keramikler, I. Kültepe, II. Kültepe, Yayı ve Kerki merkezlerinin verilerine göre tespiti yapılan çanak, çömlek ve vazo türü keramiklerdir. Ortak noktaları çömlekçi çarklarında yapılmış olmalarıdır. Keramikler üzerinde, bezemelerin kaba ve özensiz olduğu görülmektedir. Bezemeler koyu renkte ve düz ya da dalgalı kalın çizgilerle yapılmaktadır. Dışa yuvarlatılmış ağızlı,

¹ Belli-Bahşaliyev 2001: 32.

² Özfirat 2003: 18, Özfirat 2007a: 8, Özfirat 2007b: 200, Özfirat 2008: 348, Özfirat 2011: 157.

³ Özfirat 2007: 200.

⁴ Bahşaliyev 2006: 171.

⁵ Halilov 2013: 205.

yumurta gövdeli çanaklar ilk evre için karakteristik özellik gösteren bu dalgalı çizgilerle bezenmiştir. II. Kültepe Höyüğü'nün tabakalanmasına bağlı olarak ikinci evre keramikleri daha ince çizgilerle bezenmiştir. Bu keramikler, büyük kap ve küplerden oluşmaktadır. Dalgalı ve düz çizgiler uygulanan bezeme türlerindendir. Bezemeler kiremit astar üzerine siyah boya ile yapılmışlardır. Bu evrenin ardından daha iyi açıklanmış konsantrik, üçgen, kafes bezemeli yeni bir tarz ortaya çıkmıştır⁶. Iğdır'dan satın alma yolu ile Kars Müzesi'ne kazandırılan ve inceleme fırsatı bulduğumuz keramikler içinde yer alan çanak, çömlek ve vazolar bu gruba girmektedir⁷. **Bk. Tab. 01-10.** Bu dönem keramikleri, Yayıcı, Kerki ve Şahtahtı gibi merkezlerde de tespit edilmişlerdir. **Bk. Ek. 15.** Bununla birlikte Kars Ani Nekropolü aracılığı ile Kars Müzesi'ne getirilen keramiklerin de bu gruba dâhildirler. **Bk. Lev. I- 1.2.3.4.** Kanımızca bahsi geçen üçüncü evrede kültür genişlemeye başlamış ve Orta Aras Havzası'nın Kars, Iğdır, Nahçıvan bölümlerine yayılmıştır. Keza çanaklar arasındaki benzerlik şaşıracak derecededir. Bu dönemin en çok sevilen formları, dışa yuvarlatılmış ağız kenarlı, şişkin omuzlu, yuvarlak ya da yumurta gövdeli derin çanaklardır. Bu tip çanakların ağız kenarı içe doğru olan tipleri de bulunmaktadır⁸. Ahlât Müze'sinde bulunan monokrom Aras Boyalıları da bölgede yaygın olan form ve bezemelere sahiptirler. **Bk. Lev. II- 1.2.** Erzurum Müzesi'nde bulunan monokrom Aras boyalıları da benzer form ve bezemelere sahip keramiklerdir **Bk. Lev. III- 2.3.** Bunlar içinde birkaç tanesi polikromdur. **Bk. Lev. III- 4.**

4.1.3 Polikrom Boyalıları

Polikrom boya bezemeli keramiklerin ortaya çıkışı, Orta Tunç Çağı Aras Boyalıları için belirgin bir evredir. II. Kültepe Höyüğü'nde tespiti yapılan erken dönem polikrom boyalıları, bej ya da beyaz zemin üzerine siyah ve kırmızı renklerle yapılan zengin içerikli motiflerden oluşmaktadır. Başlıca motifler, düz, dalgalı çizgiler, kafesli üçgenler ve baklava dizilerinden oluşmaktadır⁹. **Bk. Ek. 16- 1.2.3.** En önemli merkezler Goytepe ve II. Kültepe Höyüğü'dür. Goytepe C tabakasına göre M.Ö. 2000-1700 tarihleri boyalı keramiklerin en erken evresini oluşturmaktadır. Kızılburun (Kızılvan) ile Şahtahtı merkezlerine göre ise M.Ö. 1900-1700 tarihleri

⁶ Belli-Bahşaliyev 2001: 35.

⁷ Yardımcıel-Toy 2014: ekler.

⁸ Belli-Bahşaliyev 2001: 34.

⁹ Belli-Bahşaliyev 2001: 38.

önerilmektedir. Bu keramiklerin en belirgin özellikleri stilize olmalarıdır. Hayvan figürleri polikromlar üzerinde oldukça yaygın bir bezeme anlayışıdır¹⁰. **Bk. Ek 23.** Ancak ender olsa da monokrom boyalı bazı keramiklerin vazo türleri üzerinde de stilize hayvan resimleri bezenmiştir¹¹. **Bk. Ek 17.**

4.2 Son Tunç Çağı Keramikleri

4.2.1 Siyah ve Kahverengi Açıklı Keramikler

Bu grup malzeme de Orta Aras Havzası ve Gürcistan bölgelerinde Doğu Anadolu Bölgesi'nde oldukça yaygın durumdadır. Esasen bu malzemenin izini Orta Tunç Çağı siyah açıklı keramiklerinde aramak gerekmektedir. Bu döneme ait keramikler içinde çanaklar önemli bir yer işgal etmektedir. Siyah ve kahverengi ve bazen kiremit renkli olan bu malzeme grubunda ağız kenarında bulunan çizgisel oluklar dikkat çekicidir ve belirleyici özelliktir. Kalın hamurlu olan çanaklarda perdahlama işlemi iyi durumdadır. Siyah açıklı olan malzemeler parlak olmayıp mat görünümlüdür. Bu keramikler Erken Demir Çağı'na kadar kullanılmışlardır. Bazen bu mal grupları Son Tunç- Erken Demir Çağı başlığı altında tarihlenmektedirler. **Bk. Ek 18- 1.2.3.4.5.6.7.**

4.2.2. Polikrom Boyalı Keramikler

Son Tunç Çağı polikrom keramikleri, iki bölüm altında incelenmektedir. Birinci gruba dâhil edilen keramiklerin bezemelerinde Orta Tunç Çağı'nın geleneksel motiflerinin kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu keramikler içinde, çanak, çömlek, yüksek kap ve çaydanlıklar bulunmaktadır. **Bk. Ek 19- 1.2.3.** Çaydanlık türü boyalıları Son Tunç Çağı için belirleyici bir ayırımdır. Bu kapların uzun akıtacakları bulunmaktadır. Ufak farklılıklarına rağmen genel olarak benzer motiflerle bezenmişlerdir. Bunların bezemeleri Orta Tunç Çağı'nda olduğu gibi ya gövdenin yalnızca merkezi bir kısmı ya da tamamı bej ya da krem renginde boyanmıştır. Çanaklar dışa yuvarlatılmış ağız kenarlı ve geniş omuzlu, dışa çekik ağız kenarlı yuvarlak gövdeli olarak alt gruplara ayrılmaktadırlar. Bununla birlikte ağız kenarı iki taraftan içe doğru bastırılmış fazla derin olmayan çanaklarda bulunmaktadır¹².

İkinci gruba giren keramiklerde kırmızı boya kullanımının arttığı ve genel olarak siyah boya kullanımının ortadan kalktığı görülmektedir. En sevilen formlar konik gövdeli

¹⁰ Bahşaliyev 2006: 176, Belli-Bahşaliyev 2001: 38-40.

¹¹ Belli-Bahşaliyev 2001: ekler.

¹² Belli-Bahşaliyev 2001: 44-47.

tabaklar ve çaydanlıklardır. Çanaklar iki alt gruba ayrılmaktadır. İlk grupta ağız kenarı düz ve yuvarlak gövdeli olanlar bulunmaktadır. Bu malzemenin örnekleri II. Kültepe ve Şahtahtı Nekropolü'nden elde edilmiştir. Bej ya da portakal renkli astar üzerine kalın bant uygulamasına sahiptirler. Çanakların diğerleri için örnekler Kızılvank ve yine Şahtahtı Nekropolü'nden elde edilmiştir. Burada bulunan çanaklar konik gövdeli ve ağız kenarları bazen yuvarlatılmış bazen ise düz yapılmıştır¹³. Bunların bazılarında ip delikli tutamak bulunmaktadır. Bantlarla yapılan düz çizgi motifler, kabın alt ve dış kısmından tüm gövdeye yayılmaktadır. Çaydanlık türü boyalıdır B. Braun tarafından M.Ö. 1500 yıllarına tarihlenmiştir. Şahtahtı'ndan elde edilen malzemelere göre O.H. Habibullayev ile V.H. Aliyev 1500-1400 tarihlerini önermektedir. Haftavantepe VI B tabakası bu malzeme için 1600-1450 tarihlerini vermektedir. C14 verilerine göre elde edilen bu sonuçların aslında benzer olduğu kalibre farkı göz önüne alındığında ortalama 1600- 1400 tarihleri bu malzemelerin başlangıcı için ortak bir tarihtir¹⁴. **Bk. Ek 20- 1.2.3.4.** Muş Bölgesi'nden Erzurum Müzesi'ne kazandırılan polikrom boyalıları bu gruba girmektedir. Ancak bunların alışılmışın dışında iri çanak ve küp modelleri de bulunmaktadır. **Bk. Lev. III- 5.6.7.8.**

¹³ Belli-Bahşaliyev 2001. 47-48.

¹⁴ Bahşaliyev 2006: 176.

GENEL DEĞERLENDİRME ve SONUÇ

Orta Aras Havzası ile sınırladığımız tez çalışmamız, Doğu Anadolu Bölgesi'nin Kars ve Iğdır illeri, Kuzeybatı ve Batı Ermenistan ile Nahçıvan ve Kuzeybatı İran bölgelerini kapsamıştır. Bu ayırım coğrafi, kültürel ilişkiler ve arkeolojik materyalleri göre belirlenmiştir. Havzaya Ağrı Dağı'nın batı tarafında bulunan Doğubayazıt Ovası'ndaki birkaç merkez de bu yüzden dâhil edilmiştir. Orta Aras Havzası'nda İlk Tunç Çağı'nda etkili olan Erken Transkafkasya Kültürü, Orta ve Son Tunç Çağı, Aras Boyalıları Kültürü'ne göre daha belirgindir. Orta ve Son Tunç Çağı'nda, Orta Aras Havzası'nda Aras Nehri ve Arpaçay (Akhuriyan) Nehri'ne göre Aras Boyalıları Kültürü'nün farklılık gösterdiği görülmektedir. Orta ve Son Tunç Çağı verilerinin Doğu Anadolu Bölgesi'nde Nahçıvan, Ermenistan ve Kuzeybatı İran'a göre zayıf olması en temel sorunlardan biridir. Kars ve Iğdır ağırlıklı olarak Van Gölü Havzası'nda da tabakalı bir yerleşme kazısının olmaması veya böyle bir merkezin tespit edilememesi, Doğu Anadolu Bölgesi'nin Nahçıvan, Ermenistan ve Kuzeybatı İran ile karşılaştırmasının yapılmasının önündeki en büyük engeldir. Van Gölü Havzası'nda bulunan Karagündüz, Dilkaya ve Tilkitepe gibi anahtar yerleşmelerde Erken Tunç Çağı, Erken Transkafkasya Kültür tabakasının üzerinde Aras Boyalıları Kültürü'ne ait boyalı keramik verisine ulaşılmasına rağmen bu buluntuların mimari tabaka ile ilişkilendirmemiş olması bu sorunun tespit noktasıdır.

Höyüklerin neredeyse Orta Demir Çağı'na (Urartu) kadar terk edilmiş olmaları burada bulunan boyalıların göçerler yolu ile buraya taşındığı ihtimalini akla getirmektedir. Bunun dışında çalışma içinde bahsi geçtiği üzere Orta ve Son Tunç Çağı verilerinin Orta Aras Havzası'nın Anadolu tarafında tespit edildiği merkezler daha çok yüksek yaylalarda bulunan nekropol alanlarıdır. Bu nekropol alanlarındaki mezarlar kurgan, alçak görünümlü kurgan şeklinde tanımlanan mezarlardır. Ancak yapısı itibariyle yeni bir geleneğin uygulamaları oldukları görülmektedir. Bu kurgan görünümlü nekropol alanlarında bulunan mezarların ise toprağa basit gömü, taş örmeli ve taş sandık şeklinde birkaç farklı çeşitte yapıldığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Orta Aras Havzası'nda Aras Boyalılarının tespit edildiği birçok merkezdeki taş sandık türü mezarların aslında İlk Tunç Çağı'ndan beri Orta Anadolu'da bile tercih edilen bir uygulama olduğu görülmektedir. Çalışmalar sırasında düzenlenen

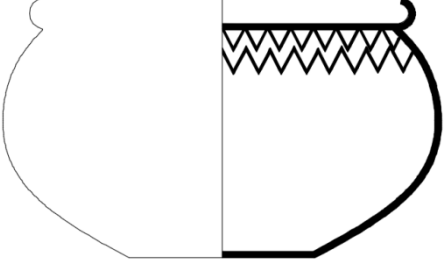
haritalardan anlaşılacağı üzere kültüre ilişkin Orta Aras Coğrafyası'nda en zayıf temsil Kars ve Iğdır bölümlerinde yer almaktadır.

Orta Aras Havzası'nın Kars ve Iğdır bölümlerinde yetersiz veriler doğrultusunda kültürün göçebe bir yayla kültürü olduğu yönündeki tespit ilk etapta tanımlayıcı olmakla birlikte bu yaygın ve sayısı oldukça fazla olan ve kurgan olarak tanımlanan nekropol alanlarına ilişkin yerleşim yerlerinin tespit edilememesi sıkıntı yaratmaktadır. Keza Nahçıvan ve Ermenistan bölümlerinde höyük yerleşmelerinin yanında yüksek dağ yerleşmeleri ve kalelerde de kültür güçlü bir şekilde kendini temsil ettirmektedir. Doğu Anadolu'daki veriler bu yönü ile Nahçıvan bölgesine uyum sağlamakla birlikte bahsi geçtiği üzere yaylalarda bulunan nekropol alanlarının yerleşmelerinin tespit edilmemesi bu sorunun en can alıcı noktalarından biridir.

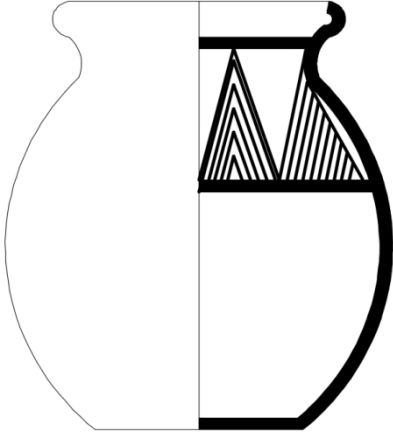
Çalışma içinde belirtildiği üzere, iklimsel bir değişikliğe bağlı olarak bu yeni göçebe veya yarı göçebe yaşam biçiminin seçilmiş olması ihtimali için, Orta Aras Havzası içinde bulunan Kars ve Iğdır illerinde aynı genellemeyi yapmak coğrafi ve iklimsel şartlar göz önüne alındığında sağlıklı bir değerlendirme olarak görülmemektedir. 2014 yılı arazi çalışmalarımız içinde de tespit ettiğimiz üzere sabah saatlerinde Iğdır Ovası'nda bulunan Deliklitaş Kalesi'nde araştırma yaparken ovada etkili olan sıcaklık ile bir gün sonra öğlen vakti uğradığımız Kars'ta bulunan Kuzeyhan Kalesi ve nekropol alanındaki rakıma bağlı soğuk hava göz önüne alınırsa bu iki bölgenin aynı iklimsel değişikliğe bağlı olarak aynı refleksleri vermiş olmaları imkânsız gibi görünmektedir. Kars il merkezinin 1768 rakımlı Iğdır il merkezinin yaklaşık 870 rakımlı olduğu göz önüne alınırsa, bu iki bölgenin iklimsel değişikliğe aynı tepkiyi vermesi beklenemez.

Batıdan doğuya doğru akan Aras Nehri'nin Kars topraklarına girdikten sonra kuzeyden güneye doğru akarak Kars-Iğdır ve Ermenistan sınırlarının birbirine en yaklaştığı yer olan Digor'a bağlı Halıkışla Köyü civarında Arpaçay Nehri ile birleşmesi coğrafi bir sınır ve ayırım oluşturmuş gibi görünmektedir. Arpaçay Nehri'nin doğu tarafı ile Iğdır'dan çıkıp Nahçıvan topraklarına girdikten sonra Aras Nehri'nin kuzey tarafı arasında kalan bölge Nahçıvan ve Ermenistan topraklarını oluşturmaktadır. Bu hali ile nehirlerle göre konumlanmış olan bu bölge ile Doğu Anadolu Bölgesi arasında ki farklılık dikkat çekicidir.

Tablo 1

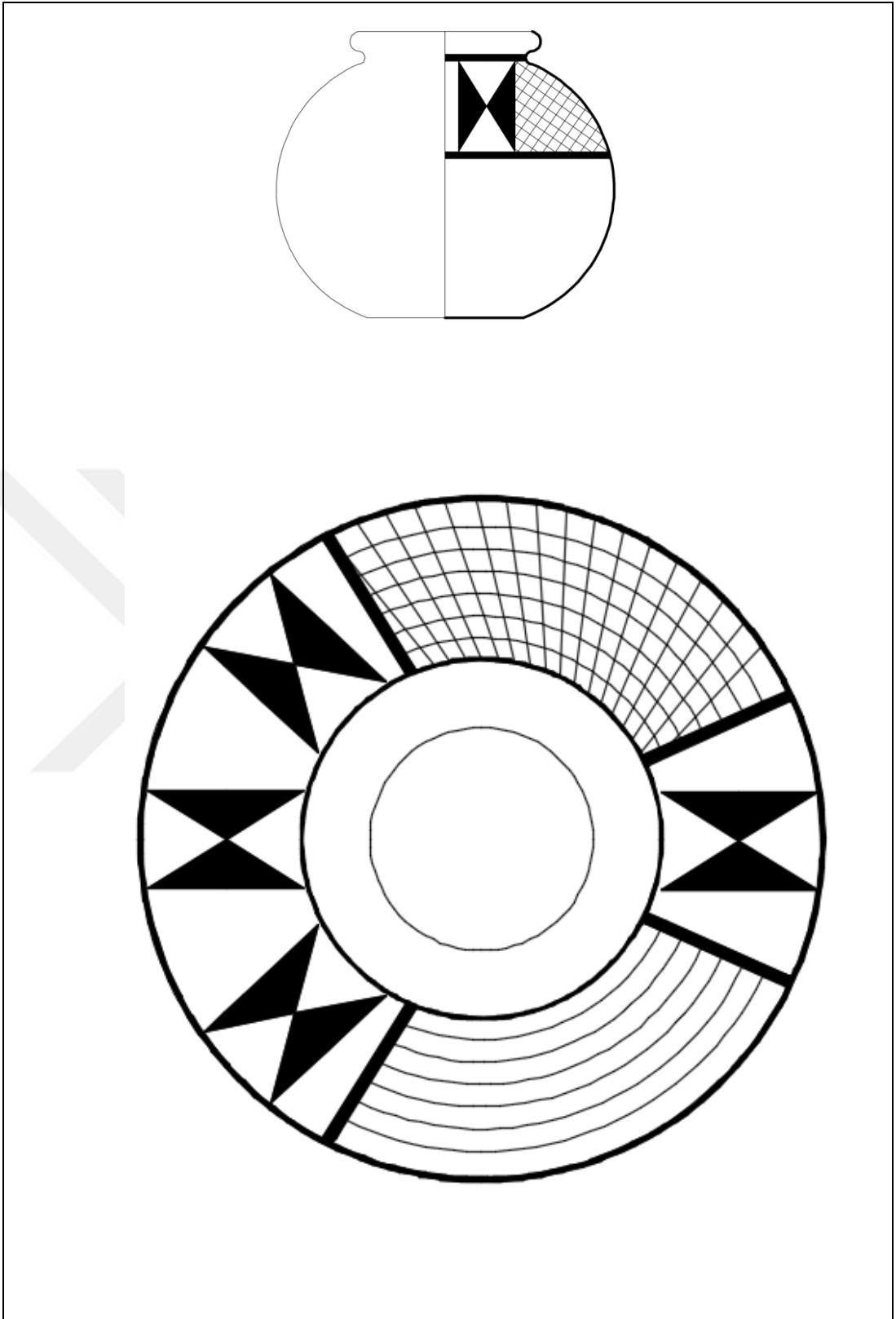
	
Envanter No	7.7.2010
Yeri	Kars Müzesi- Iğdır satın alma
Dönemi	Orta Tunç
Ölçüleri	Ağız Çapı 16,6 Yükseklik 12 cm.
Renk Kodu	Kırmızımsı kiremit 10 R 4\6 Bezeme 5 YR 2.5/1 hamurlu
Astar	Hamurunun rengine astarlı
Özellikleri	Kırmızımsı kiremit hamurlu, hamurunun rengine astarlı, orta kum katkılı, çark yapımı, iyi pişirilmiş ve açkılı, siyah bezemelidir. Ağız kenarı dışa dönük olan çanağın boyun kısmına çekilen siyah bandın altında birbirine bitişik zikzak motifleri bezenmiştir. Aynı ölçülerde ikinci bir motif daha bulunmaktadır.

Tablo 2

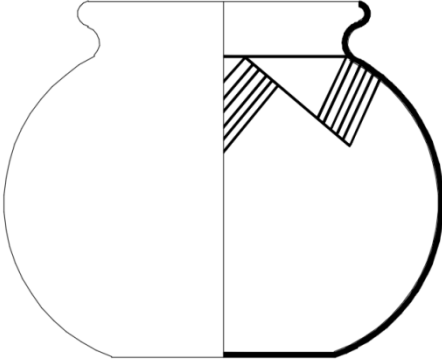
	
Envanter No	4.7.2010
Yeri	Kars Müzesi- Iğdır satın alma
Dönemi	Orta Tunç
Ölçüleri	Ağız Çapı 10 Yükseklik 18 cm.
Renk Kodu	Kırmızımsı kiremit 10 R 4\6 Bezeme 5 YR 2.5/1 hamurlu
Astar	Hamurunun renginde astarlı
Özellikleri	
Kırmızımsı kiremit hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum katkılı, çark yapımı, iyi pişirilmiş ve açık, siyah bezemelidir. Bu vazanın da ağız ve gövdenin en şişkin yerlerine iki sıra çizgi bant çekilmiş ve motifleri bu bölüme bezenmiştir. Motifler iç içe üçgenlerden ve içi birbirine paralel çizgilerle taranmış üçgenlerden oluşmaktadır.	
	

Tablo 3

	
Envanter No	1.7.2010
Yeri	Kars Müzesi- Iğdır satın alma
Dönemi	Orta Tunç
Ölçüleri	Ağız Çapı 13,4 Yükseklik 22 cm.
Renk Kodu	Kırmızımsı kiremit 10 R 4\6 Bezeme 5 YR 2.5/1 hamurlu
Astar	Hamurunun renginde astarlı
Özellikleri	Kırmızımsı kiremit hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum katkılı, çark yapımı, iyi pişirilmiş ve açık, siyah bezemelidir. Çömleğin ağız kenarı dışı doğrudur. Boyun kısmı ile gövdenin en şişkin kısmı arasına çekilen iki siyah bant arasına içi dolu üç kelebek yan yana bir kelebek ise karşı tarafa bezenmiştir. Bunların arasında ise için baklava motifli kafes taraması bulunmaktadır.

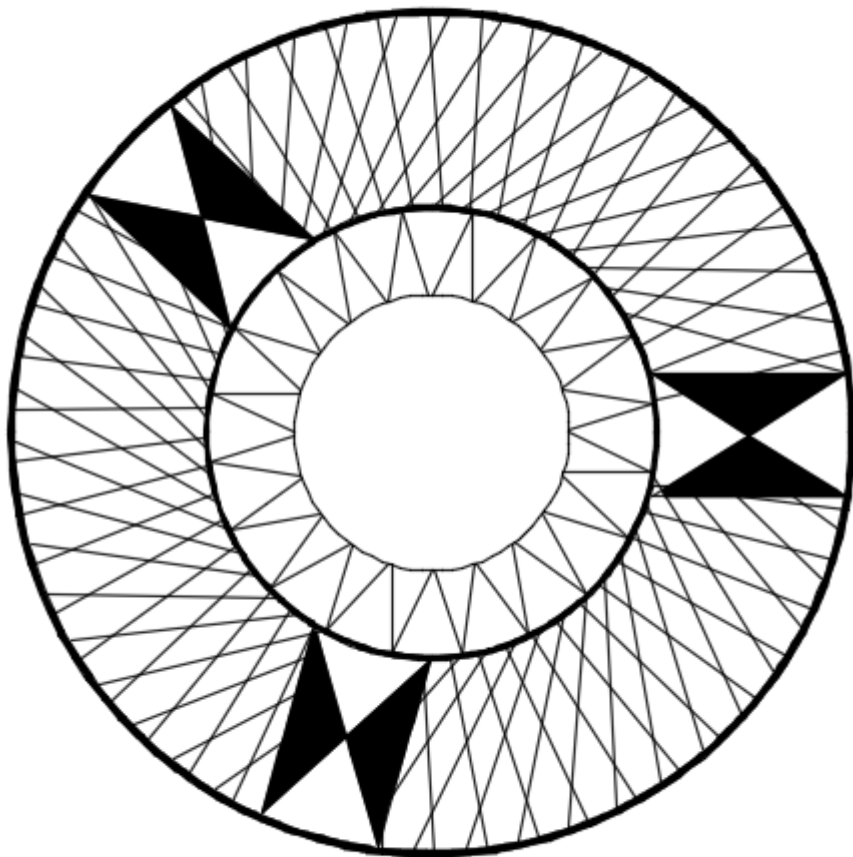
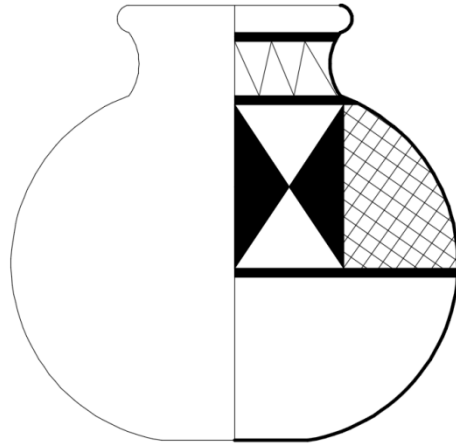

Tablo 4

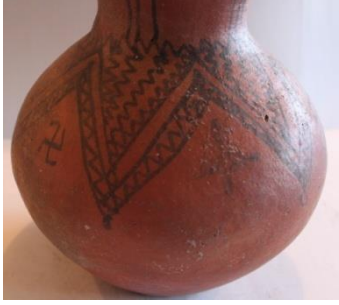
	
Envanter No	5.7.2010
Yeri	Kars Müzesi- Iğdır satın alma
Dönemi	Orta Tunç
Ölçüleri	Ağız Çapı 16 Yükseklik 21 cm.
Renk Kodu	Kırmızımsı kiremit 10 R 4\6 Bezeme 5 YR 2.5/1 hamurlu
Astar	Hamurunun renginde astarlı
Özellikleri	Kırmızımsı kiremit hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum katkılı, çark yapımı, iyi pişirilmiş ve açık, siyah bezemelidir. Çömleğin ağız kenarı dışa yuvarlatılmıştır. Boyun kısmında bulunan siyah bezemeli çizgi bandın altında birbirlerine yapışık dörtgen için çizgi bantlardan oluşan motifler bulunmaktadır.

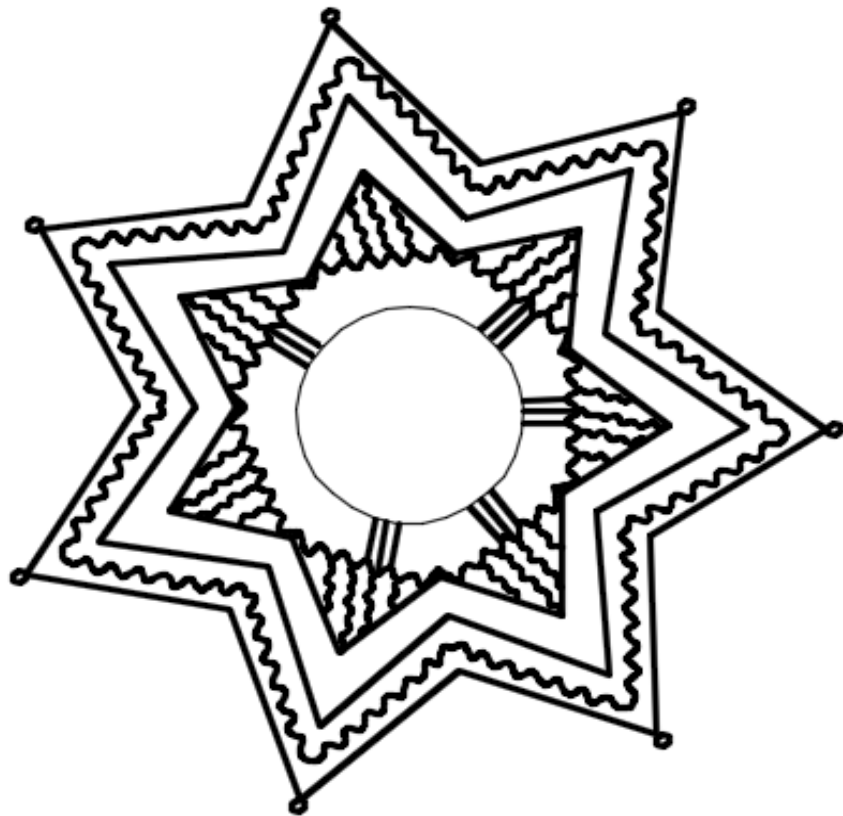
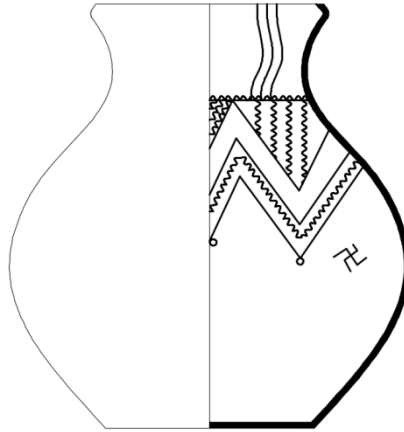
Tablo 5

	
Envanter No	2.7.2010
Yeri	Kars Müzesi- Iğdır satın alma
Dönemi	Orta Tunç
Ölçüleri	Ağız Çapı 11,6 Yükseklik 24 cm.
Renk Kodu	Kırmızımsı kiremit 10 R 4/6 Bezeme 5 YR 2.5/1 hamurlu
Astar	Hamurunun renginde astarlı
Özellikleri	Kırmızımsı kiremit hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum katkılı, çark yapımı, iyi pişirilmiş ve açık, siyah bezemelidir. Çömlek üzerinde üç adet içi siyah bezemeli kelebek motifi bulunmaktadır. Kelebek motifleri arasında ise kafes motifli bezemeler bulunmaktadır. Keramiğin boyun kısmında ise birbirini takip eden ters üçgenler bezenmiştir.

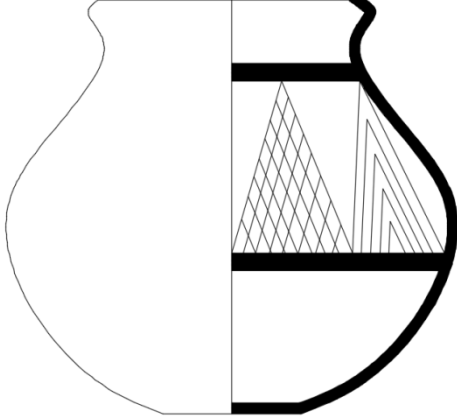
Tablo 6

	
Envanter No	1.2.2011
Yeri	Kars Müzesi- Kars satın alma
Dönemi	Orta Tunç
Ölçüleri	Ağız Çapı 11,6 Yükseklik 22 cm.
Renk Kodu	Kırmızımsı kiremit 10 R 4\6 Bezeme 5 YR 2.5/1 hamurlu
Astar	Hamurunun renginde astarlı
Özellikleri	Kırmızımsı kiremit hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum katkılı, çark yapımı, iyi pişirilmiş ve açık, siyah bezemelidir. Vazo formundaki keramik üzerinde svastika bezemesi bulunmaktadır. Bunlar birlikte asıl bezemeler iç içe iki sıra üçgenden oluşmaktadır. Bu üçgenlerin en dışında bulunanların ucunda su damlası figürü bulunmaktadır. Üçgenler içinde ise düzensiz zikzak motifi uygulaması bulunmaktadır.

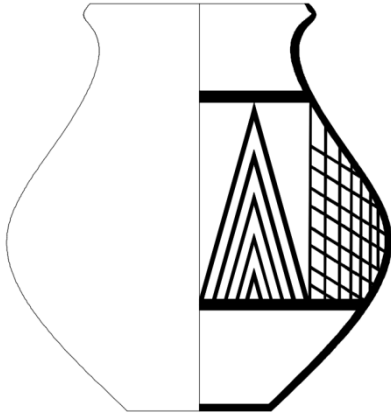

,

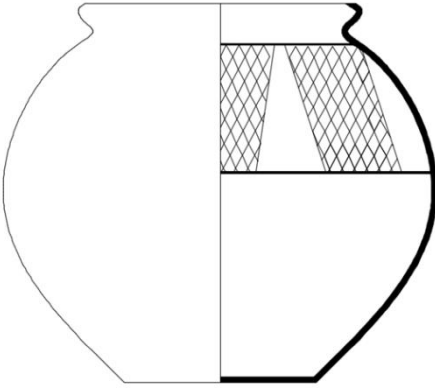
Tablo7

	
Envanter No	1.8.2010
Yeri	Kars Müzesi- Iğdır satın alma
Dönemi	Orta Tunç
Ölçüleri	Ağız Çapı 7,8 Yükseklik 20 cm.
Renk Kodu	Kırmızımsı kiremit 10 R 4\6 Bezeme 5 YR 2.5/1 hamurlu
Astar	Hamurunun renginde astarlı
Özellikleri	
Kırmızımsı kiremit hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum katkılı, çark yapımı, iyi pişirilmiş ve açıkılı, siyah bezemelidir. Vazonun ağız kenarı dışa dönük olup boyun kısmı ile gövdenin en şişkin kısım arasına iki siyah şerit bant uygulanmış motifler bu bölgeye bezenmiştir. Motifler içi içe üçgenlerden ve kafes taramalarından oluşmaktadır.	
	

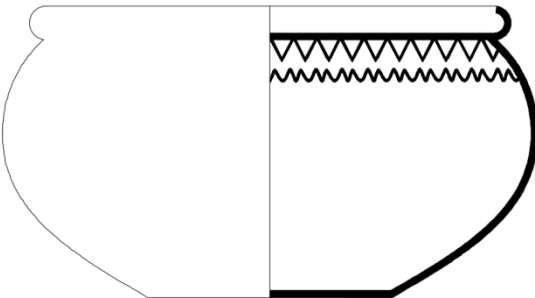
Tablo 8

	
Envanter No	3.7.2010
Yeri	Kars Müzesi- Iğdır satın alma
Dönemi	Orta Tunç
Ölçüleri	Ağız Çapı 10 Yükseklik 18,6 cm.
Renk Kodu	Kırmızımsı kiremit 10 R 4/6 Bezeme 5 YR 2.5/1 hamurlu
Astar	Hamurunun renginde astarlı
Özellikleri	Kırmızımsı kiremit hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum katkılı, çark yapımı, iyi pişirilmiş ve açık, siyah bezemelidir. Vazonun ağız ile gövdenin en şişkin kısmı arasına iki sıra çizgi bant bezenmiştir. Bu bölümün arasına ise motifler bezenmiştir. Motifler iç içe üçgenler ve tarama sonrası içi küçük baklava dilimlerini andıran kafeslerle bezenmiştir.

Tablo 9

	
Envanter No	8.7.2010
Yeri	Kars Müzesi- Iğdır satın alma
Dönemi	Orta Tunç
Ölçüleri	Ağız Çapı 15 Yükseklik 21 cm.
Renk Kodu	Kırmızımsı kiremit 10 R 4\6 Bezeme 5 YR 2.5/1 hamurlu
Astar	Hamurunun renginde astarlı
Özellikleri	
Kırmızımsı kiremit hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum katkılı, çark yapımı, iyi pişirilmiş ve açıkılı, siyah bezemelidir. Çömlek üzerine dörtgen kafes bezemesi bulunmaktadır.	
	

Tablo 10

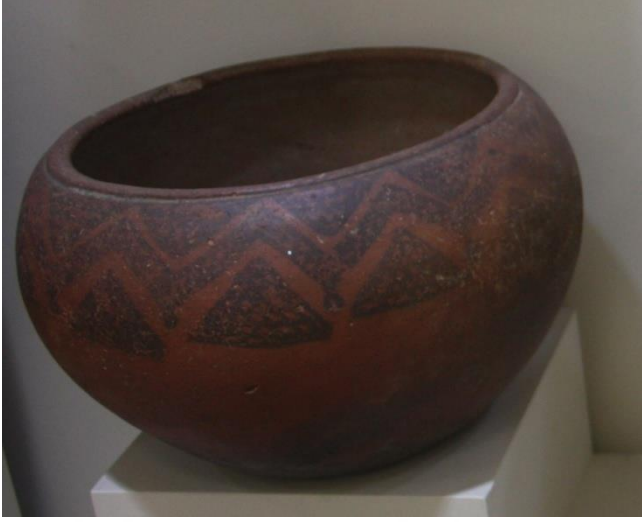
	
Envanter No	6.7.2010
Yeri	Kars Müzesi- Iğdır satın alma
Dönemi	Orta Tunç
Ölçüleri	Ağız Çapı 20,4 Yükseklik 13 cm.
Renk Kodu	Kırmızımsı kiremit 10 R 4\6 Bezeme 5 YR 2.5/1 hamurlu
Astar	Hamurunun renginde astarlı
Özellikleri	Kırmızımsı kiremit hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum katkılı, çark yapımı, iyi pişirilmiş ve açık, siyah bezemelidir. Çanağın ağız kısmı dışa doru yuvarlatılmıştır. Hemen boyun altına çekilen siyah bandın altına birbirini takip eden ters üçgenler bezenmiştir. Bu motiflerin altında ise dalgalı çizgi bantlar mevcuttur.

MÜZELERDEKİ ORTA VE SON TUNÇ ÇAĞI ARAS KERAMİKLERİ
LEVHA I: KARS MÜZESİ

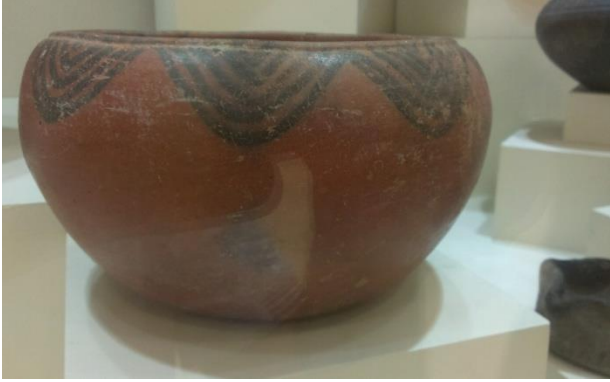
Levha I- 1 Orta Tunç Çağı Monokrom Keramikler

	
Envanter No	2.5.972
Yeri	Kars Müzesi
Dönemi	Orta Tunç
Ölçüleri	Ağız Çapı 12,5 Yükseklik 37 cm.
Renk Kodu	Kahve hamurlu 5 YR 5\6 Bezeme siyah 5 YR 2.5/1
Astar	Kırmızımsı kiremit 10 R 4\6
Özellikleri	Kırmızımsı kiremit hamurlu, kahve astarlı, orta kum katkılı, çark yapımı, iyi pişirilmiş ve açkılı, siyah bezemeli

Levha I-2

	
Envanter No	4.5.972
Yeri	Kars Müzesi
Dönemi	Orta Tunç
Ölçüleri	Ağız Çapı 17Yükseklik 17 cm.
Renk Kodu	Kırmızımsı Kiremit 10 R 4\6 Bezeme siyah 5 YR 2.5/1
Astar	Kahve kiremit 2.5YR 4\6
Özellikleri	Kırmızımsı kiremit hamurlu, kahve astarlı, orta kum katkılı, çark yapımı, iyi pişirilmiş ve açkılı, siyah bezemeli

Levha I-3

	
Envanter No	16.8.973
Yeri	Kars Müzesi
Dönemi	Orta Tunç
Ölçüleri	Ağız Çapı 17Yükseklik 11 cm.
Renk Kodu	Kırmızımsı Kiremit 10 R 4\6 Bezeme siyah 5 YR 2.5/1
Astar	Kahve kiremit 2.5 YR 4\6
Özellikleri	Kırmızımsı kiremit hamurlu, kahve astarlı, orta kum katkılı, çark yapımı, iyi pişirilmiş ve açkılı, siyah bezemeli

Levha I-4

	
Envanter No	2.5.972
Yeri	Kars Müzesi
Dönemi	Orta Tunç
Ölçüleri	Ağız Çapı 12.5Yükseklik 35 cm.
Renk Kodu	Kahve 5 YR 4/6 Bezeme siyah 5 YR 2.5/1
Astar	Kahve kiremit 2.5 YR 4/6
Özellikleri	Kırmızımsı kiremit hamurlu, kahve astarlı, orta kum katkılı, çark yapımı, iyi pişirilmiş ve açıkılı, siyah bezemeli

LEVHA II: AHLAT MÜZESİ

Levha II-1 Orta Tunç Çağı Monokrom Keramikler

	
Envanter No	574
Yeri	Ahlat Müzesi
Dönemi	Orta Tunç
Ölçüleri	Ağız Çapı 19,5 Yükseklik 21,5 cm.
Renk Kodu	Kırmızımsı kiremit 10 R 4/6 Bezeme 5 YR 2.5/1 hamurlu
Astar	Hamurunun renginde astarlı
Özellikleri	Kırmızımsı kiremit hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum katkılı, çark yapımı, iyi pişirilmiş ve açıkılı, siyah bezemeli

Levha II-2

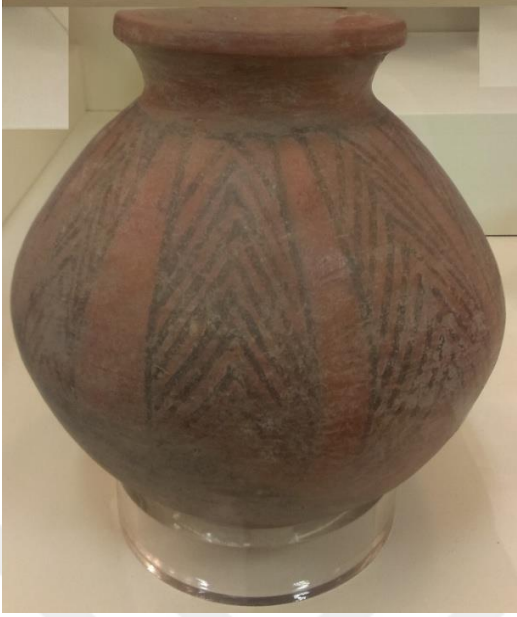
	
Envanter No	577
Yeri	Ahlat Müzesi
Dönemi	Orta Tunç
Ölçüleri	Ağız Çapı 7,5 Yükseklik 32,5 cm.
Renk Kodu	Kırmızımsı kiremit 10 R 4\6 Bezeme 5 YR 2.5/1 hamurlu
Astar	Hamurunun renginde astarlı
Özellikleri	Kırmızımsı kiremit hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum katkılı, çark yapımı, iyi pişirilmiş ve açık, siyah bezemeli

LEVHA III: ERZURUM MÜZESİ

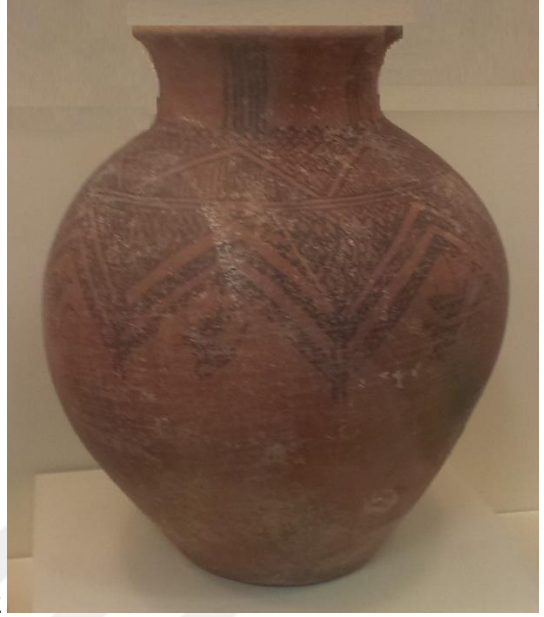
Levha III-1 Orta Tunç Çağı Siyah Açıklı Keramikler

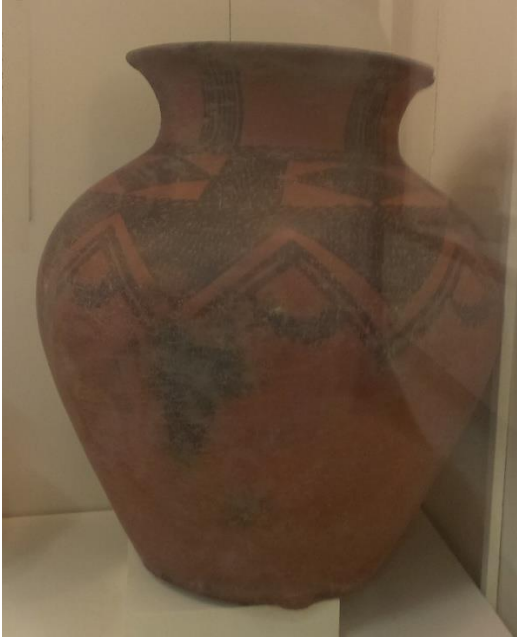
Levha III-2Orta Tun Çağı Monokrom Keramikler

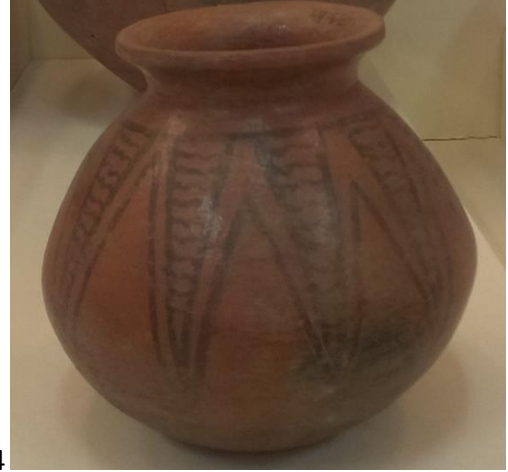
1

2

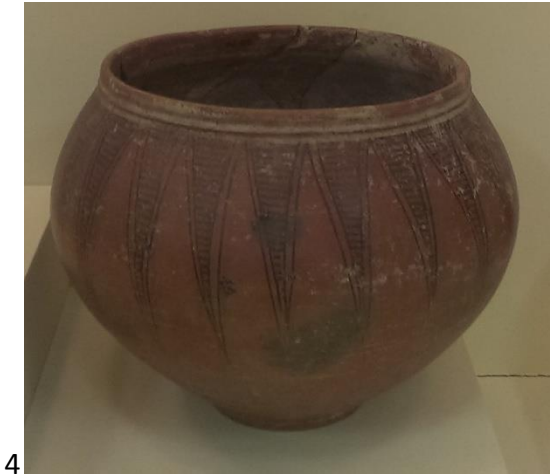
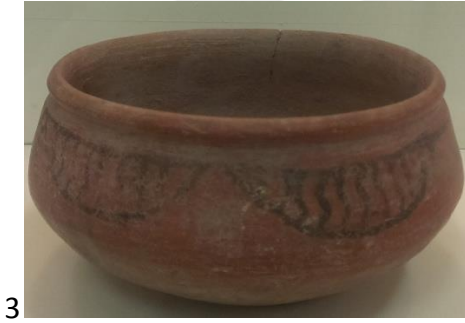

3

4

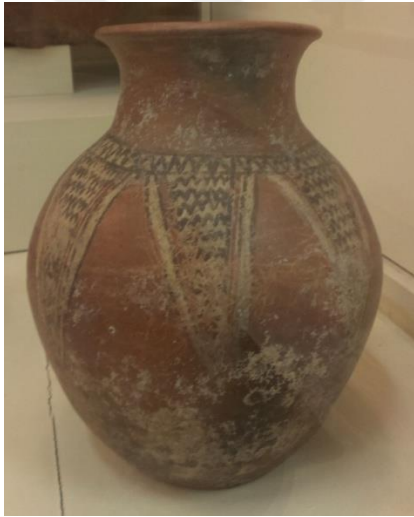
Levha III-3 Orta Tun Çağı Monokrom Keramikler

Levha III-4 Orta Tun Çağı Polikrom Keramikler

1

2

3

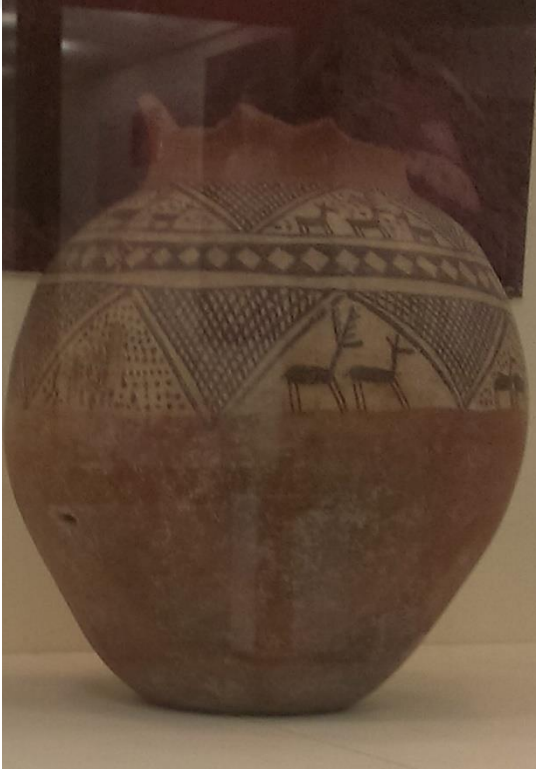
Levha III-5 Son Tun Çağı Polikrom Keramikler

1

2

3

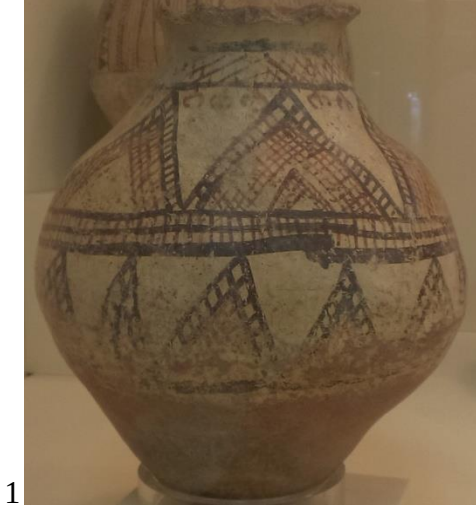

4

5

Levha III-6 Son Tun Çağı Polikrom Keramikler

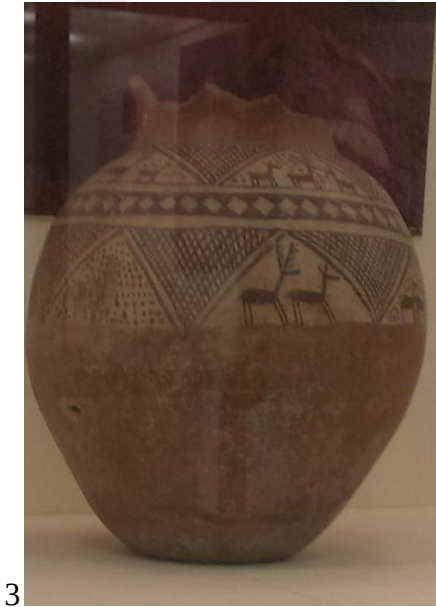
Levha III-7 Son Tun Çağı Polikrom Keramikler

1

2

3

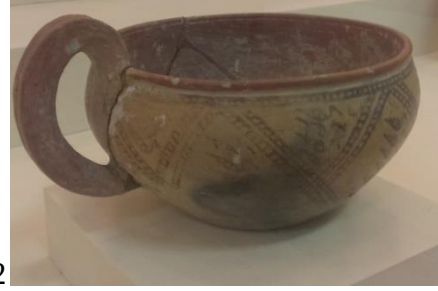

4

Levha III-8 Son Tunç Çağı Polikrom Keramikler

1

2

3

4

LEVHA IV: MERKEZLER**Levha IV-1**

Adı	Anı	Türü	Nekropol
Bölge- Konum	Kars- Arpaçay- Ocaklı Köyü-		
Buluntu	Aras Boyalısi keramik parçası		
Araştırma Tarihçesi			
1- 2014 Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması			
Açıklama ve Not			
			
Anı Nekropol kazılarında tespit edilen monokrom Aras Boyalıları Kars Müzesi			

Adı	Kuzeyhan	Türü	Nekropol
Bölge- Konum	Kars-Digor-Dağpınar Beldesi Hasancan ile Sıçanlı Köyü arası		
Buluntu	Bu türde nekropol alanları için yapısal benzerlik		
Araştırma Tarihçesi			
1- 2014 Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması			
Açıklama ve Not			
			

Levha IV-3

Adı	Küçük Çatma	Türü	Nekropol
Bölge- Konum	Kars- Arpaçay- Küçük Çatma Köyü		
Buluntu	Orta Tunç Çağı için monokrom aras boyalı ve siyah açıkli keramik		
Araştırma Tarihçesi			
1- E. Resler, 1900 Yılı Kazısı 2- Kılıç Kökten, 1944 Yüzey Araştırması			
Açıklama ve Not			
Nekropol alanındaki çalışmalar ile ilgili bilgiler yetersizdir. Martirosyan bu mezarlık alanını M.Ö. 16-15. yüzyıllara tarihlenen, Kuşnareva daha erken bir tarih olan M.Ö. 20. yüzyıl başlarını işaret etmektedir. Burada tespiti yapılan siyah açıkli tarak baskı bezemeli iri çömlek parçaları ile monokrom boyalı keramik verisine ilişkin olarak mezarlık alanının Orta Tunç Çağı'nda kullanıldığı anlaşılmaktadır. Özfirat buradaki boyalıları Trialeti Kültürü ile ilişkilendirmektedir ¹ .			

¹ Özfirat 2001: 68

Levha IV-4

Adı	Kırmızıtepe	Türü	Nekropol
Bölge- Konum	İğdır- Aralık- Yukarıçiftlik Köyü		
Buluntu	Keramik- Son Tunç- Erken Demir Çağı		
Araştırma Tarihçesi			
1- Aynur Özfırat, 2004 Van-Ağrı-İğdır Yüzey Araştırması ²			
Açıklama ve Not			
			
Taraz bezemeli Son Tunç Erken Demir Çağı keramikleri, Özfırat-Marro 2007:8			

²Özfirat- Marro 2007: 8

Levha IV-5

Bölge- Konum	Iğdır- Tuzluca- Hasankent
Buluntu	Orta Tunç Çağı siyah açkılı parlak olmayan keramik parçaları
Araştırma Tarihçesi	
1- Aynur Özfiat, 2005 Van-Ağrı-Iğdır Yüzey Araştırması ³ 2- 2014 Kars ve Iğdır İl ve İlçeleri Yüzey Araştırması ⁴	
Açıklama ve Not	
	
Siyah ve kahverengi astarlı Orta ve Son Tunç Çağı keramikleri	

³ Özfiat 2006: 200

⁴ 2014 yılı Kars ve Iğdır İl ve İlçeleri Yüzey Araştırması

Levha IV-6

Adı	Deliklitaş	Türü	Kale
Bölge- Konum	İğdır- Melekli Beldesi		
Buluntu	Orta Tunç Çağı keramik		
Araştırma Tarihçesi			
1- Aynur Özfirat, 2010 Van-Ağrı-İğdır Yüzey Araştırması ⁵			
Açıklama ve Not			

⁵ Özfirat 2011: 155- 158

Levha IV-7

Adı	Suluçem	Türü	Kurgan
Bölge- Konum	Ağrı- Doğubeyazıt- Aras güneyi dağlarının güney etekleri		
Buluntu	Orta Tunç Çağı için siyah açkılı keramik ve monokrom boyalı çömlekler		
Araştırma Tarihçesi			
1- Aynur Özırat, 1995 Van-Ağrı-Iğdır Yüzey Araştırması ⁶			
Açıklama ve Not			
			
Suluçem kurganı üçgen ve kelebek motifli monokrom Aras Boyalı			

⁶ Özırat 2011: 155- 158

Levha IV-8

Adı	Bozkurt	Türü	Nekropol
Bölge- Konum	Doğubayazıt		
Buluntu	Keramik		
Araştırma Tarihçesi			
1- Aynur Özırat, 33. KST 1. Cilt. s. 533-550 2- Aynur Özırat, 34. KST 2. Cilt. s. 119-126 3- Aynur Özırat, 35. KST 1. Cilt. s. 146-158			
Açıklama ve Not			
			
Özfırat 2011: 548			

Levha IV-9

Adı	Keti	Türü	Nekropol
Bölge- Konum	Kuzeybatı Ermenistan- Şirak Platosu- Voskevaz Köyü		
Buluntu	Siyah açkılı düz, kazıma ve tarak baskı bezemeli keramikler ile Tazeken Kültürü benzeri kelebek motifli monokrom Aras Boyalıları		
Araştırma Tarihçesi			
1- L.A. Petrosyan, 1979-1989 Kazıları ⁷			
Açıklama ve Not			

⁷ Özfiat 2001: 32

Levha IV-10

Adı	Kirovakan	Türü	Nekropol
Bölge- Konum	Kuzeybatı Ermenistan- Kirovakan kenti		
Buluntu	Siyah ve kahverengi açkılı keramikler ile Trialeti Kültürü benzeri kelebek monokrom Aras Boyalıları		
Araştırma Tarihçesi			
1- B.B. Piotrovskii, 1948 kazısı ⁸			
Açıklama ve Not			

⁸ Özfiat 2001: 33

Levha IV-11

Adı	Ariç	Türü	Höyük ve Nekropol
Bölge- Konum	Kuzeybatı Ermenistan- Şirak Platosu		
Tabakalanma	İlk Tunç (ETR) Orta Tunç Çağı		
Buluntu	Siyah açkılı keramikler ve kelebek motifli monokrom Aras Boyalıları		
Araştırma Tarihçesi			
1- T.S. Khaçatriyan, Arkeolojik kazı ⁹			
Açıklama ve Not			
Özfırat bu keramikler buluntularını Tazekent Kültürü ile ilişkilendirmiştir. Erken Transkafkasya kültür tabakası üzerinde Orta Tunç Çağı tabakası bulunmuştur. Bu tabaka kiklopik teknikte bir duvarla çevrilidir ¹⁰ .			

⁹ Özfırat 2001: 34

¹⁰ Özfırat 2001: 34-35

Levha IV-12

Adı	Lçaşen	Türü	Nekropol
Bölge- Konum	Ermenistan- Sevan Gölü kuzeybatısı		
Buluntu	Siyah açkılı düz, keramikler ile Tazekent ve Sevan Üzerlik Kùltürleri benzeri monokrom Aras Boyalıları		
Araştırma Tarihçesi			
1- A.O. Mnatsakanyan, 1955-58 yılları nekropol kazıları ¹¹			
Açıklama ve Not			
Bu nekropol alanında da diğer Ermenistan merkezlerinde olduğu gibi siyah açkılı keramikler ile monokrom boyalı mallar aynı mezar içinde tespit edilmiştir. Monokrom boyalıların bir kısmı Özfırat tarafından, Tazeken ve Sevan Üzerlik Kùltürleriyle ilişkilendirilmiştir.			

¹¹ Özfırat 2001: 35

Levha IV-13

Adı	Verin Naver	Türü	Nekropol
Bölge- Konum	Ermenistan- Aragats Dağı- Aşarak bölgesi		
Buluntu	100 hektarlık alanda 300 kurgan, Sevan Üzerlik ve Tazekent Kùltürleri benzeri Orta ve Son Tunç Çağı, monokrom Aras Boyalıları ve siyah ačkılı keraimkler		
Araştırma Tarihçesi			
1- A.E. Simonyan, 1976 Nekropol Kazısı ¹²			
Açıklama ve Not			

¹² Özfirst 2001: 38

Levha IV-14

Adı	Tazekent- KarmirBerd	Türü	Nekropol
Bölge- Konum	Ermenistan- Erivan- Tazekent Köyü		
Buluntu	Siyah açkılı keramikler ile monokrom Aras Boyalıları		
Araştırma Tarihçesi			
1- P.V.Charkovsky, 1896 Nekropol Kazısı 2- M. Zaharyants, 1903 Nekropol Kazısı 3- E. Resler, 1904 Nekropol Kazısı ¹³			
Açıklama ve Not			

¹³ Özfirst 2001: 38

Levha IV-15

Adı	Elar	Türü	Yerleşim ve Nekropol
Bölge- Konum	Ermenistan- Erivan’ın 16 km doğusu- Kotayk Platosu		
Tabakalanma	İlk Tunç (ETR)- Orta Tunç ve Son Tunç Çağı- Erken Demir Çağı-Hellenistik-Ortaçağ		
Buluntu	Nekropol alanında, siyah açkılı mallar ile boyalıdır. Diğer Ermenistan merkezleri ile benzer durumdadır.		
Araştırma Tarihçesi			
1- E. Lalayan, 1927 Kazısı 2- E. Bayburdyan, 1929 yılı kazısı 3- E.V. Khanzadyan, 1960-69 yılları ve 1973 yılı kazısı ¹⁴			
Açıklama ve Not			

¹⁴ Özfırat 2001: 40

Levha IV-16

Adı	Mukhannattepe	Türü	Höyük
Bölge- Konum	Ermenistan- Erivan		
Tabakalanma	İlk Tunç Çağı (ETR)- Orta Tunç ve Son Tunç Çağı		
Buluntu	Orta Tunç Çağı için, siyah açkılı düz ve tarak baskı bezemeli keramikler ile monokrom Aras Boyalıları		
Araştırma Tarihçesi			
1- E. Bayburdyan, 1935-1937 yılları kazıları ¹⁵			
Açıklama ve Not			

¹⁵ Özfiat 2001: 41

Levha IV-17

Adı	Garni	Türü	Yerleşim ve Nekropolü
Bölge- Konum	Ermenistan- Erivan- Gegan Köyü		
Tabakalanma	İlk Tunç Çağı (ETR)- Orta Tunç- Ortaçağ		
Buluntu	Orta Tunç Çağı için, siyah açkılı düz ve tarak baskı bezemeli keramikler ile monokrom Aras Boyalıları. Nekropol ile Yerleşim yeri arasında keramik verisi bakımından paralellik bulunmaktadır.		
Araştırma Tarihçesi			
1- E. V. Khanzadyan, 1949-1966 yılları kazıları ¹⁶			
Açıklama ve Not			

¹⁶ Özfiat 2001: 41

Levha IV-18

Adı	Eçmiadzin	Türü	Nekropol
Bölge- Konum	Ermenistan- Ararat Ovası- Eçmiadzin		
Buluntu	Orta Tunç Çağı için, siyah açıkılı düz ve tarak baskı bezemeli keramikler ile monokrom Aras Boyalıları		
Araştırma Tarihçesi			
1- Martiosyan, 1962 yılları kazıları ¹⁷			
Açıklama ve Not			

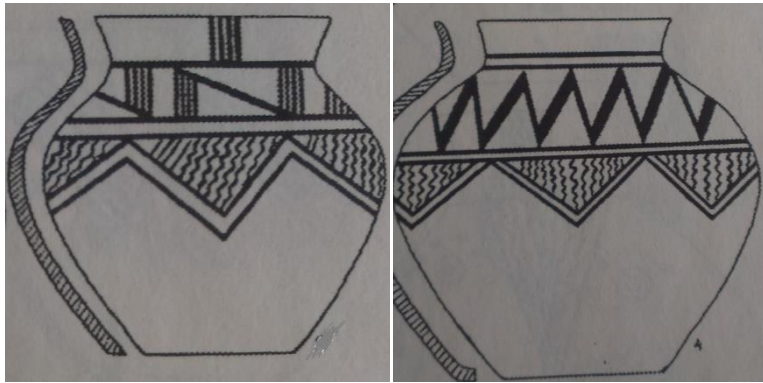
¹⁷ Özfırat 2001: 42

Levha IV-19

Adı	Metsamor	Türü	Yerleşme ve Höyük
Bölge- Konum	Ermenistan- Erivan- Ararat Ovası		
Tabakalanma	İlk Tunç Çağı (ETR)- Orta Tunç (5 evreli) Son Tunç- Erken Demir Çağı (2 evreli) Orta Tunç (Urartu) ve Ortaçağ		
Buluntu	Orta Tunç Çağı için, siyah açıkılı düz ve tarak baskı bezemeli keramikler ile monokrom Aras Boyalıları		
Araştırma Tarihçesi			
1- L.barsegyan, 1963 yılı kazısı 2- E.V. Khanzadyan, 1965 sonrası kazıları ¹⁸			
Açıklama ve Not			
 Metsamor Monokrom Aras Boyalı, http://www.mfa.am/u_files/image/culture/1.jpg			

¹⁸ Özfırat 2001: 43

Levha IV-20

Adı	Şortepe	Türü	Höyük ve Nekropol
Bölge- Konum	Nahçıvan- Şerur İlçesi- İbadullah Belediyesi- Kışlakabbas Köyü		
Tabakalanma	İTÇ –OTÇ- STÇ		
Buluntu	Nekropol alanında tespit edilen monokrom ve polikrom Aras Boyalıları		
Araştırma Tarihçesi			
1- A. K. Alekperov, 1936 Araştırmaları ¹⁹			
Açıklama ve Not			
			
Şortepe monokrom Aras Boyalıları, Belli- Bahşaliyev 2001: ekler			

¹⁹ Belli- Bahşaliyev 2001: 22, Belli- Sevin 1999: 24

Levha IV-21

Adı	Ezneburd	Türü	Nekropol
Bölge- Konum	Nahçıvan- Bebek İlçesi- Ezneburd Köyü		
Tabakalanma	İTÇ –OTÇ- STÇ		
Buluntu	Nekropol alanında tespit edilen, siyah açkılı keramikler ve monokrom Aras Boyalıları		
Araştırma Tarihçesi			
1- 1963 yılında tahrip edilen mezarlardan ele geçen malzemeyi V.G. Aliyev yayınlamıştır. ²⁰			
Açıklama ve Not			
			
Polikrom Aras Boyalı, Baxşaliyev 2006: 176			

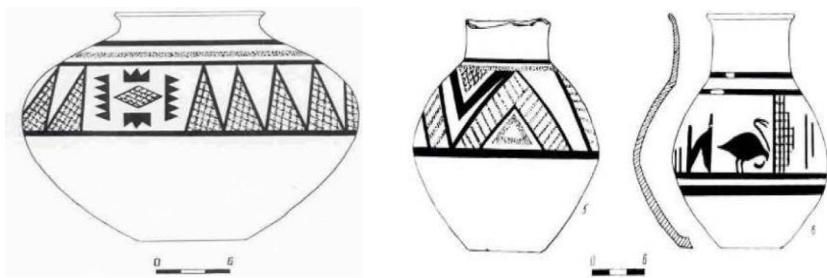
²⁰ Özfırat 2001: 47

Levha IV-22

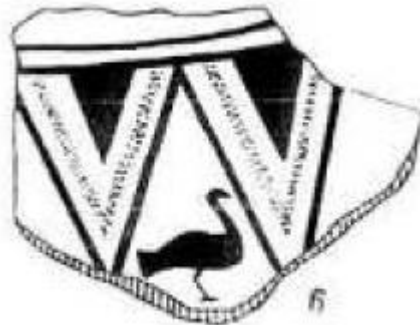
Adı	Şahtahtı	Türü	Kale ve nekropol
Bölge- Konum	Nahçıvan-Şerur İlçesi		
Tabakalanma	Kalkolitik- İTÇ -OTÇ (Aras Boyalıları), EDÇ- ODÇ		
Buluntu	Diktörtgen biçimli kalker taşlardan Orta Tunç Çağı suru. Diktörtgen planlı taş sandık türü mezarlar. Monokrom ve Polikrom Aras Boyalıları.		
Araştırma Tarihçesi			
1- A. K. Alekperov, 1936 ŞahtahtıNekropol Kazısı 2- G. A. Agayev- G. M. Aslanov, 1979- 1990 Şahtahtı Nekropol Kazısı 3- Veli Sevin, 1985 Şahtahtı Nekropolü kurtarma kazısı ²¹			
Açıklama ve Not			
			
Şahtahtı polikrom ve monokrom Aras Boyalıları, Nahçıvan Devlet Müzesi, Belli Bahşaliyev 2001: 38			

²¹ Belli- Sevin 1999: 25

Levha IV-23

Adı	Kızılvan	Türü	Höyük ve Nekropol
Bölge- Konum	Nahçıvan		
Tabakalanma	İTÇ –OTÇ- STÇ		
Buluntu	2 metre kalınlığında Orta ve Son Tunç Çağı tabakası. Nekropol alanı içinde sandık türü mezar mimarisi. Orta Tunç Çağı monokrom ve Polikrom Aras Boyalıları		
Araştırma Tarihçesi			
1- N. V. Fiyodorov, 1896 Kızılvan Höyük kazısı 2- İ. İ. Maşşaninov, 1926 KızılvanNekropolü kazısı 3- O. H. Habibullayev, 1969 Kızılvan Höyük kazısı ²²			
Açıklama ve Not			
			
KızılvanPolikrom Aras Boyalıları Baxşaliyev 2006: 130-131			

²² Belli- Bahşaliyev 2001: 20- 21

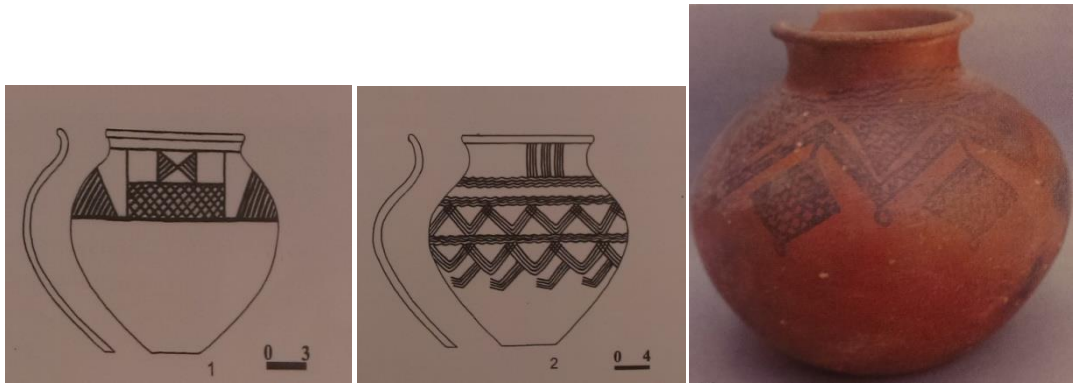
Adı	Kültepe I	Türü	Höyük
Bölge- Konum	Nahçıvan- Bebek- Kültepe Köyü		
Tabakalanma	Kalkolitik- İTÇ -OTÇ (Aras Boyalıları), EDÇ		
Buluntu	2 metre kalınlığında Orta ve Tunç tabakası, mimari yapılar kare planlı odalar, Orta ve Son Tunç Çağı Aras Boyalıları.		
Araştırma Tarihçesi			
1- O.A. Abibullayev 1959, Kültepe Kazısı ²³ 2- Belli- Sevin 1999, Nahçıvan'da Arkeolojik Araştırmalar ²⁴			
Açıklama ve Not			
			
Baxşaliyev 2006: 173			

²³ Belli- Başşaliyev 2001: 14-15

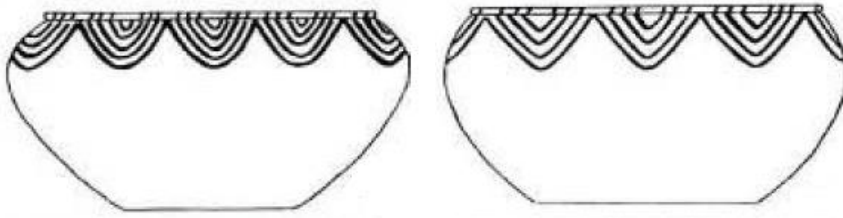
²⁴ Belli- Sevin 1999: 15-17

Adı	Kültepe II	Türü	Höyük
Bölge- Konum	Nahçıvan- Bebek- Kültepe Köyü		
Tabakalanma	Kalkolitik- İTÇ -OTÇ (Aras Boyalıları)		
Buluntu	4.5 metre kalınlığında Orta Tunç Çağı tabakası, 4 kat mimari yapısı, II. bin yıl başlarında çevresi duvarlarla çevrili bir iç kale, duvarın uzunluğu 35 metre, kalınlığı 2-2.5 metre yükseklik 1-1.5 metre arasında değişmektedir. Kare planlı konutlar. Monokrom ve polikrom Aras Boyalı keramikler.		
Araştırma Tarihçesi			
1- O.H. Habibullayev-V.H. Aliyev, 1968-88 Kültepe II kazıları ²⁵			
Açıklama ve Not			
			
Polikrom Aras Boyalıları Nahçıvan Devlet Müzesi			
http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/a/a9/II_Kultepe_Boyalı_qab.jpg			

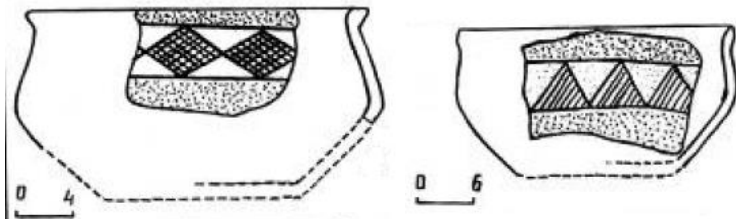
²⁵ Belli- Bahşaliyev 2001: 17

Adı	Yaycı	Türü	Nekropol
Bölge- Konum	Nahçıvan- Şerur İlçesi- Nahçıvan'ın doğusunda, Şerur ili Aşağı Yaycı Köyü güneyinde		
Buluntu	Nekropol alanında tespit edilen monokrom ve polikrom Aras boyalıları		
Araştırma Tarihçesi			
1- A. K. Alekperov, 1936 Araştırmaları ²⁶			
Açıklama ve Not			
			
Yaycı Nekropolü, monokrom Aras Boyalıları, Çizimler Quliyeva 2012: 75, Fotoğraf Belli- Bahşaliyev 2001: ekler			

²⁶ Belli- Bahşaliyev 2001: 22, Belli- Sevin 1999: 24

Adı	Çalhankale	Türü	Kurganları
Bölge- Konum	Nahçıvan- Kangerli Bölgesi- Çalhankale Kenti		
Buluntu	1-2-3 no'lu kurganlar monokrom boyalıdır, 4 no'lu kurgan siyah açkılı keramik		
Araştırma Tarihçesi			
1- V.H. Aliyev Araştırmaları ²⁷			
Açıklama ve Not			
			
Veli Bahşaliyev 2006: 124			

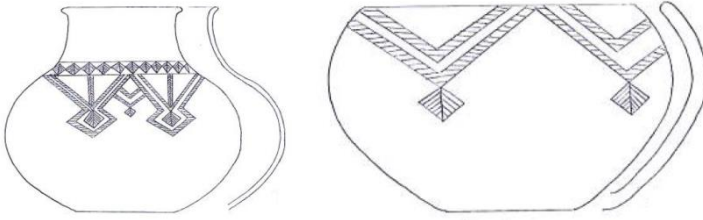
²⁷Bahşaliyev 2006: 138 124

Adı	Nahçıvan	Türü	Nekropol
Bölge- Konum	Nahçıvan- Şahbuz yolu üzeri		
Buluntu	Siyah, gri ve monokrom boyalı keramikler		
Araştırma Tarihçesi			
1- V. A. Aliyev Araştırmaları. ²⁸			
Açıklama ve Not			
			
Veli Bahşaliyev 2006: 139			

²⁸Bahşaliyev 2006: 139

Adı	Sarıdere	Türü	Yerleşim ve Nekropol
Bölge- Konum	Nahçıvan-Şahbuz Bölgesi- Kızılkışlak Kenti		
Tabakalanma	Tespit edilememiştir.		
Buluntu	Monokrom boyalılar		
Araştırma Tarihçesi			
1- Veli Bahşaliyev Araştırmaları ²⁹ .			
Açıklama ve Not			

²⁹Bahşaliyev 2006: 133

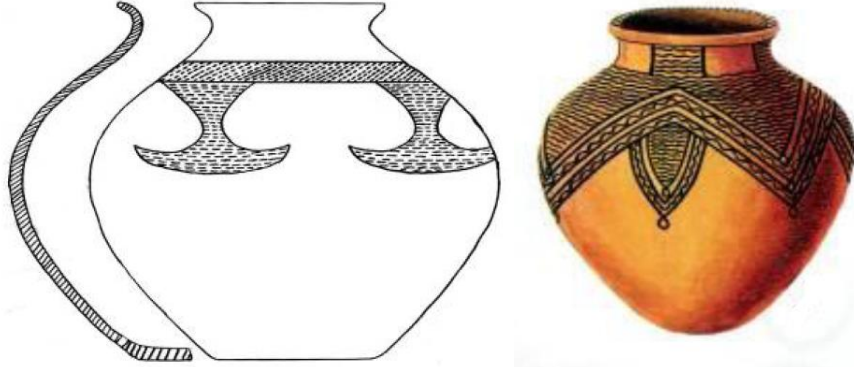
Adı	Kükü	Türü	Yerleşimi ve Nekropol
Bölge- Konum	Nahçıvan- Nahçıvan Kenti		
Tabakalanma	Tespit edilmemiştir.		
Buluntu	Gri ve Monokrom boyalı keramikler.		
Araştırma Tarihçesi			
1- Veli Bahşaliyev Araştırmaları ³⁰			
Açıklama ve Not			
			
Bahşaliyev 2006: 135			

³⁰Bahşaliyev 2006: 132- 133

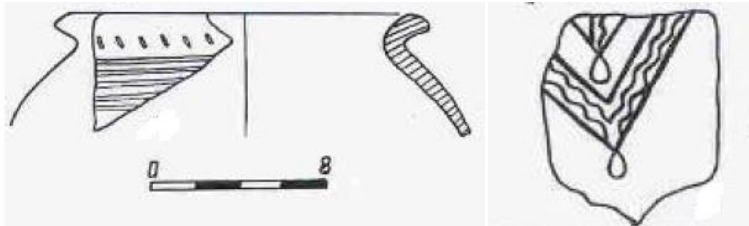
Levha IV-31

Adı	Kerki	Türü	Yerleşimi ve Nekropolü
Bölge- Konum	Nahçıvan- Sadarek Bölgesi- Kerki Kenti		
Tabakalanma	Tespit edilmemiştir.		
Buluntu	Sur duvarı kalıntıları, Kromekli mezarlar, Monokrom boyalılar		
Araştırma Tarihçesi			
1- Veli Bahşaliyev Araştırmaları ³¹			
Açıklama ve Not			

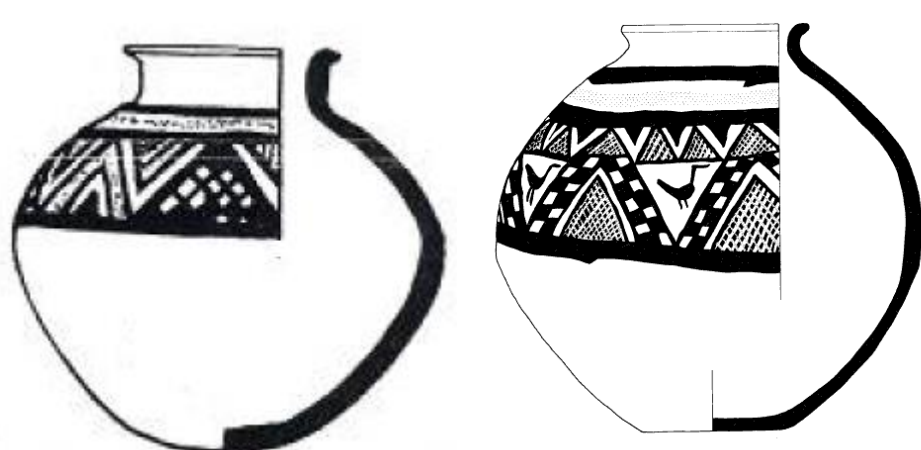
³¹Bahşaliyev 2006: 133

Adı	Mehecir	Türü	Yerleşimi ve Nekropol
Bölge- Konum	Nahçıvan- Culfa Bölgesi		
Tabakalanma	3 m. kalınlığında tabaka.		
Buluntu	Nekropol alanında yere açılmış oval mezarlarda monokrom boyalılar		
Araştırma Tarihçesi			
1- Veli Bahşaliyev Araştırmaları ³²			
Açıklama ve Not			
			
Bahşaliyev 2006: 136		Azerbaycan Tarihi 1. Cilt 2007: ekler	

³²Bahşaliyev 2006: 132

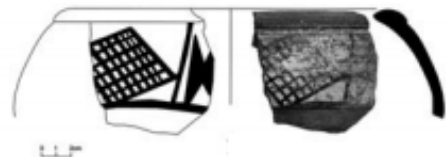
Adı	Kuyuludağ	Türü	Yerleşimi ve Nekropol
Bölge- Konum	Nahçıvan- Bebek Bölgesi- Mezra Kenti		
Tabakalanma	Tespit edilmemiştir.		
Buluntu	Monokrom boyalılar		
Araştırma Tarihçesi			
1- Veli Bahşaliyev, 1999 Araştırmaları ³³			
Açıklama ve Not			
			
Bahşaliyev 2006: 137			

³³Bahşaliyev 2006: 133

Adı	Haftavantepe	Türü	Yerleşimi
Bölge- Konum	İran- Güneybatı Urmîye- Selmas Ovası-Şahpur ³⁴		
Tabakalanma	8 tabaka tespiti. VI. Tabaka Orta Tunç Çağı		
Buluntu	Orta Tunç Çağı için siyah açkılı keramik ve monokrom boyalı çömlekler		
Araştırma Tarihçesi			
1- Burney Charles, Excavations at Haftavan Tepe 1968 2- Burney Charles, Excavations at Haftavan Tepe 1969 3- Burney Charles, Excavations at Haftavan Tepe 1973			
Açıklama ve Not			
			
Edwards 1981: 120			

³⁴Burney 1972: 127

Adı	Kordlartepe	Türü	Höyük
Bölge- Konum	İran		
Buluntu	Keramik		
Araştırma Tarihçesi			
1972-1974 K. Kromer başkanlığındaki arkeolojik kazılar			
Açıklama ve Not			

Adı	Kul Tepe	Türü	Höyük
Bölge- Konum	Kuzey Batı İran- Hadişehir		
Tabakalanma	Erken Kalkolitik ile Akhamenid arası tüm tabakalar. Kul Tepe III Orta Tunç Çağı		
Buluntu	Mimari tabaka ve Polikrom Aras Boyalıları		
Araştırma Tarihçesi			
1- KambakhshFard, 1968 Araştırmaları ³⁵			
Açıklama ve Not			
 			
Abedi- vd 2014: ek			

³⁵ Abedi-vd 2014: 33

EKLER

Ek 1

Ek 2a

Ek 2b

Ek 3

Ek 4

Ek 5

Ek 6

Ek 7

Ek 8a

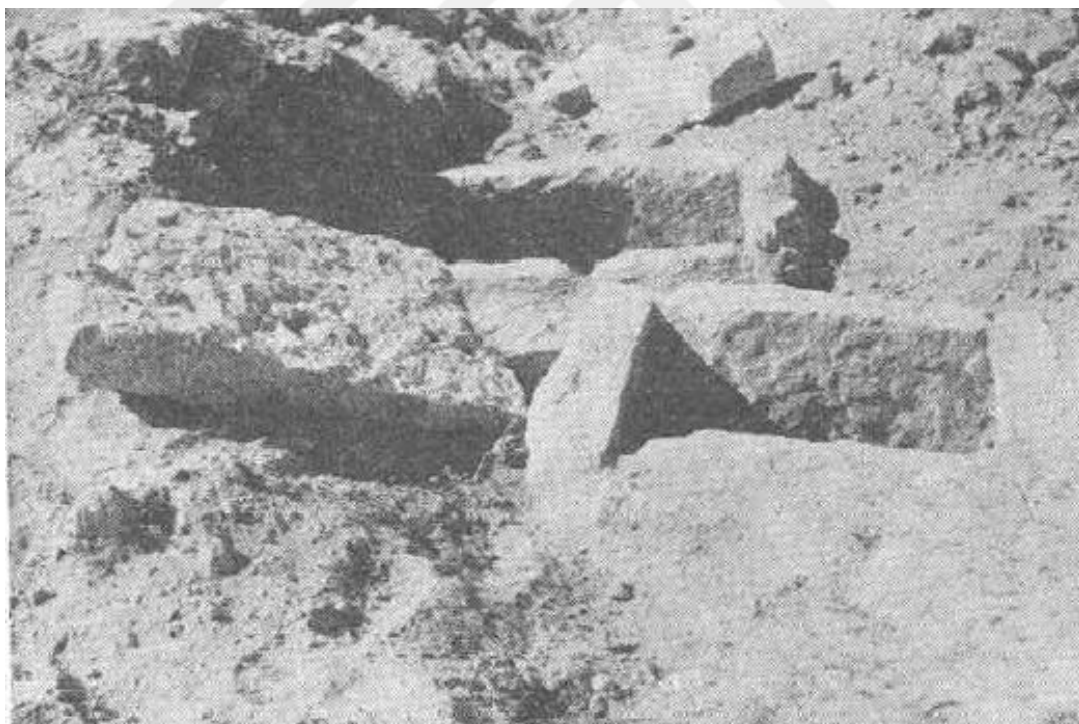
Ek 8b

Ek 9

Ek 10

Ek 11

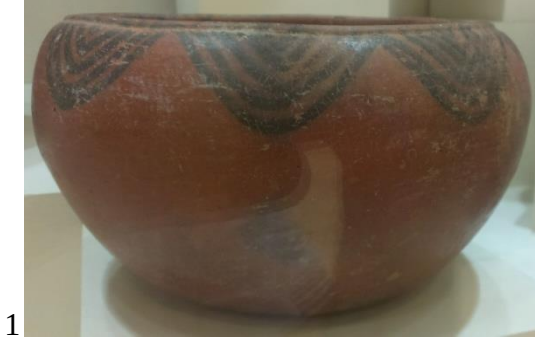
Ek 12

Ek 13

Ek 14

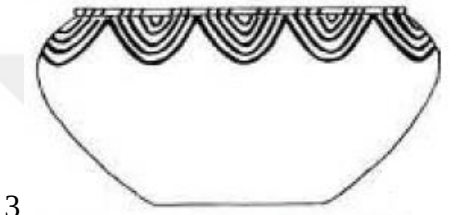
1

Kars Ani Nekropolü Konsantrik Monokrom

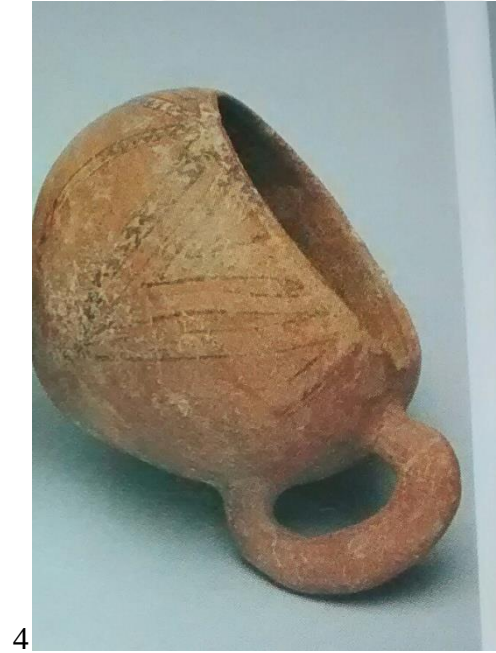
2

Nahçıvan Kerki Nekropolü Konsantrik Monokrom

3

Nahçıvan Çalhankale Kalesi Konsantrik Monokrom

4

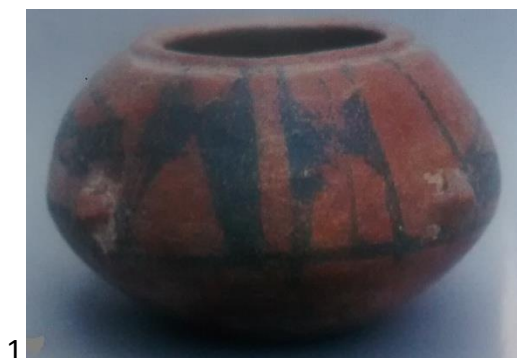
Erzurum Müzesi Polikrom Kulplu Çömlek

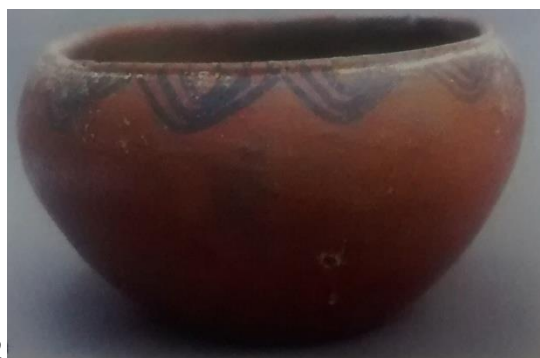
5

Van Müzesi Polikrom Kulplu Çömlek

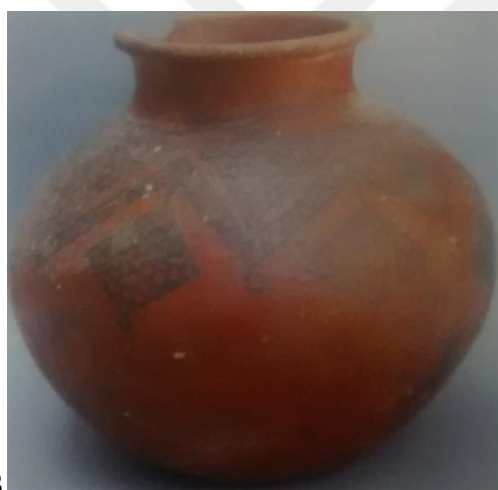
Ek 15

1

2

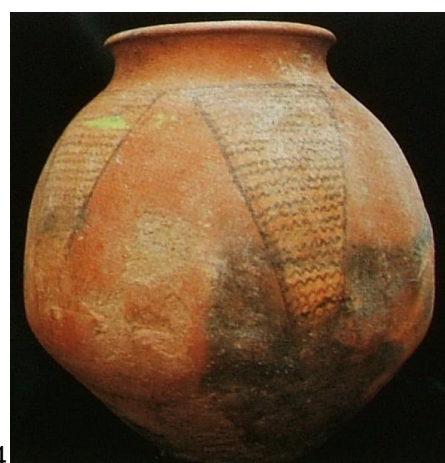
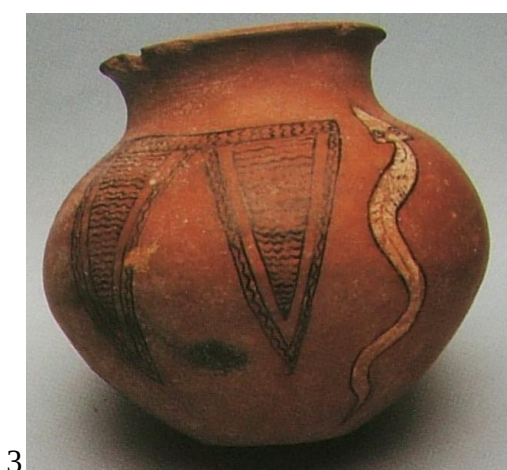
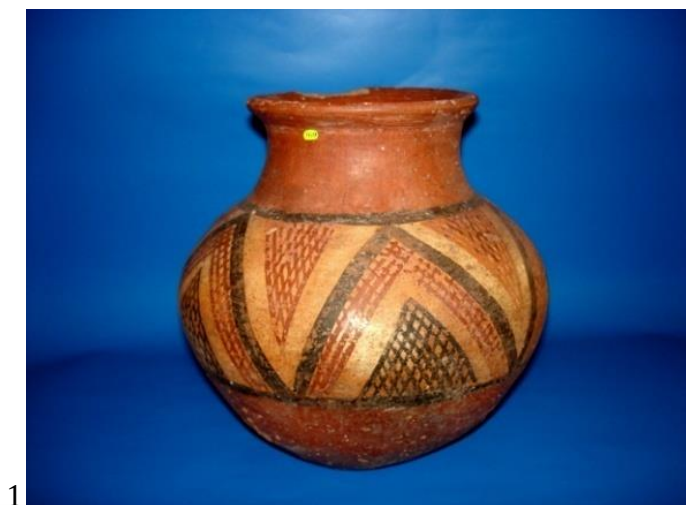

3

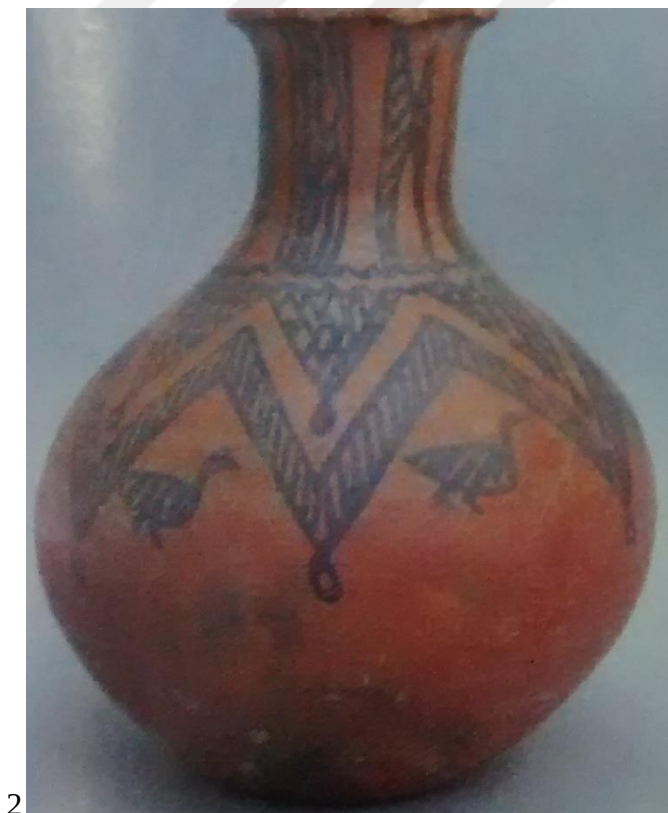
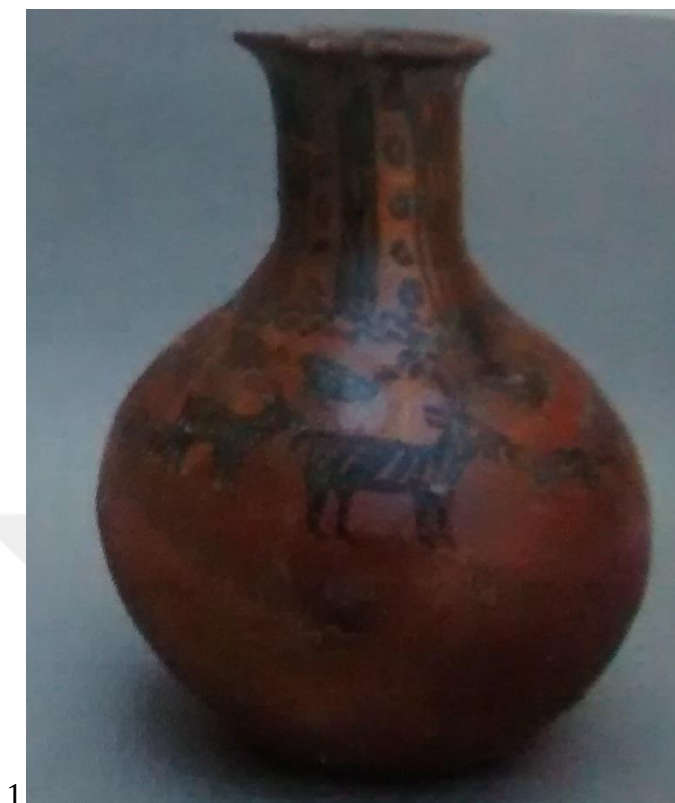

4

Ek 16

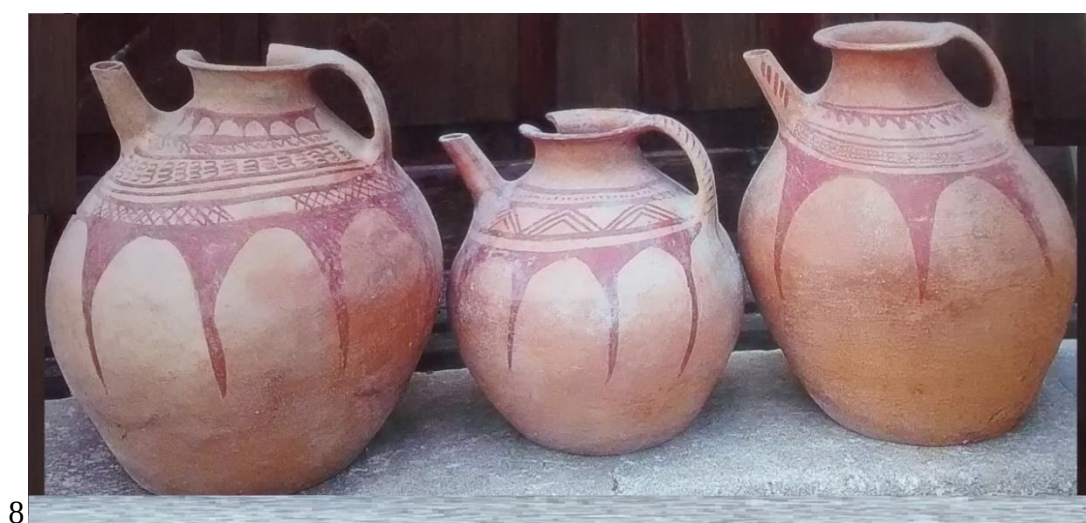
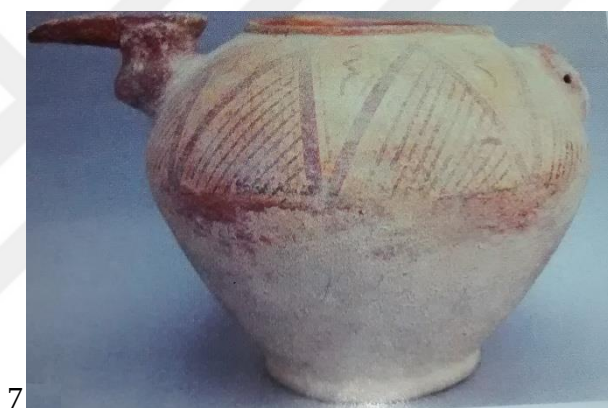
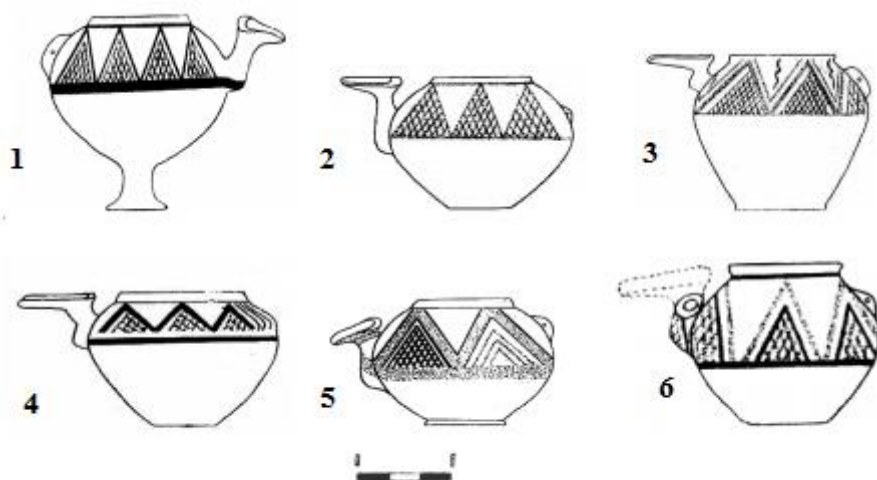
Ek 17

Ek 18

Ek 19

Ek 20

1

2

3

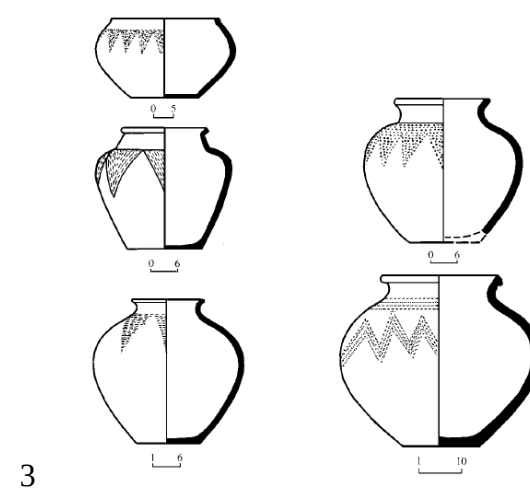
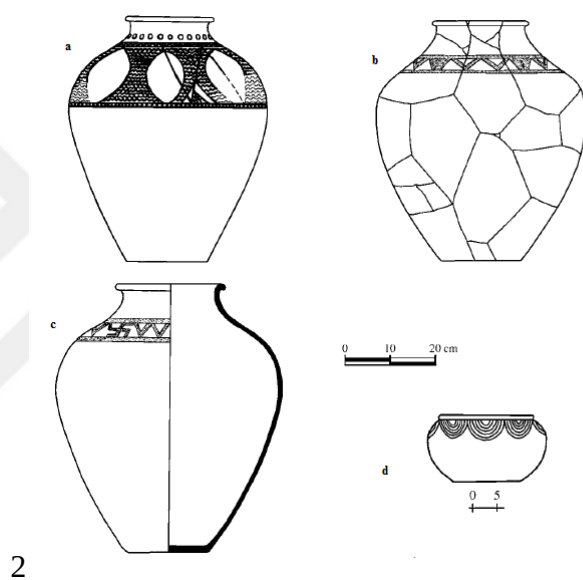
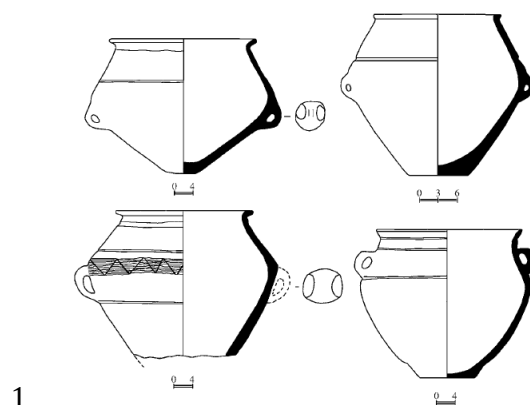

4

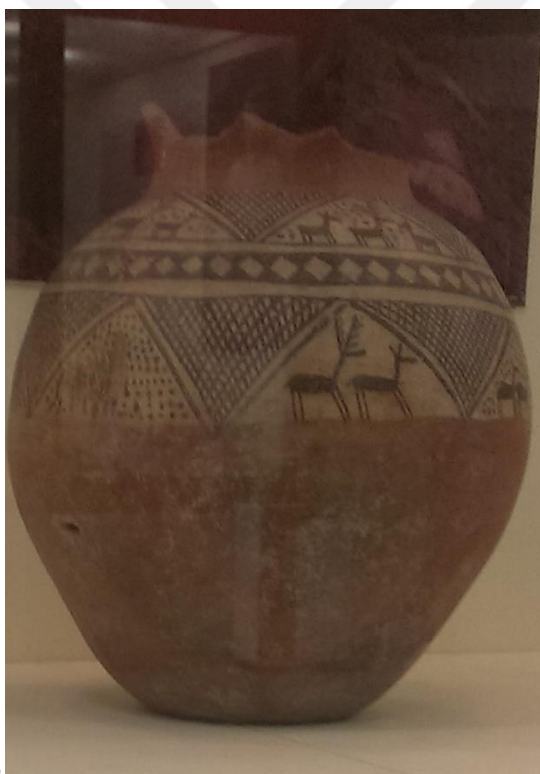
Ek 21

Ek 22

Ek 23

HARİTALAR

Harita 1

Harita 2

Özlem Toy-Ayhan Yardimciel

Harita 3

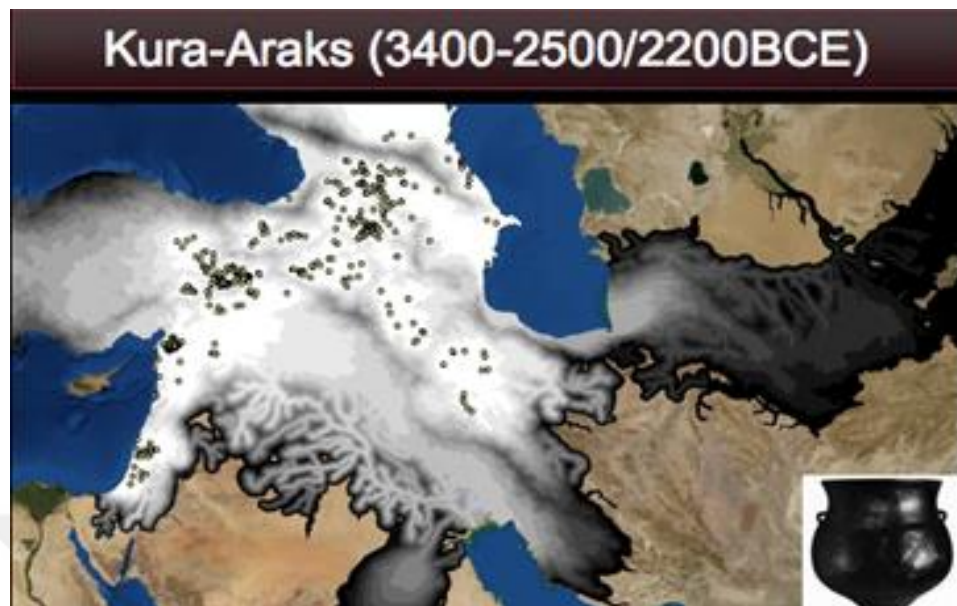

Google maps

Harita 4

Harita 5

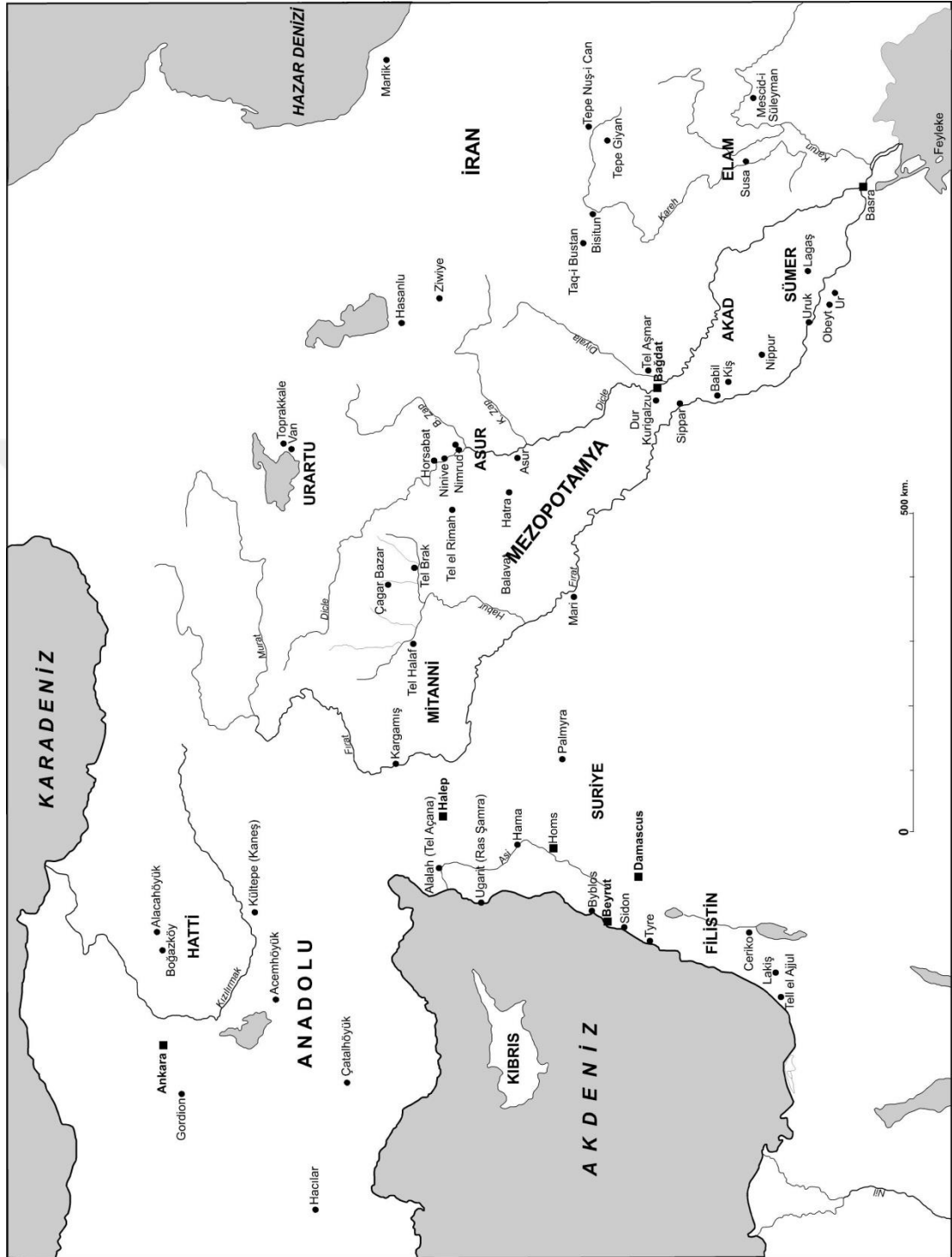

Harita 6

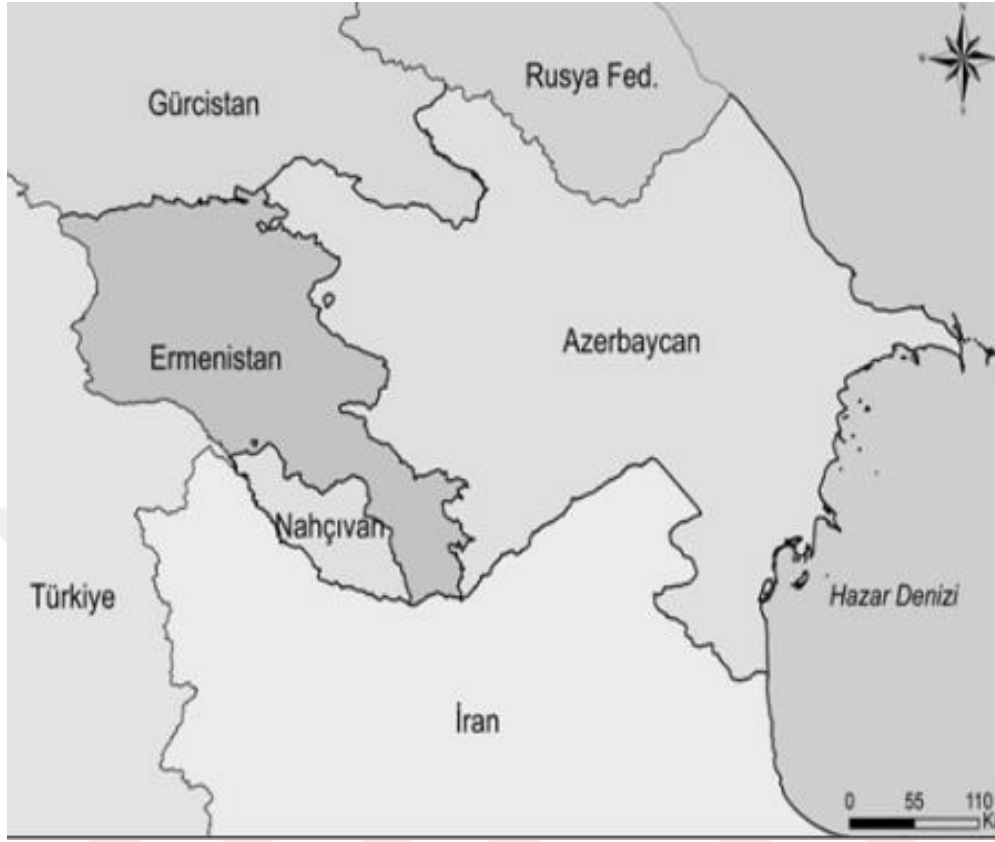
<http://www.archatlas.org/workshop09/works09-wilkinson.php>

Harita 7

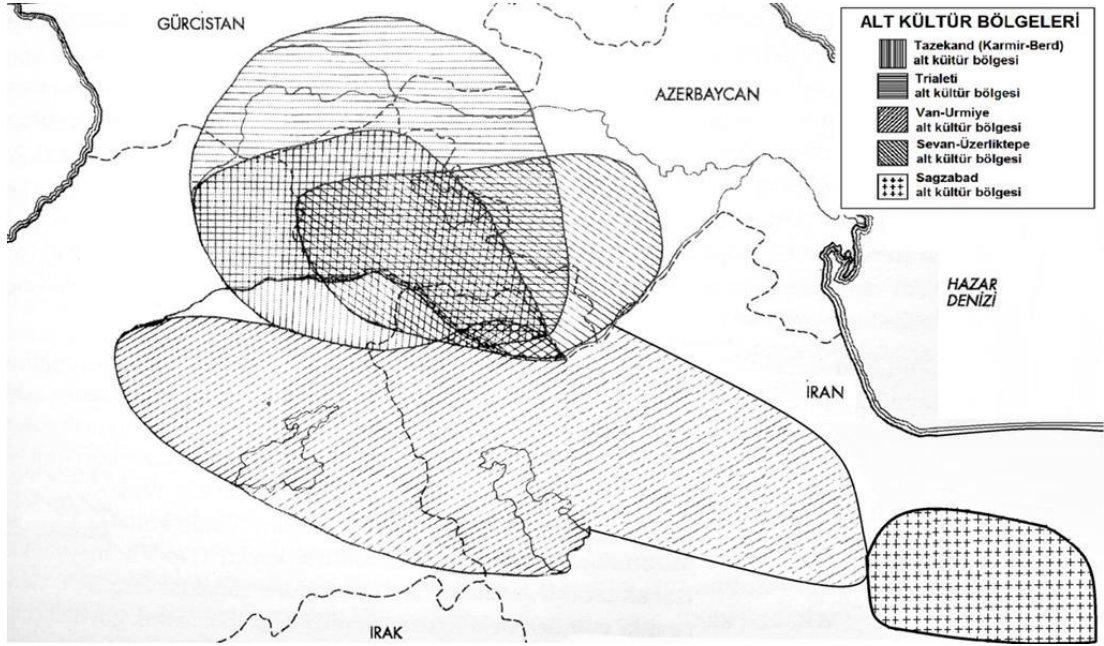

Kemalettin Köroğlu

Harita 8

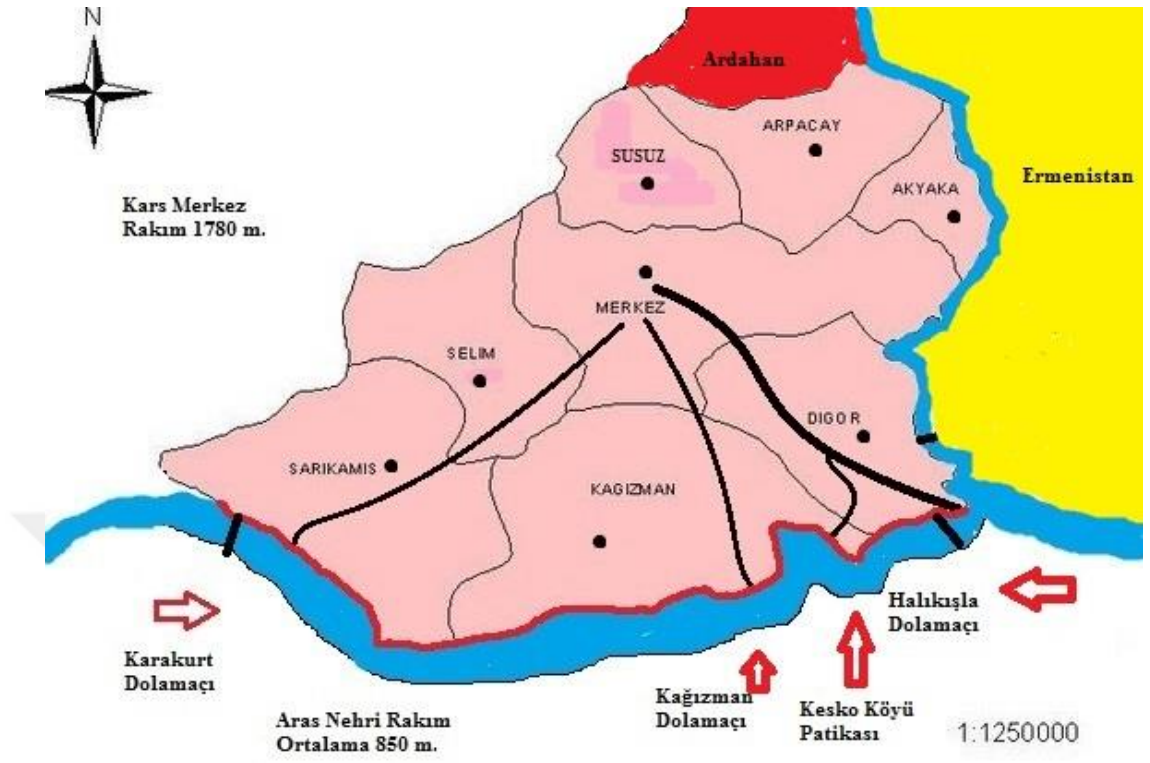

Harita 9

Aynur Özfirat

Harita 10

Ayhan Yardimciel

KAYNAKÇA

- ABEDI, Akbar- SHAHIDI, Hamid Khatip- CHATAIGNER, Christine- NIKNAMI, Kemalaldin- ESKANDARI, Nasir- KAZEMPOUR, Mehdi- PIRMOHAMMADI, Alireza- HOSSEINZADEH, Javad- EBRAHIMI, Ghader (2014), "Excavation at Kul Tepe (Hadishahr), North-Western Iran, 2010: First Preliminary Report", *ANES* 51, ss.33- 165.
- ABLAK, Şüheda (2011), "*İğdir'da Bulunup Kars Müzesi'ne Getirilen Orta Tunç, Son Tunç ve Erken Demir KeramiklerininDeğerlendirilmesi*", (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars.
- AĞLARZADE, Anar (2009), "M.Ö. 4-1. Binlerde Yakınoğu- Anadolu- Kafkasya Üçgeninde Kavimler Göçü, Ticari- Kültürel İlişkiler ve Etkileşimler", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Journal of Turkish World Studies, Cilt: IX, Sayı 2, ss. 9-18, İzmir.
- AKURGAL, Ekrem (1998),*Anadolu Kültür Tarihi*, Tübitak Yayınları, Ankara.
- AŞUROV, Sefer- ALİYEVA, Fidan (2012), "Naxçıvanın Tunç Dövrü Yaşayış Meskenlerinin Tikinti ve Memarlıq Hususiyetleri",*BeynelxalqNahçıvan: İlkin Şehir ve DuzdağSimpozimun*, 27-28 iyul, ss. 61-66.
- BADALYAN, Ruben-AVETİSYAN, Pavel-SMITH, Adam (2009), "PeriodizationandChronology of SouthernCaucasia: FromtheEarlyBronze Age Through theIron III Period" *TheArchaeologyandGeography of Ancient TranscaucasianSocieties Volume I*, OrientalInstitutePublications, TheUniversity of Chicago. pp. 33-93

- BAHŞALİYEV, Veli- ALİYEV, Veli (1985), “*ŞahtahtıNekropolü’nün Yeni Buluntuları*”, *Az. SSR EA Haberleri, Bakü, Bilim*, ss. 63-67.
- BAHŞALİYEV, Veli (1997), “*Nahçıvan Arkeolojisi*”, Arkeoloji ve Sanat Yayınları İstanbul.
- BAHŞALİYEV, Veli (2002), “*Nahçıvan’ın Erken Demir Çağı Medeniyyeti*”, Bilim Yayınları, Bakü.
- BAHŞALİYEV, Veli (2006), “*Azerbaycan Arxeologiyası*”, Azerbaycan Milli Elmler AkademiyasıNaxçıvan Bölmesi Naxçıvan Devlet Üniversitesi, I. Cilt, Bakü.
- BAHŞALİYEV, Veli (2007), “*Azerbaycan Arxeologiyası*”, Azerbaycan Milli Elmler AkademiyasıNaxçıvan Bölmesi Naxçıvan Devlet Üniversitesi, Bakü.
- BAHŞALİYEV, Veli (2008), “*Nahçıvanın Arkeolojik Yerleşimleri*”, Bilim Yayınları, Bakü.
- BARNETT, R. D. (1963), “TheUrartianCemetery at Igdyr”, *AnatolianStudies*, Volume 13, ss. 153-198.
- BALKAN, Kemal-SÜMER, Osman (1967), “1965 Ani Kazıları Hakkında Kısa Rapor”, *Türk Arkeoloji Dergisi S. XIV-1-2*, Türk Tarih Kurumu Basımevi Ankara. ss. 103-118.
- BALKAYA, Tuncer (2009), “*Hurri-Mitanni Devleti*”,(Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ankara.
- BAYSAL, Adnan (2012), “Doğu Anadolu Arkeolojisinde Göçebelik ve Yaylacılık Kültürü (M.Ö. II. bin.): Veriler Işığında Yeni Düşünceler”, *U.Ü. Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl 13 sayı 23, 2012/2

- BURNEY, Charles (1970), “Excavations at Haftavan Tepe 1968” *First Preliminary Report*”, *Iran* VIII, pp 127-142.
- BURNEY, Charles (1972), “Excavations at Haftavan Tepe 1969” *Second Preliminary Report*”, *Iran* X, pp 157-171.
- BURNEY, Charles (1975), “Excavations at Haftavan Tepe 1973: Fourth Preliminary Report” *Iran* XIII, pp.149-164.
- CEYLAN, Alpaslan (2008), “*Doğu Anadolu Araştırmaları, Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır 1998-2008*”, Güneş Vakfı Yayınları, Erzurum.
- CEYLAN, Alpaslan (2011), “*Sarıkamış: Tarihi ve Arkeolojik Araştırmala*”, Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum.
- ÇİLİNGİROĞLU, Altan (1983), “ Van Gölü Havzasında M.Ö. II. Bin Kültürüne Ait Bazı Veriler”, *I. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, İstanbul, ss. 25-29.
- ÇİLİNGİROĞLU, Altan (1984), “*Urartu ve Kuzey Suriye Kültürel ve Siyasi İlişkiler*”, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir.
- ÇİLİNGİROĞLU, Altan (1986), “Van Gölü Havzasında M.Ö. II. bin boyalı çanak çömlek geleneği”, IX. Türk Tarih Kongresi: (ayrı basım) ss. 5-18
- ÇİLİNGİROĞLU, Altan (1987), “Van Gölü Havzasında Demir Çağların Başlangıcının Tarihi”, *Anadolu Demir Çağları Sempozyumu*, İzmir, ss. 108-115.
- ÇİLİNGİROĞLU, Altan (1990a), “ Gaziantep Müzesindeki Van Urmiye Boyalıları”, *Arkeoloji ve Sanat Tarihi Dergisi* V, ss. 25-44.

- ÇİLİNGİROĞLU, Altan (1990b), “ Van ve Urmiye Bölgeleri Arasındaki Kültürel İlişkinin Van-Urmiye Boyalıları Işığında Değerlendirilmesi”, X. Türk Tarih Kongresi (ayrı basım), ss. 168-179.
- ÇİLİNGİROĞLU, Altan (2012), “Dilkaya Höyüğü” Ege Üniversitesi Arkeoloji Kazıları, Arkadaş Matbaacılık, İzmir, ss. 78-93
- DARKOT, Besim (1997), “Aras Maddesi”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 1, M.E.B. Yayınları, Eskişehir.
- EDWARDS, Micheal R. (1981), “The Pottery of Haftavan VIB (UrmiaWare)”, *Iran XIX*, pp 101-140.
- ERDEM, Aylin Ümit (2009), “Doğu Anadolu’da Demir Çağ Yivli Keramik Geleneği” (Basılmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- ERZEN, Afif (1992), “Doğu Anadolu ve Urartular”, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- ESİN, Ufuk (1984), “ Değirmentepe (Malatya) Kurtarma Kazısı 1983 Raporu”, VI. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, İzmir, ss. 11-30.
- ESİN, Ufuk (2011), “Değirmentepe”, *Tarih Öncesinden Demir Çağı’na Anadolu’nun Arkeoloji Atlası*, 2011-01, İstanbul, ss. 110-113.
- FRANGIPANE, Marcella (2011), “Son Kalkolitik Çağ Doğu Anadolu”, *Tarih Öncesinden Demir Çağı’na Anadolu’nun Arkeoloji Atlası*, İstanbul, ss. 126-133.
- GÜNERİ, Abdullah Semih (2008), “Erzurum I, Son Tunç- Erken Demir Çağı Yerleşmeleri”, *Arkeoloji Anadolu- Avrasya*, 7-8 / 2008, ss. 7-8.
- HACIOĞLU, Hasan Selim (2001), “Evliya Çelebi Seyahatnamesinden Seçmeler”, İskele Yayıncılık, İstanbul.
- HALİLOV, Tugrul (2011), “Nahçıvan’da Boyalı Kaplar Kültürü”, *TÜBAR-XXX- /2011*, ss.165-176.

- HALİLOV, Tugrul (2012a), “Nahçıvan’da Tunç ve Demir Çağları’nda Kil Kapların Yapılması”, *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl 3 Sayı 9, Aralık, ss. 34-39.
- HALİLOV, Toğrul (2012b), “Nahçıvan’dan Bulunmuş Son Tunç-Erken Demir Çağının Süsleri”, *Marmara Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı 3, ss. 131-148.
- HALİLOV, Tugrul (2013a), “ M.Ö. VI-1. Yüzyıllarda Nahçıvan’da Seramikçilik”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (TAED), S. 50, Erzurum, ss. 201-210.
- HALİLOV, Tuğrul (2013b), “ Nahçıvan’da Son Tunç Erken Demir Çağı’nın Boyasız Kil Kapları”, *TÜBAR-XXXIV-/2013*, ss.131-148.
- HALİLOV, Toğrul (2014), “Kültepe Çevresinde Yapılan Arkeolojik Araştırmalar”, *Marmara Sosyal Araştırmaları Dergisi*, S. V, ss. 24-36.
- HARMANKAYA, Savaş (1988), “*Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 3*”, Efe Yayınları, İstanbul.
- HAUPTHMANN, Harold (2011), “*Norşuntepe*”, Tarih Öncesinden Demir Çağı’na *Anadolu’nun Arkeoloji Atlası*, İstanbul, ss. 138-141.
- HERODOTOS (1973), Herodot Tarihi, Çev. Müntekim ÖKMEN, Remzi Kitapevi, I. Baskı, Ankara.
- IŞIKLI, Mehmet (2007a), “Erzurum Bölgesi’nde Karaz Kültürü’nün Başlangıcı: Son Dönem Araştırmalarının Genel Bir Değerlendirmesi”, *Doğudan Yükselen Işık: Arkeoloji Yazıları*, Atatürk Üniversitesi 50. Kuruluş Yıldönümü Arkeoloji Bölümü Armağanı, ss. 325-350.
- IŞIKLI, Mehmet (2007b), “A Collection of Kura-Araxes Pottery from Kars Museum”, *ARAMAZD Armenian Journal of NearEasternStudies*, vol. II, Yerevan, pp. 40–51.

- IŞIKLI, Mehmet (2008), “Muş. Bulanık Bölgesinden Bir Grup Erken Demir Çağ Seramiği/ A Group of Early Iron Age Ceramics From Muş Bulanık Region”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, Sayı 14, Erzurum, ss. 81-86.
- IŞIKLI , Mehmet - ERDEM, Aylin Ü. (2009), “A Group of Early Iron Age Pottery from the Erzurum Region” *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan* 41, ss. 249-268.
- IŞIKLI, Mehmet - BAŞTÜRK, Mahmut Bilge (2010), “Bronze Axes from the Erzurum – Kars Region: An Elementary Corpus”, *Istanbul Mitteilungen* 60, ss. 39-65.
- IŞIKLI, Mehmet (2011), “Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü”, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- IŞIKLI, Mehmet (2012), “Animal Husbandry in Kura-Araxes Culture of Eastern Anatolia”, *Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası Arxeologiya ve Etnografiya İnstitutu*, Bakı, ss. 103-112.
- IŞIKLI, Mehmet (2014), “Yükseklerde Arkeoloji Yapmak. Doğu Anadolu Arkeolojisinin Dünü-Bugünü”, *Arkeolojiyle Geçen Bir Yaşam İçin Yazılar: Veli Sevin’e Armağan*, Ege Yayınları, ss. 1-12.
- KARAGEÇİ, Mustafa (2014), “Arpaçay Havzası’nda Tunç Çağı Yerleşmeleri”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*(14), ss. 77-95.
- KINAL, Füzulan (1963), “Ugarit Krallarının Tarihi”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü, Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 8, Sayı 14, Ankara, ss.1-15.

- KINAL, Füzûzan (1967), “Yamhad Krallığı”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü, Tarih Araştırmaları Dergisi*, cilt 5, sayı 8, Ankara, ss.195-211.
- KINAL, Füzûzan (1998), “Eski Anadolu Tarihi”, TTK Basımevi, Ankara.
- KIRZIOĞLU, Fahrettin (1953), “Kars Tarihi”, Işıl Matbaası, İstanbul.
- KONAKÇI, Evrim (2006), “Urartu Krallığında Toplu Nüfus Aktarımları ve Bu Uygulamanın Urartu Kültürü’ne Etkileri”, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2006.
- KOZBE, Gülriş (1989), “Van-Dilkaya Höyüğü Erken Transkafkasya Keramiği”, *VII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, ss.533-554.
- KÖROĞLU, Kemalettin (1996), “Urartu Krallığı Döneminde Elazığ ve Çevresi”, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- KÖROĞLU, Kemalettin – KONYAR, Erkan (2005), “Van Gölü Havzasında Erken Demir Çağı Problemi”, *Arkeoloji Sanat Dergisi*, Sayı 119, İstanbul, ss.25-38.
- KÖROĞLU, Kemalettin (2006), “Eski Mezopotamya Tarihi”, İletişim Yayınları, İstanbul.
- KÖKSAL, Aydoğan (1972), “Doğu Anadolu’nun Turizm Coğrafyasına Dair”, *Coğrafya Araştırmaları Dergisi Ankara Üniversitesi, DTCF, Coğrafya Araştırmaları Enstitüsü Yayını*, Sayı 5-6, Ankara, ss. 127-139.
- KÖKTEN, Kılıç (1945), “Kuzey-Doğu Anadolu Prehistoryasında Bayburt Çevresinin Yeri”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt 3, Sayı 5, ss. 465-505.
- LİNDSEY, Ian–MİNC, Leah – DESCANTES, Christophe – SPEAKMAN, GLASCOCK Robert J., (2008), “Exchange patterns, boundaryformation, and sociopoliticalchange in LateBronze Age SouthernCaucasia: preliminaryresultsfrom a potteryprovenancestudy in North western Armenia”, *Journal of ArchaeologicalScience* 35, pp. 1673-1682

- MALIKOV, Rauf (2012), “Azerbaycan’ın Nahçıvan Bölgesi Kadim Devirlerde ve Erken Orta Asırlarda”, *BeynelxalqNahçıvan: İlkin Şehir ve DuzdağSimpozimun*, Nahçıvan, 27-28 iyul, ss. 55-60.
- MARRO, Catherine – BAKHSLALIYEV, Veli – SANZ, Severine (2010), “ArchaeologicalInvestigations On The Salt Mine Of Duzdağı”, *TÜBA- AR*, 13, ss. 229-244.
- MARRO, Katherine (2012), “Duzdağında Tuz Madenciliğinin Başlangıcı Hakkında”, *BeynelxalqNahçıvan: İlkin Şehir ve DuzdağSimpozimun*, Nahçıvan, 27-28 iyul, ss. 25-34.
- MACQUEEN J. G. (1999), “Hititler ve Hitit Çağında Anadolu”, Arkadaş Yayıncılık, Ankara.
- ÖKSE, Tuba – ALP, Oğuz – İNAL, Nejdet (2003), “İlusu Barajı Salat Tepe 2000-2002 Yılı Kazıları”, *XXV. Kazı Sonuçları Toplantısı*, I.Cilt, ss. 31- 338.
- ÖZ, Hikmet (2007), “*Tarsus Tarihi*”, Yeni Zamanlar Dağıtım, Ankara.
- ÖZÇELİK, Nazmi (2012), “*İlkçağ Tarih ve Uygarlığı*”, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara.
- ÖZFIRAT, Aynur (1994), “M.Ö. II. Binyıl Doğu Anadolu Boyalı Seramik Kültürleri Üzerine Araştırmalar”, *XI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, ss. 359- 377.
- ÖZFIRAT, Aynur (1998), “1997 Yılı Bitlis-Muş Yüzey Araştırması: Tunç ve Demir Çağları”*XVII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, II. cilt, Tarsus, ss. 1-22.
- ÖZFIRAT, Aynur (1999), "1997 Yılı Bitlis-Muş Yüzey Araştırması: Tunç ve Demir Çağları", *XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, II. Cilt, Tarsus, ss. 1-22.

- ÖZFIRAT, Aynur (2000), "1998 Yılı Bitlis-Muş İlleri Yüzey Araştırması: Tunç ve Demir Çağları", *XVII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, II. Cilt, Ankara, ss.193-210.
- ÖZFIRAT, Aynur (2001a), "1999 Yılı Muş İli Yüzey Araştırması: Tunç ve Demir Çağları", *XVIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, II. Cilt, İzmir, ss.123-140.
- ÖZFIRAT, Aynur (2001b), "*Doğu Anadolu Yayla Kültürleri (M.Ö. II. Binyıl)*", Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- ÖZFIRAT, Aynur (2002), "Doğu Anadolu Yüksek Yaylası'ndan M.Ö. 2. Binyıl Kurganları", *Belleten LXVI/246*, ss. 343-371.
- ÖZFIRAT, Aynur (2003), "2002 Yılı Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması", *XXI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, I. Cilt, Ankara 2003, ss. 15-32.
- ÖZFIRAT, Aynur (2006), "Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması, 2005", *XXIV. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, I. Cilt, Çanakkale, ss. 143-162.
- ÖZFIRAT, Aynur- MARRO, Catherina (2007), "2004 Yılı Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması", *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi* 7, ss. 1-20.
- ÖZFIRAT, Aynur (2007), "2006 Yılı Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması", *XXV. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, I. Cilt, Kocaeli 2007, ss. 197-220.
- ÖZFIRAT, Aynur (2008), "Bozkurt Kurgan Mezarlığı Kazısı, 2007", *XXX. Kazı Sonuçları Toplantısı*, II. Cilt, Ankara, ss.369-384.
- ÖZFIRAT, Aynur (2009a), "2007 Van, Ağrı ve Iğdır Yüzey Araştırması", *XXVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 1.Cilt, Ankara, ss.345-366.
- ÖZFIRAT, Aynur (2009b), "Bozkurt Kurgan Mezarlığı Kazıları", *Belleten LXXIII/268*, ss. 635-674.

- ÖZFIRAT, Aynur (2010a), "2008 Van, Ağrı ve Iğdır Yüzey Araştırması, ", XXVII. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, III. Cilt, Denizli, ss. 223-238.
- ÖZFIRAT, Aynur (2010b), "Bozkurt Kurgan Mezarlığı", *Aktüel Arkeoloji* 15, ss. 42-43.
- ÖZFIRAT, Aynur (2010c), "Ağrı Dağı Kurganları", XV. *Türk Tarih Kongresi I* (Ankara, 11-15 Eylül 2006), Ankara, ss. 51-64.
- ÖZFIRAT, Aynur (2011a), "Bozkurt Kurgan Mezarlığı Kazısı, 2009-2010 ", XXXIII. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, I. Cilt, Malatya, ss. 533-562.
- ÖZFIRAT, Aynur (2011b), "Ağrı Dağı'nda Yeni Arkeolojik Keşifler", *Aktüel Arkeoloji* 19, ss. 44-51.
- ÖZFIRAT, Aynur (2012a), "Van, Ağrı ve Iğdır Yüzey Araştırması, 2010", XXIX. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Malatya, ss.155-171.
- ÖZFIRAT, Aynur (2012b), "Bozkurt Kurgan Mezarlığı Kazısı, 2009-2010", XXXIII. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, I. Cilt, Malatya, ss. 533-562.
- ÖZFIRAT, Aynur (2012c), "Ağrı Dağı ve Aras Vadisinde Urartular", *Aktüel Arkeoloji* 30, ss. 126-129.
- ÖZFIRAT, Aynur (2013a), "Van, Ağrı ve Iğdır Yüzey Araştırması, 2011", XXX. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Çorum, ss.293-302.
- ÖZFIRAT, Aynur (2013b), "Bozkurt Kurgan Mezarlığı Kazısı, 2011", XXXIV. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, I.Cilt, Çorum, ss.119-126.
- ÖZMENLİ, Mehmet (2012), "Ortaçağ'da Şüregel'in Tarihi Coğrafyası", *Adıyaman Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl 5, Sayı 9, ss. 159-173.
- PİLİPOSYAN, Ashot (2014), "Excavations at Metsamor", *International Conference Problems of Early Metal Age Archaeology of Caucasus and Anatolia*, 19- 23 Tbilisi November 2014, pp.42-52.

- SAGONA, Antonio- SAGONA, Claudia (2000a), “Excavations at Sos Höyük 1999”, *XXII. Kazı Sonuçları Toplantısı*, I. Cilt, İzmir, ss. 129-131.
- SAGONA, Antonio (2007b), “*Ortaçağ’dan Önce Kars*” Kars: Beyaz Uykusuz Uzakta, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, ss. 11-30.
- SAĞLAMTİMUR, Haluk (2012), “*Siirt Türbe Höyük*”, Ege Üniversitesi Arkeoloji Kazıları, Arkadaş Matbaacılık, İzmir, ss. 401-419.
- SARAÇOĞLU, Hüseyin (1989), “*Doğu Anadolu Bölgesi*”, Öğretmen Kitapları Dizisi, İstanbul.
- SEYİDOV, Abbas- BAXŞALİYEV, Veli (2013), “*ŞORTEPE (İBADULLA)*”, AMEA, Bakı.
- SEVİN, Veli (2011), “Orta ve Son Tunç Çağı Doğu Anadolu”, Tarih Öncesinden Demir Çağı’na Anadolu’nun Arkeoloji Atlası, Doğan Burda Dergi Yayıncılık, İstanbul ss. 342-346
- SMİTH, T. Adam (2012), “TheCaucasusandtheNear East” A CompaniontotheArchaeology of the Ancient Near East, Volume II, pp. 668-686.
- ŞENYURT, Süleyman Yücel (2005), “*Büyükardıç, Doğu Anadolu’da bir Erken Demir Çağı yerleşmesi*”, Gazi Üniversitesi Arkeolojik Çevre Değerleri Araştırma Merkezi, Ankara.
- TAMER, Serihan (2010), “*Hurri Siyasi Tarihi ve Kültürü*”, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara.
- TheMinistry of Nature Protection, Republic of Armenia First National Report, Yerevan 1999.
- TOPALOĞLU, Yasin, (2011), “İğdır Bölgesi Tunç Çağı Yerleşmeleri”,*Özsait Armağanı: Mehmet ve Nesrin Özsait Onuruna Sunulan Makaleler*, StudiesPresentedto Mehmet and Nesrin Özsait, Ed. Hamdi Şahin, Erkan Konyar, Gürkan Ergin, Suna- İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, Antalya, ss. 397-410.

- TUNCEL, Metin (1991), “Aras”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 3, ss. 332-335.
- TÜTÜNCÜLER, Özlem (2006), “ Çorum- Resuloğlu Eski Tunç Mezarlığı’nda Kumaş Kullanımına İlişkin Yeni Bulgular”, *Anadolu\Anatolia* 30, ss. 137-148.
- ÜNAL, Ahmet (2002a), “*Hittitler Devrinde Anadolu*”, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul .
- ÜNAL, Ahmet (2006b), “Eski Çağlarda Çukurova’nın Tarihi Coğrafyası ve Kizzuwatna (Adana) Krallığının Siyasi Tarihi”, *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 15, Sayı 3 (Arkeoloji Özel Sayısı), ss.15-18.
- ÜNSAL, Veli (2006a), “Karaz Kültürünün Kuzey Sınırı”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Dergisi*, Sayı 16, Erzurum, ss.127-143.
- ÜNSAL, Veli (2008b), “North-East Anatolia in the Third ThousandBc ”, *The Journal Of International Social Research* Volume: 1, Issue: 3, Spring, pp. 396-410.
- YARDİMCİEL, Ayhan (2014a), “Orta Aras Havzası’nın Tarihi ve Kültürel Zenginliği”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Güz 2014, sayı 14, ss. 121-128.
- YARDİMCİEL, Ayhan – ABLAK, Şüheda (2014b), “Kars Müzesi’nden Bir Grup Son Tunç Çağı Seramiğinin Değerlendirilmesi”, *Seleucia Ad Calycadnum*, Sayı 4, Mayıs, ss. 165-174.
- YARDİMCİEL, Ayhan – TOY, Özlem (2014c), “ Orta Aras Havzası Monokrom Boyalı Çanak Çömlekler”, I. Uluslararası Ani ve Kars Sempozyumu 2014, Kars.
- YILMAZ, Derya (2006) , “Erken Tunç Çağında Güneydoğu Anadolu’da Oda Mezar Geleneği”, *Anadolu\Anatolia* 31, ss.57-69.

YİĞİT, Turgut (1963), “Tarih Öncesi ve Hitit Döneminde İšuwa Bölgesi”, *Ankara Üniversitesi DTCT- Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.17-28, Ankara, ss. 233- 251.

QULİYEVA, Zeyneb (2012), “Nahçıvanın Arpaçay Vadisinde Orta Tunç Çağına Ait Bluntular”, *II.Uluslararası Aras Havzası Sempozyumu, The Second International Symposium of Aras Basin*, Erzurum.

ÖZGEÇMİŞ

Ayhan YARDİMCİEL

KİŞİSEL BİLGİLER

Doğum yeri tarihi: Kars- 27.03.1979
Tel: 0551 865 25 08
E-posta: ayhanyardimciel@gmail.com

EĞİTİM BİLGİLERİ

Lisans **İstanbul Üniversitesi/İstanbul**
Mezuniyet: Edebiyat Fakültesi/Tarih
09.02.2007 Diploma Notu: 74.17

Yüksek Lisans **Kafkas Üniversitesi/Kars**
Mezuniyet: Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih/Eskiçağ Tarihi
01.10.2010 Diploma Notu: 85

Doktora **Kafkas Üniversitesi Kars**
Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih/Eskiçağ Tarihi

MESLEKİ ETKİNLİKLERİ

- 1- 2004 Yılı: İstanbul Üniversitesi Eskiçağ Tarihi Van Aşağı ve Yukarı Anzaf Kaleleri Kazısı
- 2- 2004 Yılı: İstanbul Üniversitesi Eskiçağ Tarihi Van Yoncatepe Sarayı Kazısı
- 3- 2005 Yılı: İstanbul Üniversitesi Eskiçağ Tarihi Van Aşağı ve Yukarı Anzaf Kaleleri Kazısı
- 4- 2005 Yılı: İstanbul Üniversitesi Eskiçağ Tarihi Van Yoncatepe Sarayı Kazısı
- 5- 2004:Yılı: İstanbul Üniversitesi Eskiçağ Tarihi Van Bölgesi Baraj Gölet Sulama Kanalı Yüzey Araştırması
- 6- 2005 Yılı: İstanbul Üniversitesi Eskiçağ Tarihi Van Bölgesi Baraj Gölet Sulama Kanalı Yüzey Araştırması
- 7- 2006 Yılı: İstanbul Üniversitesi Eskiçağ Tarihi Van Yoncatepe Sarayı Kazısı
- 8- 2007 Yılı: İstanbul Üniversitesi Eskiçağ Tarihi Van Yoncatepe Sarayı Kazısı
- 9- 2014 Yılı: Kafkas Üniversitesi Eskiçağ TarihiKars ve Iğdır İl ve İlçeleri Yüzey Araştırması

YÜKSEK LİSANS TEZİ: Akyaka'da bulunup Kars Müzesi'ne getirilen yivli keramiklerin değerlendirilmesi

DOKTORA TEZ KONUSU: Orta ve Son Tunç Çağı'nda Orta Aras Havzası
KİTAP:

- 1- Ortaçağ'dan Günümüze Siyasi ve İktisadi Gelişmelerle Kars'ta Sivil Mimari, Eser Ofset 2015
- 2- Eskiçağ'dan Günümüze Siyasi ve İktisadi Gelişmelerle Kars'ta Dini Mimari Eser Ofset 2015

BİLDİRİLER:

- 1- Mustafa Karageçi-Ayhan Yardimciel, **Kars Bölgesi Erken Demir Çağı Kültürü**, Uluslararası Doğu Anadolu ve Güney Kafkasya Kültürleri Sempozyumu, Erzurum 2012
- 2- Ayhan Yardimciel-Özlem Toy, **Orta Aras Havzası Monogram Boyalı Çanak Çömlekler**, Uluslararası 1. Ani ve Kars Sempozyumu 14-16 Ağustos 2014 Kars

MAKALELER:

- 1- Ayhan Yardimciel, **Sarıkamış Coğrafyası'nın Sarıkamış Harekatı'na etkileri**, Şehadetin Adı Sarıkamış Dergisi, Yıl 4 Sayı 4 2012
- 2- Ayhan Yardimciel- Şüheda Ablak, **Kars Müzesi'nden Bir Grup Tunç Çağı Seramiğinin Değerlendirilmesi**, Selevcia Ad Calycadnum Sayı 4 Mayıs 2014
- 3- Ayhan Yardimciel, “ Orta Aras Havzası'nın Tarihi ve Kültürel Zenginliği” Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü sayı 14 Sonbahar 2014, ss. 121-128
- 4- Ahmet Deniz-Ayhan Yardimciel-Özlem Toy, “ Antik Yunan Tapınaklarının Siyasi ve Ekonomik İlişkileri”, Avrasya Sanat ve Medeniyet Dergisi, 2015, S. 1, ss. 1-11

DİĞER FAALİYETLER

- 1- 1.Uluslararası Ani ve Kars Sempozyumu Koordinasyon Sorumlusu, 14-16 Ağustos 2014
- 2- Atatürk Kültür Merkezi, Bitlis, Ahlat Akademik Gezi ve Konferansları, Bitlis- Ahlat, 28-31 Ağustos 2014

YER ALDIĞI PROJELER:

- 1- Iğdır'dan Kars Müzesi'ne Getirilen Orta ve Son Tunç ile Erken Demir Çağı'na ait Çanak Çömleklerin Değerlendirilmesi, Yüksek Lisans Tezi (Çanak Çömlek Tanımlama ve Çizimcisi Görevi ile 2011) (Bitti)
- 2- Hayaz Höyük (Adıyaman) Kazısı Çanak Çömleğinin Yeniden Değerlendirilmesi, Yüksek Lisans Tezi (Çanak Çömlek Tanımlama ve Çizimcisi Görevi ile 2013) (Bitti)

- 3- Kars Müzesi'ndeki Bir Grup Tunç Çağı Keramiğinin Değerlendirilmesi, Yüksek Lisans Tezi (Çanak Çömlek Tanımlama ve Çizimcisi Görevi ile 2014) (Bitti)
- 4- Eskiçağ'dan Cumhuriyet'e Kars'ta Dini ve Sivil Mimari Geleneği Kafkas Üniversitesi BAP Koordinatörlüğü (2015 FEF 15)

